

Mariakerk Ruinen

Bouw- en cultuurhistorisch onderzoek,
stedenbouwkundige analyse

Jim Klingers, 2022

Mariakerk Ruinen

Bouw- en cultuurhistorisch onderzoek,
stedenbouwkundige analyse

Jim Klingers, 2022

Inhoud

Aanleiding en werkwijze	5
Objectgegevens en colofon	7
Belangrijke bevindingen	8
De Mariakerk en de Sancta Maria abdij	10
De restauratie 1972-1975	31
Interieur	66
Archeologie	78
Pastorie/gebouw De Bron	87
Nieuwe kijk op de bouwgeschiedenis	89
Interne waardestelling	99
Waardestelling van enkele interieurelementen	101
Waardestellingstekeningen	102
Externe waardestelling	106
Situationele aspecten van de Mariakerk	107
Waar lag de abdij en hoe zag deze eruit?	111
Situationele (stedenbouwkundige) analyse	116
Eindconclusies en advies situationele analyse	131
Geraadpleegde bronnen	132
Verantwoording van de afbeeldingen	134
Bijlage: archeologische veldtekeningen BAI, 1973	135

© 2022, Jim Klingers

Foto's en afbeeldingen zijn, tenzij op pag. 134 anders vermeld, gemaakt door de auteur.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt in druk, elektronisch of anderszins zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

De auteur aanvaardt geen aansprakelijkheid voor schade ontstaan ten gevolge van adviezen of door eventuele fouten en/of onvolkomenheden in dit onderzoek.

De tekeningen van de auteur zijn uitsluitend bedoel voor bouwhistorische doeleinden.

Aanleiding en werkwijze

Zoals bijna alle kerken in Nederland kampt ook de Mariakerk te Ruinen met een terugloop van het aantal kerkgangers en een daarmee gepaard gaande daling van de financiële middelen. Ondertussen stijgen de kosten van gebruik en onderhoud flink, terwijl bovendien de wens leeft de kerk ook in de toekomst als plaats van samenkomst in het dorp te behouden en daarom beter geschikt te maken voor bijvoorbeeld culturele activiteiten.

Uit financiële overwegingen wil het kerkbestuur het op enige afstand van de kerk gelegen pastoriegebouw De Bron verkopen of verhuren. Hiermee komt een ruimte te vervallen waar het kerkbestuur vergadert, het kerkkoor repeteert, kleinere bijeenkomsten worden gehouden en kerkgangers een kop koffie kunnen drinken of van het toilet gebruik kunnen maken. De vraag is uiteraard waar deze activiteiten in het vervolg plaats moeten vinden. De kerk zelf biedt hiervoor onvoldoende ruimte. Zodoende wordt gekeken naar de mogelijkheid voor een aanbouw of bijbouw. Daarnaast wordt gestreefd naar een optimalere inrichting en verduurzaming van het huidige gebouw.

Dit onderzoek is bedoeld om bij dit proces inzicht te geven in de bouw- en cultuurhistorische waarden van de kerk en het omliggende terrein. Dat omliggende terrein is bij alle middeleeuwse kerken in Drenthe van belang, maar bij de Mariakerk des te meer. We hebben hier namelijk te maken met een in aanleg 12de-eeuwse of oudere kerk van een verdwenen Benedictijner abdij. Dit was het oudste klooster in Drenthe en een van de vroegste exemplaren in heel Nederland. Van deze abdij is bovengronds niets meer zichtbaar, maar de ondergrond van het kerkhof, de Pastorietuin en het gebied daarachter zijn zonder twijfel vergeven van de archeologische sporen. Ook onder de kerkvloer zal op archeologisch vlak het nodige te vinden zijn en bovendien bevinden zich direct naast de kerk de ondergrondse restanten van het koor en twee kapellen, die in de 19de eeuw gesloopt werden.

Zowel het huidige uiterlijk van de Mariakerk, als het beeld dat we tot nu toe hadden van de bouwgeschiedenis kunnen we grotendeels toeschrijven aan één persoon: Corneille F. Janssen. Zijn naam komt veelvuldig voorbij in dit onderzoek. Janssen was hoofd van het Bureau Monumentenzorg van de provincie Drenthe

van 1967 tot 1988 en tot 1980 tevens directeur van het Drents Museum. Hij gaf leiding aan de ingrijpende restauratie van 1972 tot 1976, waarbij hij zijn persoonlijke 'harde' restauratieopvattingen een grote rol liet spelen.

Daarnaast heeft Janssen gedurende deze restauratie het gebouw bouwhistorisch onderzocht. Aangezien zijn werkkamer in hetzelfde gebouw zat als het Drents Archief, had hij daarmee een kort lijntje. Zo wist hij tal van archiefstukken boven water te halen. Hij publiceerde in 1985 zijn bevindingen in *De monumenten van Drenthe, deel I*. Vrijwel alle publicaties die later over de kerk verschenen zijn, vallen op deze uitgave terug te voeren. Janssen besteedde hierin ook kort aandacht aan het archeologische onderzoek van 1973 waarover verder nooit iets is gepubliceerd.

Eenzijds is Janssen dus een waardevolle bron van informatie, anderzijds was ik genoodzaakt zijn verrichtingen in alle opzichten zeer kritisch tegen het licht te houden. Want na aandachtige bestudering van het fotomateriaal en de stukken van voor en tijdens de restauratiewerkzaamheden, vallen er heel wat kanttekeningen te plaatsen bij zowel zijn restauratieaanpak als bij zijn bouwhistorische gevolgtrekkingen. Het goede nieuws daarbij is dat er aanzienlijk meer is overgebleven van de romaanse kerk dan Janssen veronderstelde, het slechte nieuws dat uitgerekend door de restauratie van diezelfde meneer Janssen veel van die onderdelen sterk zijn aangetast.

Omdat deze restauratie zo'n belangrijk ijkpunt is, waarbij tal van bouwhistorische en archeologische gegevens aan het licht zijn gekomen die naderhand zijn verdwenen of aan het zicht zijn onttrokken, ben ik voor dit onderzoek afgeweken van de traditionele opzet. Doorgaans worden bouw- en gebruiksgeschiedenis, bouwhistorische beschrijvingen, interpretaties van de gegevens en waardstelling strikt uit elkaar gehouden. In dit geval loopt dat meer door elkaar, waarbij vooral het historische beeldmateriaal als leidraad geldt. Ook heb ik met een bouwhistorische blik gekeken naar de archeologische tekeningen uit de jaren zeventig. Ongetwijfeld vallen hier door archeologen nog nadere conclusies uit te trekken.

In de afgelopen twee decennia is er door allerlei onderzoeken op historisch, bouwhistorisch en historisch-geografisch vlak een veel duidelijker beeld ontstaan over de aanzienlijke invloed die kloosters, de bisschop van Utrecht en de

Utrechtse kapittels in Drenthe en heel Noord-Nederland hebben uitgeoefend op de samenleving. Veel duidelijker is hoe kerkelijken instituties vormend zijn geweest bij het ontstaan van landschaps- en nederzettingsstructuren – zeker ook in Zuidwest-Drenthe. Dankzij opgravingen hebben we bovendien een beter beeld gekregen hoe kloosters en kerkelijke hoven eruit hebben gezien. Met die kennis van nu heb ik getracht een beeld te schetsen van het voormalige kloosterterrein, zodat hiermee rekening kan worden gehouden bij eventuele bebouwing in de nabijheid van de kerk. Uiteraard zijn veel van de daarin geopperde karakteriseringen vooralsnog hypotheses, die pas op geldigheid getoetst kunnen worden als daadwerkelijk archeologisch onderzoek op het terrein zal plaatsvinden.

Met dit in het achterhoofd heb ik ook het veronderstelde bouwjaar ‘rond 1140’ ter discussie gesteld, want hoewel dit op zich al erg oud is, zijn er schriftelijke én bouwhistorische aanwijzingen dat de abdij (of mogelijk alleen de kerk) nog één of twee eeuwen ouder kan zijn.

Een hoofdstuk over de situationele (stedenbouwkundige) waarden besluit het onderzoek. Dit vooral om te benadrukken hoe waardevol het terrein ook op ruimere afstand vanaf de kerk kan zijn vanuit archeologisch en cultuurhistorisch oogpunt. Ik wil alle betrokkenen vragen die gedachte in het achterhoofd te houden. Hoewel de kerk zelf door de eeuwen heen veel historisch waardevolle elementen heeft moeten inleveren, bevindt zich hoogstwaarschijnlijk onder het gras van het kerkhof en het park en mogelijk ook op grotere afstand een schat aan onaangeroerde informatie over één van de vroegste kloosters van Nederland – informatie die ver boven het lokale historische belang uitstijgt.

Jim Klingers, oktober 2022

Objectgegevens en colofon

Adres

PKN Mariakerk Ruinen
Brink 11, 7963 AA Ruinen
Gemeente De Wolden, Drenthe

Kadastrale gegevens

Ruinen, sectie H, percelen 7054 (kerk en kerkhof) en 4618 (toren).

Monumentale status

Rijksmonument sinds 7 sept. 1965 onder nrs. 32969 (kerk) en 32970 (toren).

Omschrijving Rijksmonumentenregister

Ned. Herv. Kerk. Gotische kerk met toren uit 1423, waarvan het koor en een kapel aan de zuidzijde zijn afgebroken. Inventaris: eiken preekstoel en doophek uit omstreeks 1660, koperen kroon XVIII. Klokkenstoel met gelui van twee klokken, waarvan een van G. van Wou, 1496, diam. 118,9 cm. en een moderne klok. De klok van G. van Wou is in de 19e eeuw gekocht van de Hervormde Kerk te Noordwolde (FR). Orgel met een klavier en aangehangen pedaal gemaakt door M. Eerdman in 1901.

Eigenaren

Protestantse Gemeente Ruinen (kerk)
Gemeente De Wolden (toren)

Opdrachtgever

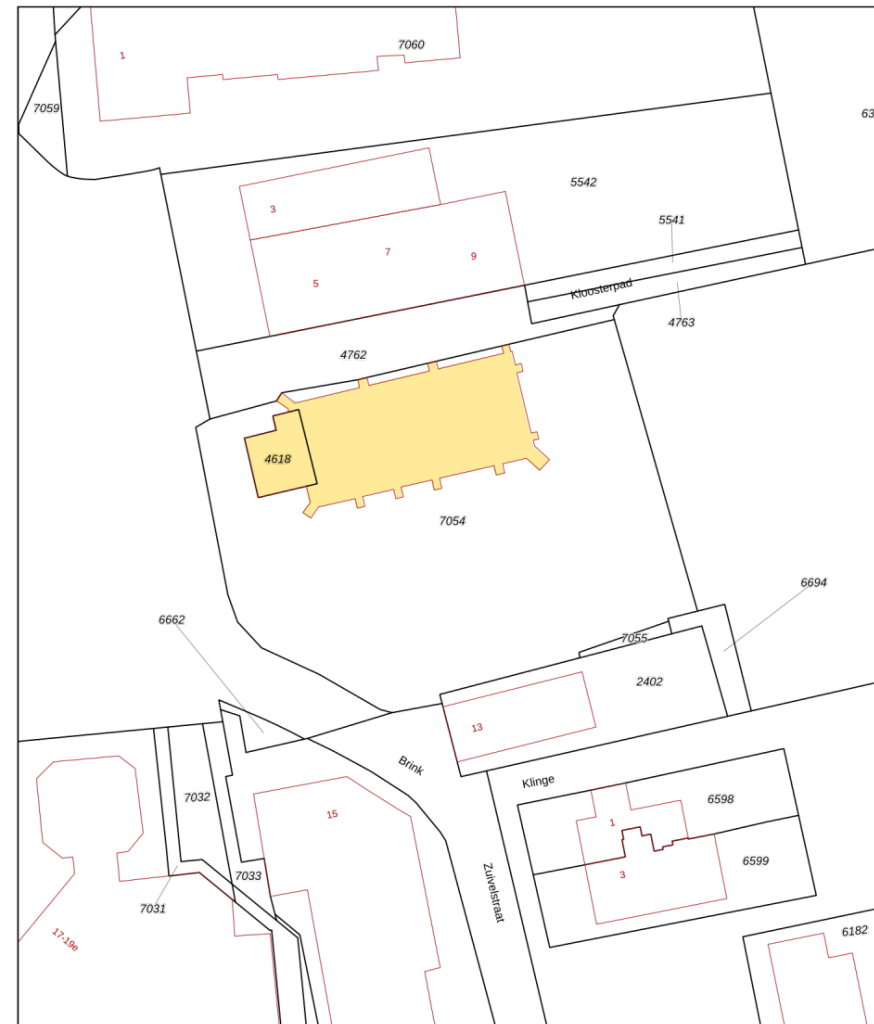
College van Kerkrentmeesters
Kloosterstraat 4
7963 AH Ruinen

Uitvoering

Klingers Bouwhistorie & Restauratie
Beilerweg 4, 9418 TE Wijster
06 41 373 813
www.klingersbouwhistorie.nl

Kadastrale kaart

Uw referentie: 2033564_3

12345 25	Deze kaart is noordgericht Perceelnummer Huisnummer Vastgestelde kadastrale grens Voorlopige kadastrale grens Administratieve kadastrale grens Bebouwing	Schaal 1: 500 Kadastrale gemeente Ruinen Sectie H Perceel 7054	
-------------	--	---	---

1. Voor een eensluidend uittreksel, geleverd op 1 februari 2022
De bewaarder van het kadaster en de openbare registers
Aan dit uittreksel kunnen geen betrouwbare maten worden ontleend.
De Dienst voor het kadaster en de openbare registers behoudt zich de intellectuele eigendomsrechten voor, waaronder het auteursrecht en het databankenrecht.

Belangrijke bevindingen

Cultuurhistorisch:

- De Mariakerk is een overblijfsel van een belangrijke benedictijner abdij, waarvan de historie minstens teruggaat tot ca. 1125. Deze abdij behoorde tot de vier vroegste monastieke stichtingen in de noordelijke provincies en tot de ca. dertig oudste binnen onze huidige landsgrenzen.

Bouwhistorisch:

- De tot nu toe veronderstelde bouwtijd voor de abdijkerk 'kort voor 1141' levert veel vraagtekens op. De aard van de gebruikte tufsteen en vooral de specifieke plattegrond van de romaanse kerk lijken te wijzen op een vroegere bouwperiode. Diverse kerkhistorische eigenaardigheden zouden ook op een hogere ouderdom kunnen wijzen.

- De huidige kerk heeft veel meer onderdelen uit de romaanse periode behouden dan werd verondersteld. Zo is de noordgevel in de gotische periode weliswaar aangepast maar niet volledig herbouwd, zoals werd aangenomen.

- De torenvoet is in aanleg vermoedelijk ouder dan de rest van de toren, die volgens een gevelsteen in 1423 tot stand kwam.

- Bij de harde restauratie in 1972-1974 zijn veel waardevolle bouwsporen vernietigd en werden delen van de kerk gereconstrueerd op een wijze die niet in alle opzichten strookt met de historische werkelijkheid.

- De kap van de kerk stamt niet uit de middeleeuwen maar is een reconstructie uit 1972-1974.

- Het kerkinterieur is in de 20ste eeuw meermaals veranderd, maar de preekstoel staat nog altijd op dezelfde plek.

Historisch geografisch

- De historische dorpsplattegrond van Ruinen vertoont een opzet die sterk afwijkt van de meeste ander Drentse esdorpen en lijkt te duiden op een geordende

opzet. Duidelijk is rekening gehouden met de aanwezigheid van de abdij aan de oostkant.

- Ook de esverkavelingen rond het dorp wijken sterk af van de verkavelingen van andere grote esdorpen in Drenthe en vertonen eveneens een ongebruikelijke regelmaat.

- Aan de hand van o.a. verkavelingen, het verloop van sloten en oude veldnamen kan worden gereconstrueerd dat het kloosterterrein uit diverse omgrachte percelen bestond, die samen een langwerpige, rechthoekige gebied besloegen gesitueerd langs de huidige Kloosterstraat. Op het terrein stonden diverse bijgebouwen, waarvan de pastorie als enige is overgebleven. Diverse landbouwgronden binnen de ring Oosterstraat – Hoekstraat en tussen de Kloosterstraat – Molenstraat hebben geheel of gedeeltelijk bij de abdij behoord.

Archeologisch:

- De in 1973 verzamelde, maar nooit uitgewerkte archeologische gegevens van het gesloopte koor wijzen uit dat het romaanse tufstenen koor in de 15de eeuw werd aangepast maar niet volledig werd vervangen.

- De kelders onder de pastorie zijn middeleeuws, maar lijken gezien het kleine steenformaat thuis te horen in de periode na 1325 toen de abdij al naar Dikninge was verhuisd. In Ruinen bleef toen een belangrijke uithof bestaan.

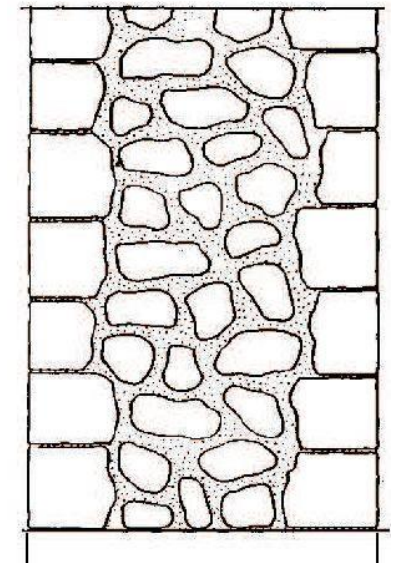
- Zowel in de directe omgeving van de kerk als verder daar vanaf moeten zich talloze archeologische restanten in de bodem bevinden.

2 - 4. Kistwerk en tufsteen

In de Mariakerk vinden we twee bouwhistorische elementen die haar hoge leeftijd verraden. Ze komen in dit rapport veelvuldig ter sprake: tufsteen en kistwerk. Tufsteen – Römer tufsteen om precies te zijn, vroeger veelal duifsteen genoemd – is een vulkanisch gesteente afkomstig uit de Eifel. Het is een naar roze zwemende, grijs beige steen, met witte en gele puimsteen en kleine stukjes puin van lei, klei, lava, etc. Tufsteen werd in Nederland voor het eerst toegepast door de Romeinen, die hun versterkingen, tempels en andere bouwwerken in plaatsen als Nijmegen, Elst of Utrecht van dit goed bewerkbare materiaal optrokken. Toen in de vroege middeleeuwen werd begonnen met de bouw van stenen kerken, werd dankbaar gebruik gemaakt van de Romeinse tufstenen ruïnes. Later werd er via de Rijn ook weer tufsteen uit de Eifel aangevoerd. Wat de herkomst van de tufsteen van de Mariakerk is, is onbekend. Omstreeks 1200 werd het gebruik van baksteen gemeengoed en was het snel met de bouw in tufsteen gedaan. Kerken met tufstenen muren dateren dus meestal (niet altijd) van voor die tijd.

En dan is er kistwerk. Omdat tufsteen schaars en kostbaar was, gebruikte men er liefst zo min mogelijk van. De oplossing: je bouwt een dun tufstenen muurtje aan één kant en op pakweg een meter afstand zet je er een tweede muurtje naast. In de ruimte ertussen gooi je alles wat je maar kwijt wilt: veldkeien, grind, puin, bijeen gehouden met een flinke hoeveelheid mortel. Kistwerk verdween bijna tegelijk met de bouw in tufsteen. Alleen in de begintijd van de baksteenbouw, toen ook bakstenen nog behoorlijk kostbaar waren, komen we nog kistwerk tegen. Ook dit is dus een kenmerk van een hoge ouderdom.

De Mariakerk en de Sancta Maria abdij

De Mariakerk van Ruinen lijkt op het eerste gezicht een doodnormale dorpskerk. Het gebouw staat aan een brink, net als bij de meeste Drentse kerkdorpen. Het heeft een gotische toren, die veel weg heeft van de torens van bijvoorbeeld Rolde, Beilen, Havelte of Dwingeloo en ook het kerkgebouw zelf doet met zijn gotische vensters denken aan de kerken van deze dorpen. Een van de weinige direct in het oog springende onderscheidende kenmerken is de toepassing van tufsteen, een natuursteen waarmee werd gebouwd voordat aan het einde van de 12de eeuw het gebruik van baksteen in zwang kwam. Een oud kerkgebouw dus. Maar ook dat is in Drenthe niet uniek; de kerken van Anloo, Vries en Diever zijn ook deels van tufsteen opgetrokken.

Toch verschilt de Mariakerk wezenlijk van deze en andere middeleeuwse Drentse godshuizen. Het gebouw is van oorsprong geen ‘gewone’ parochiekerk, waar dorp en omgeving ter kerke ging. Ook behoorde het niet tot de seend- of dingspikkerken, de belangrijkste en oudste kerken van Drenthe waar tevens recht werd gesproken.¹ Deze stonden in Anloo, Vries, Rolde, Beilen, Diever en Emmen (later Sleen). De Mariakerk was een abdijkerk. Het diende in de eerste plaats als heiligdom voor de mannen en vrouwen Gods, al stond het leken gedeelte van de kerk vermoedelijk ook open voor gewone kerkgangers.

Het gebouw was onderdeel van een van de vroegste kloosterstichtingen in Noord-Nederland, de benedictijner abdij Sancta Maria, in de volksmond ook wel Zoetendaal genoemd. Het abdijcomplex lag ten noorden, zuiden en oosten van de kerk. Waar de gebouwen precies hebben gestaan, is voer voor nader (archeologisch) onderzoek. In elk geval zijn er van veel vaste onderdelen, zoals het kloostercarré met de slaap-, eet- en werkvertrekken, de kloostergangen en de pandhof, twee geweest. Want Sancta Maria was een dubbelklooster. Naast monniken verbleven er vanaf 1181 of in elk geval sinds de vroege 13de eeuw ook nonnen, die gaandeweg de overhand kregen. In dergelijke dubbelkloosters waren om begrijpelijke redenen alle vertrekken gescheiden – op de kerk en de stallen na.

¹ Daarbij had de deken van Drenthe de leiding over zaken waar geestelijken of kerkelijke goederen bij betrokken waren en zaken m.b.t. huwelijk, erfrecht, weduwen en wezen. De

Helemaal uniek in Drenthe is de Mariakerk niet. Ook de kloosterkerk te Assen, nu onderdeel van het Drents Museum, was zoals de naam al aangeeft een abdijkerk. Het behoorde in de middeleeuwen bij de abdij Maria in Campis, waarvan in enkele latere gebouwen nog restanten behouden zijn. Dit klooster was echter pas gesticht rond 1260 en had een minder grote betekenis dan de abdij te Ruinen.

Klooster of abdij?

Is er verschil tussen een abdij en een klooster? Ja en nee. Een abdij is ook een klooster, maar een klooster niet per definitie een abdij. Het verschil is voor de fijnproevers. In beide gevallen gaat het om geestelijke gemeenschappen van monniken en nonnen die gezamenlijk bepaalde regels naleefden. Aan het hoofd van een abdij staat een abt of abdis, aan dat van een klooster een prior of priorin/prioeres. Abdijen stonden eerst hoger in de hiërarchie, maar gaandeweg werden de verschillen steeds meer virtueel. Ook hing het af van de orde: mannen- en vrouwenkloosters van een contemplatieve (beschouwende) kloosterorde, zoals de benedictijnen, maar ook de kartuizers en cisterciënzers werden vrijwel altijd abdijen genoemd.

Sancta Maria was vanaf de late 12de of vroege 13de eeuw een benedictijner dubbelabdij voor zowel mannen als vrouwen. Hoewel vrijwel alle vertrekken op de kerk en de stallen na gescheiden waren, vormde het één ruimtelijke, bestuurlijke en economische eenheid onder supervisie van een abt. In het mannengedeelte had vervolgens een prior de dagelijkse leiding en in het vrouwengedeelte een priorin.

In dit rapport worden de woorden ‘klooster’ en ‘abdij’ door elkaar gebruikt.

Etstoel, het Drentse gerechtshof, besliste o.l.v. de Drost over civiele zaken en algemene regelgeving. In de goorsprake behandelden inwoners van de dingspil zelf de strafzaken.

1141: de grote dotatie van Otto van Ruinen

Wanneer de abdij van Ruinen precies werd gesticht is onbekend, maar vaak lezen we dat dit gebeurde 'kort voor 1141'. Deze opvatting lijkt vooral te zijn gebaseerd op het werk van A.J.M. Arts, die de geschiedenis van het dubbelklooster in de oorlogsjaren onderzocht en hierop kort na de bevrijding promoveerde. Zijn conclusie kwam vooral voort uit de vroegst bekende vermelding van de abdij in een akte van 13 maart 1141. Daarin doet Hartbert van Bierum, de bisschop van Utrecht, een dotatie (grote schenking) aan de abdij op verzoek van Otto van Ruinen, ministeriaal (dienstman) van de Sint-Maartenskerk (de Dom) te Utrecht en *de facto* van de bisschop als hoofd van deze kerk.

De abdij verkreeg hierbij om te beginnen het bezit over de eerder aan Otto van Ruinen in leen gegeven kerk van Steenwijk met de daarbij behorende tienden – een middeleeuwse vorm van pacht die deze kerk ontving over bepaalde landerijen. Tevens droeg bisschop Hardbert op verzoek van Otto nog over: een stuk moerasland tussen Ruinen en Meppel met de erbij behorende tienden; twee huizen te Ruinen met tienden; het land Gislo (Gijsselte) met weiden, bouwgrond en tienden; de tienden te Anrepe (Anreep) en tenslotte nog twee huizen met hun horigen te Petthe (Pesse) en Buun (waarschijnlijk Bunne, mogelijk Bonnen of Buinen). Van het stuk moerasland wordt in de tekst letterlijk vermeld dat het eerst aan Otto en zijn burenen had toebehoord. Maar ook de overige goederen en tienden lijken tot het eigen bezit van Otto van Ruinen te hebben behoord, en niet tot de goederen die hij van de bisschop in leen hield.

Algemeen wordt deze gulle gift van de bisschop en vooral van zijn ministeriaal gezien als het 'startkapitaal' van het jonge klooster, waarmee de monniken in hun dagelijks onderhoud konden voorzien. Arts vergeleek de dotatie uit 1141 met lijsten van de kloosterbezittingen uit 1181, 1207/1208 en 1217 en concludeerde daaruit dat de Ruiner benedictijnen voor 1141 nog weinig bezittingen hadden. En dus, zo luidde zijn op zichzelf niet onlogische conclusie, moesten kerk en kloostergebouwen wel kort voordien tot stand zijn gekomen.

Otto van Ruinen, de stamvader van de latere heren van Ruinen, is als initiatiefnemer van de schenking een raadselachtige figuur. Hij zetelde op Oldenhave, vermoedelijk een bisschoppelijk hof waar hij door de bisschop als toezichthouder was aangesteld of dat hij van de bisschop in leen hield.

Het komt in deze periode vaker voor dat ministerialen bij dit soort schenkingen betrokken waren. Zij waren vaak machtige personen, die voor graven en hertogen of voor geestelijken zoals de bisschop van Utrecht van onschatbare waarde waren om het territoriale gezag en de militaire slagkracht op pijl te houden. Aanvankelijk vormden de *ministeriales* een aparte groep, los van de *nobiles* oftewel de adel, maar in de loop van de 12de en vroege 13de eeuw gingen de groepen onder meer door onderlinge huwelijken in elkaar op.

Bij Otto van Ruinen begonnen de grenzen klaarblijkelijk al te vervagen. Hij was een machtig en vermogend man die niet alleen goederen van de bisschop in leen had maar ook over ruime eigen (allodiale) bezittingen beschikte, niet alleen in Drenthe maar ook in Twente. Dat hij juist delen van zijn eigen bezittingen afstond, is opmerkelijk. Er wordt dan ook aan getwijfeld in hoeverre zijn dotatie vrijwillig was. Er is wel verondersteld dat op de achtergrond een ingewikkeld machtsconflict speelde tussen Otto van Ruinen en bisschop Hartbert van Bierum. De ministeriaal zou bonje met zijn hoogste baas hebben gehad over rechten en bezittingen die zijn familie in Twente bezat. Om escalatie te voorkomen, zouden beide partijen het op een vergelijk hebben laten aankomen, waarbij Van Ruinen als 'zoenoffer' bezittingen moest afstaan aan de abdij maar in ruil daarvoor wel, samen met de abt het gemeenschappelijk beheer erover kreeg.

In deze variant zou de stichting van het klooster dus zijn uitgegaan van het bisdom Utrecht. Volgens sommige bronnen was het een 'eigenklooster' op het privébezit van de bisschop zelf, volgens andere (onder meer de VU kloosterlijst) ging de stichting uit van de Utrechtse Sint-Paulusabdij. Deze abdij was ook het moederklooster van de benedictijner abdijen van Weerselo (gesticht ca. 1140) en Wietmarschen (gesticht in 1154). Het klinkt op zich niet onaannemelijk, maar anders dan bij deze kloosters is er voor de materniteit van deze Sint-Paulusabdij in het geval van Ruinen geen enkel bewijs. Een derde variant vinden we bij Arts, die neigt naar de opvatting dat de bisschop formeel gezien de stichter van het klooster was, maar dat Otto van Ruinen hierbij een voornaam aandeel heeft gehad. Dit zou volgens hem zijn prominente vermelding bij de schenking verklaren alsook het gegeven dat hij en zijn nakomelingen, de latere Heren van Ruinen, de voorgdijschap over de abdij bezaten.

Veel ouder dan gedacht?

Een kloosterstichting kort voor 1141 is voor Nederlandse begrippen al erg vroeg. De Sancta Maria abdij behoort daarmee sowieso tot de vier oudste monastieke stichtingen in de Noordelijke provincies en tot de ongeveer dertig oudste binnen onze huidige landsgrenzen (7 - 8). Toch zijn er publicisten die op goede gronden aan de abdij, of in elk geval de kerk een nog veel hogere leeftijd toekennen. Opvattingen waaraan we ziet zomaar voorbij kunnen gaan, aangezien de Mariakerk enkele bouwhistorische eigenaardigheden bezit, die inderdaad op een aanzienlijk hogere ouderdom kunnen wijzen. Daarop wordt verder ingegaan vanaf pag. 89.

De eerste die het vermeende stichtingsjaar ter discussie stelde, was provinciaal archivaris J.S. Magnin. In *De voormalige kloosters in Drenthe geschiedkundig beschouwd* (tweede druk, 1846) wees hij op een afschrift van een charter uit 1036 waarin reeds een convent te Ruinen wordt genoemd. Het document heeft betrekking op een geschil tussen de abt en broeders van het convent te Ruinen en de gebroeders Johannes en Laurentius, beide *milites* oftewel ridders genoemd, over het recht op een stuk veen genaamd Buddingwolt – een deel van het latere Ruinerwold – tussen Mickelhorst en Arneslot. Het geschil wordt in het voordeel beslecht van de gebroeders, die echter wel gehouden worden aan de afspraak hiervoor zeven mudden rogge en zeven mudden haver van het huis in Twingelo (Dwingeloo) aan het klooster uit te keren. Deze uitspraak werd gedaan in Ruinen en bezegeld door de abt van Ruinen, een kruisprediker en kanunnik uit Osnabrück genaamd Joannes en de heren Fredericus van Coevorden en Johannes van Pethe (Pesse).

Een overtuigend bewijs voor een veel vroeger begin van het kloosterleven in Ruinen bleek het helaas niet. Pastoor J. Hogeman haalde in 1889 Magnins bevindingen alweer onderuit. Een andere kopie van dezelfde brief in het archief van Groningen draagt het jaartal 1236. Bij de kopie die Magnin aanhaalde, moest dus een schrijffout in de datering zijn ontstaan. Personen en omstandigheden komen volgens Hogeman ook beter met de situatie van twee eeuwen later

² J. Hogeman. *De kerk te Runen*. In Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1889, pag. 2 – 74.

overeen. Johannes van Runen en Fredericus van Coevorden komen volgens hem ook voor in een brief van 1223. Hogeman benadrukt dat het in 1036 nog niet gebruikelijk was dat lagere geestelijken en edellieden dergelijk brieven bezegelden. Ook de goederen die in de tekst worden genoemd zouden volgens hem pas na 1140 aan de abdij zijn gekomen.²

Toch ging Hogeman eigenlijk nog een stap verder dan Magnin waar het de ouderdom van het klooster betrof – of beter gezegd: van de kerk. Hij meende dat de kerk van Ruinen de oudste was van het noorden van Overijssel, het Zuidwesten van Drenthe en van de Friese Stellingwerven, ouder zelfs dan de kerken van Steenwijk en Diever. Het moest volgens hem de hoofdkerk zijn geweest van dit hele gebied. Dit zou onder meer verklaren waarom Ruinen nooit deel heeft uitgemaakt van één van de zes dingspelen.

Een sterke aanwijzing voor een oorsprong die aan de stichting van de benedictijner abdij vooraf ging, zag hij in een opmerking van Bisschop Godfried van Rhenen. Deze betitelde in een charter uit 1176 de abdij in Ruinen als: *coenobium quoddam episcopatus nostri*, oftewel ‘een klooster dat vroeger van ons episcopaat (bisdom) was’. Daarmee lijkt Godfried aan te geven dat Sancta Maria eerst een bisschoppelijk eigenklooster is geweest, gelegen op eigen grond van de bisschop die hieruit ook inkomsten trok. Het zou dan naderhand aan de benedictijnen zijn gekomen. Hogeman, wiens artikel helaas niet uitblinkt in helder taalgebruik, stelt mede aan de hand van de kerkgeschiedenis van Steenwijk, dat al drie eeuwen vóór 1141 aan de Ruiner Mariakerk een gemeenschap van seculiere kanunniken (een gemeenschap van geestelijken die niet de kloostergeloften hadden afgelegd) verbonden moet zijn geweest. Zij zouden later tot reguliere kanunniken zijn getransformeerd, die wel in kloosterverband leefden. In de dertiger jaren van de 12de eeuw zouden ze volgens Hogeman zijn vervangen door de benedictijnen.

Het lijkt op het eerste gezicht misschien een vergezocht verhaal, maar feit is dat aan diverse vroege en belangrijke Nederlandse kerken dergelijke gemeenschappen – tegenwoordig noemen we ze meestal kapittels³ – verbonden

³ Hogeman noemt het woord ‘kapittel’ niet en heeft het onder meer over ‘de clergé van de bisschop’ en ‘gemeenschappelijk levende zendelingen’.

zijn geweest. In diverse gevallen heeft de transformatie van een vrijblijvende kanunnikengemeenschap tot een streng gereguleerde kloostergemeenschap zich inderdaad zo voltrokken als Hogeman beschrijft. Kapittels waren instellingen van seculiere kanunniken, verbonden aan een belangrijke kerk, die een min of meer gemeenschappelijk geestelijk leven leidden, maar niet de drie kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid hadden afgelegd. In Noord-Nederland gingen ze in veel gevallen aan kloosterstichtingen vooraf. Zo waren er in het gebied boven de IJssel al vóór de grote golf van kloosterstichtingen (vanaf de late 12de eeuw) kapittels verbonden aan de Bonifatiuskerk te Dokkum, de Sint Vituskerk te Leeuwarden, de Sint-Plechelmuskerk te Oldenzaal en de Lebuïnuskerk te Deventer. Ook het Sint-Odulphusklooster te Stavoren ging terug op zo'n kapittel.

Hogeman staat in zijn mening niet alleen. Hoewel de invloedrijke VU-kloosterlijst er geheel aan voorbij gaat, ruimen diverse auteurs die de abdij van Ruinen noemen, voor deze theorie of een variant daarop een plaatsje in. De auteurs van Huizen van Stand stellen bijvoorbeeld in de beschrijving van de Oldenhaven: *Het klooster zal ongeveer in de elfde eeuw gesticht zijn, met als doel de woeste gronden in deze streek te ontginnen*.⁴ Zij baseren dit mede op de bevindingen uit de scriptie van A.G. Wever.⁴ We laten deze en andere beschrijvingen in dit rapport verder buiten beschouwing.

In elk geval geven de veronderstellingen van Hogeman een goede verklaring voor het feit dat Ruinen een eigen kerkelijke en wereldlijke eenheid bleef vormen en nooit deel uitmaakte van een van de zes dingspelen, terwijl de Mariakerk bovendien geen dochterkerk was van één van de zes Drentse seendkerken, noch van de kerk van Steenwijk. Daarentegen kreeg de abdij al in een vroeg stadium het patronaatsrecht (het recht om een pastoor voor te dragen) over deze belangrijke kerk, alsmede over de kerk van Beilen – nota bene een dingspilkkerk – de kerk van Borne in Twente, de kerk van Blijdenstein (waarvan het verhaal gaat dat dit ook een kloosterkerk zou zijn geweest), de kerk van Westerbork, de kapel

⁴ Huizen van Stand, pag. 225. En: A.G. Wever 'Enige aspecten van de rechtsgeschiedenis van de heerlijkheid Ruinen tot 1654 (een verkenning).

⁵ Stukken met betrekking hierop kunnen zijn verdwenen. Het Archief van Dikninge, waarin zich ook de documenten van de abdij van Ruinen bevinden, is weliswaar uitgebreid maar verre van

van Pesse en mogelijk ook van een kapel die in Lhee zou hebben gestaan. Dat de Sancta Maria abdij van de bisschop al kort na de oprichting zoveel kerkelijk gezag kreeg toebedeeld, maakt inderdaad een reeds bestaande *status quo* aannemelijk.

Voor een oudere herkomst van kerk en klooster zijn bovendien nog andere argumenten denkbaar. Zo ligt het niet erg voor de hand dat Otto van Ruinen in 1141 zo'n buitengewoon royale schenking deed aan een kloostergemeenschap die nog maar net in de buurt was neergestreken. Temeer omdat bij de dotatie een flinke hoeveelheid moerasland was inbegrepen, kennelijk bedoeld ter ontginning. Kennis van het landschap en de waterhuishouding, ervaring met het turfsteken, goede relaties met de bevolking en dus kennis van het Drentse dialect lijken dan wel de minste vereisten. De hier gevestigde kloosterlingen moeten in 1141 dus op z'n minst al een flinke Drentse inburgeringscursus achter de rug hebben gehad. Immers, de kloostergemeenschap hoefde voor hulp en goede raad niet aan te kloppen bij kloosters in de buurt – die waren er namelijk nog niet.

Ook geeft het te denken dat er geen enkel geschrift is waarin gerefereerd wordt aan de wijding van de abdij op een datum kort voor 1141 – terwijl dit voor kloosters uiteraard een gedenkwaardig moment was. Verder heeft Arts, toen hij beargumenteerde dat de abdij voor 1141 nog nauwelijks bezittingen had, zich mogelijk niet gerealiseerd hoe omvangrijk de bezittingen kunnen zijn geweest die direct rond het klooster lagen (zie pag. 112, 113). Voor de kloostergemeenschap, die uit niet meer dan dertig monniken bestond (dit was reglementair vastgelegd) was dit wellicht lange tijd voldoende om in het levensonderhoud te voorzien. En het zou kunnen dat de noodzaak voor meer bezittingen zich pas liet gelden toen er ook een vrouwenklooster kwam. Ook is het niet ondenkbaar dat de bezittingen die in 1141 door de heer van Ruinen officieel werden overgedragen deels in de praktijk al langer bij het klooster in gebruik waren.⁵

volledig. In de Tachtigjarige Oorlog werden uit veiligheidsoverweging diverse belangrijke stukken in bewaring gegeven aan ene Wijnolt van Broeckhuysen in het Graafschap Bentheim, die ze echter niet meer af wilde geven, waarna ze spoorloos zijn verdwenen.

De afwezigheid van eerdere schenkingen of aankopen kan ook nog een andere oorzaak hebben: de Benedictijnen zaten misschien helemaal niet te wachten op al die bezittingen. *Ora* (bidden, zang en meditatie) stond bij deze orde meer voorop stond dan *labora* (arbeid). Het is bekend dat de benedictijnen het werk op hun landerijen aanvankelijk grotendeels overlieten aan horigen of kleine vrije boeren.⁶ Dit was anders dan bij bijvoorbeeld de cisterciënzers en norbertijnen die zich hierbij lieten bijstaan door lekenbroeders, kloosterlingen die wel de gelofte van de orde aflegden maar geen klerikale wijding kregen. Deze ordes stichtten later een hele reeks kloosters in Friesland en Groningen. Zij speelden meer dan de benedictijnen een actieve rol bij zaken als landontginning, dijkbouw en baksteenproductie. Dit neemt overigens niet weg dat de benedictijner monniken van Ruinen een belangrijke aanzet hebben gegeven tot de veenontginningen van Ruinerwold, Koekange, Nijeveen, Kolderveen, Dingsterveen, Wanneperveen, Staphorst en in het Reestdal.⁷ Zo hun rol niet in fysieke zin doorslaggevend was, dan toch zeker in sturende zin.

Ook als de wijding van de abdij toch kort voor 1141 zou hebben plaatsgevonden moet al jaren voordien met de bouw zijn begonnen. Zeker met de kerk, tenslotte het grootste en belangrijkste onderdeel van het complex. Een dergelijk omvangrijk bouwproject kon zelfs in een stad, waar relatief goede (water)wegen waren en waar een ruime beschikking was over arbeidskrachten, meerdere decennia in beslag nemen. Op het relatief dunbevolkte en slecht toegankelijke Drentse platteland moet de bouw een grote uitdaging zijn geweest. De tufsteen bijvoorbeeld, moest per schip worden aangevoerd via de IJssel of over de Zuiderzee en het Zwarte Water. In de late middeleeuwen kon men daarna met platbodems nog de Sethe (Meppelerdiep) opvaren richting Meppel en vervolgens was de Wold Aa nog bevaarbaar tot ongeveer Blijdenstein.⁸ Maar in de vroege 12de eeuw bestond het gebied waar de Sethe en Wold Aa doorheen kronkelden nog grotendeels uit zompig veen. Of men de kostbare lading aan zo'n risicovolle boottocht blootstelde, is zeer de vraag. Vermoedelijk koos men voor de veiligere maar nog tragere ossenkar, waarbij de snelheid evenredig was aan de staat van de onverharde wegen. Ook het verzamelen van veldkeien voor het kistwerk (zie pag. 9) zal heel wat tijd hebben gevegd. En dan moesten er bomen worden

gekapt en bezaagd en talloze zaken meer. Hoewel de leiding bij enkele geestelijken zal hebben gelegen, werd het meeste werk vermoedelijk verricht door horigen, die daarmee hun heerdienst vervulden. De supervisie kan hebben gelegen bij de ministeriaal van Ruinen.

⁶ De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden, pag. 80.

⁷ P.M. Arts, Het Dubbelkooster Dikninge, pag. 64.

⁸ G.A. Coert, Stromen en schutten, vaarten en voordien, pag. 34.

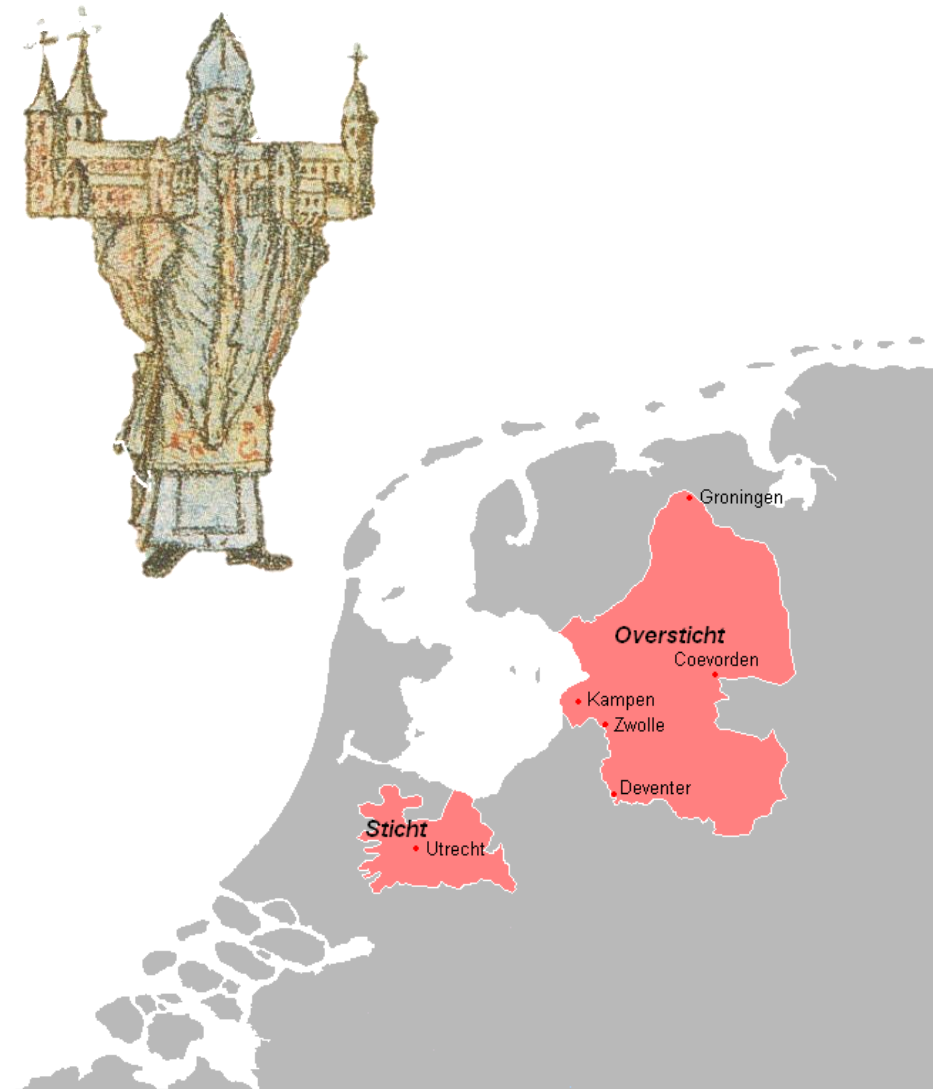
Drenthe en de bisschop

Nadat Drenthe onder de Karolingers en later onder Lotharingsche hertogen een graafschap was geweest, werd het in 1047 door de Duitse koning (later keizer) Hendrik III onder het wereldlijke gezag van bisschop Bernold van Utrecht gesteld. Drenthe, waartoe destijds ook het Gorecht en de stad Groningen, de kop van Overijssel en de Friese Stellingwerven behoorden, ging nu samen met Salland, Twente en een stuk van het Duitse Bentheim op in een nieuw deelgebied: het Oversticht.⁹ Hendrik III hoopte op deze manier meer grip op Drenthe te krijgen, waar lokale potentatjes zoals ene Uffo van Lichtenberg naar zijn smaak veel te veel macht hadden gekregen.

Dat hij een bisschop, een hoge kerkelijke functionaris, begiftigde met wereldlijk gezag, lijkt een wonderlijke keuze, maar de diepgelovige keizer bediende zich vaker van deze constructie. De machtsoverdracht van wereldlijke goederen naar kerkelijke leiders paste in zijn streven naar een theocratie. Bovendien kon hij een bisschop die niet aan zijn verwachtingen voldeed gemakkelijk vervangen, terwijl dit bij graven of hertogen, waar erfelijke rechten een rol speelden, een stuk lastiger was. Zijn keuze voor de bisschop van Utrecht lag voor de hand. Drenthe viel kerkelijk gezien al eeuwenlang onder het bisdom Utrecht. Daarbij bezat de bisschop al sinds 944 het voorheen koninklijke foreestrecht in de *Pagus Forestensis*. Dit jacht- en beschikkingsrecht gaf de bisschoppen het gezag over uitgestrekte stukken woeste grond in zuidwest Drenthe, de destijds tot het graafschap Drenthe behorende Kop van Overijssel en het nu Friese Zevenwoudengebied.¹⁰ Als grootgrondbezitter had hij hier dus de nodige persoonlijke belangen, die hem ondanks de grote afstand tussen Utrecht en Drenthe dwongen alert te blijven.

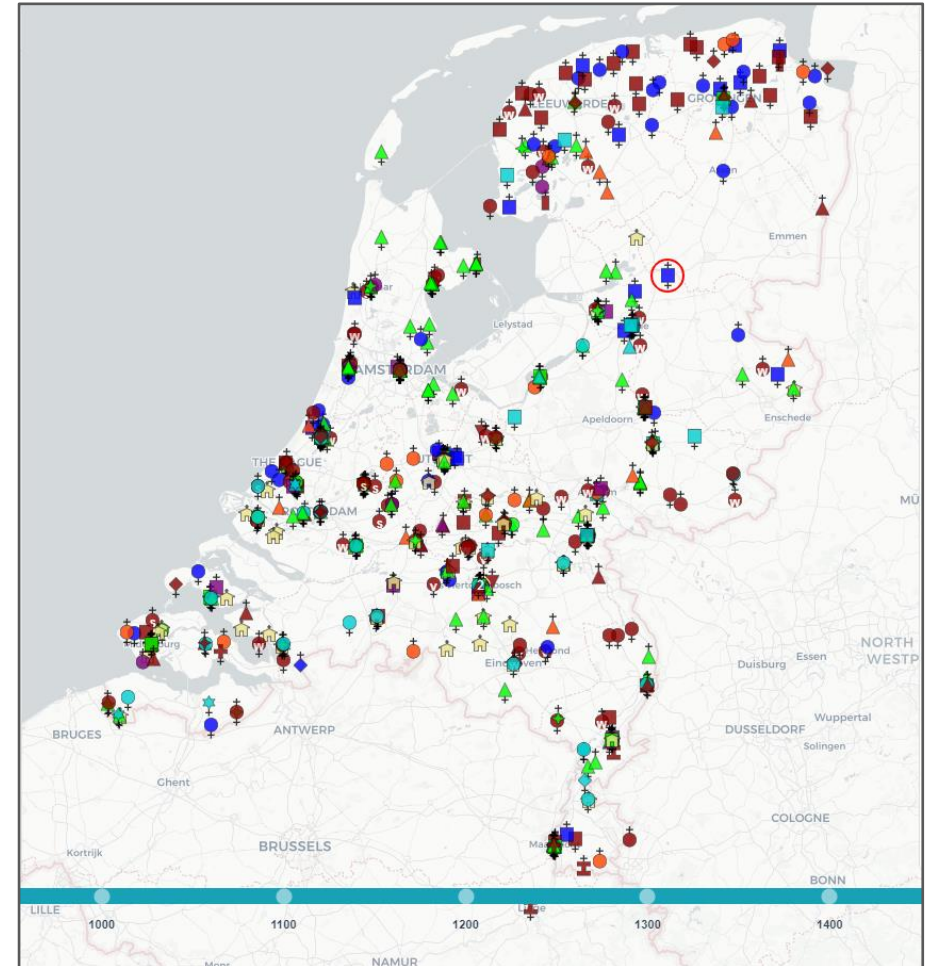
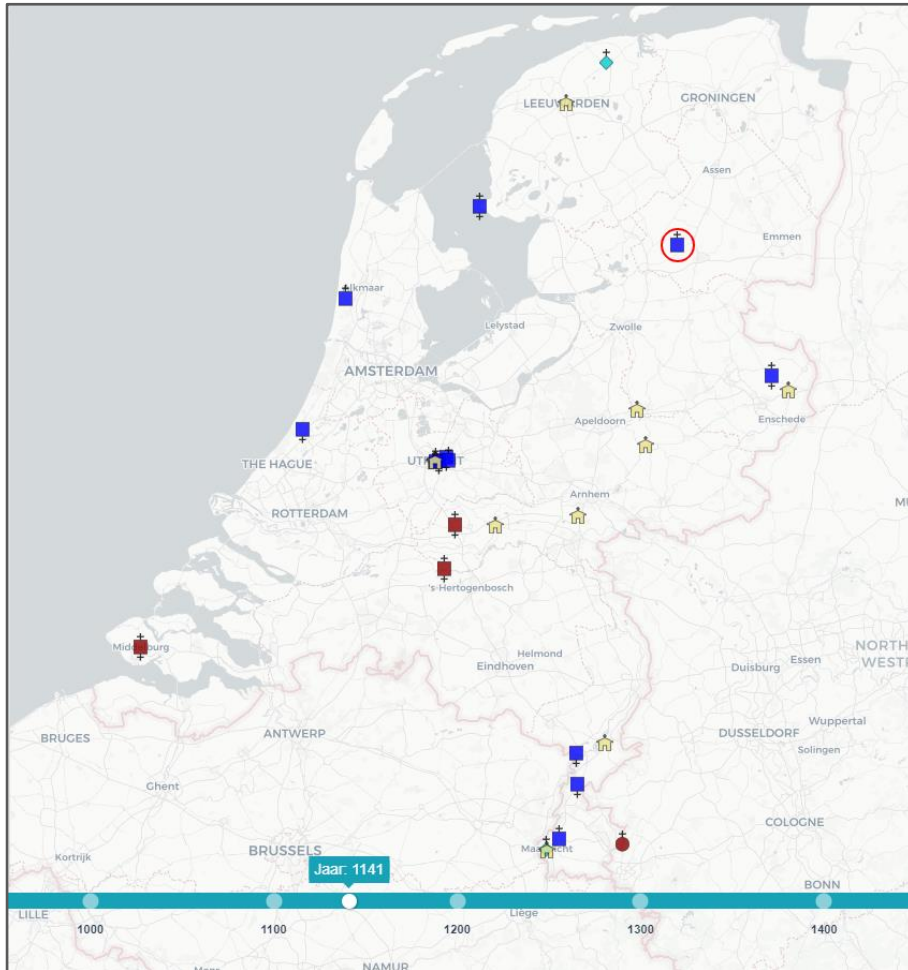
Ook het gebied rond Ruinen heeft vermoedelijk deel uitgemaakt van dit pagus forestensis, wat kan verklaren dat de bisschop hier klaarblijkelijk veel land en een hof (Oldenhove) bezat. Bisschop Bernold gold als een kerkenbouwer. Hij stichtte onder meer de Sint-Pieterskerk, de Sint-Janskerk en het Sint-Paulusklooster in Utrecht en bouwde vermoedelijk ook de nieuwe Lebuïnuskerk in Deventer. Stond hij wellicht ook aan de wieg van de Mariakerk?

⁹ Zo genoemd om het te onderscheiden van het Nedersticht (Utrecht).

5-6. Ligging van het Oversticht en (neder)Sticht. Uitsnede, bisschop Bernold, de kerkenbouwer.

¹⁰ Vandaar de naam, forest = woud.

7 - 8. De kloosters in Nederlands in 1141 en rond 1500 volgens de VU-kloosterkaart. Duidelijk is dat de abdij van Ruinen, zelfs als deze kort voor 1141 gesticht zou zijn, tot de ca. dertig vroegste geestelijke stichtingen binnen onze huidige landsgrenzen behoorde. Slechts de helft daarvan waren abdijen en kloosters, de andere helft bestond uit kapittels. Dit waren instellingen van seculiere kanunniken of kanunnikessen die een min of meer gemeenschappelijk geestelijk leven leidden, maar die niet de drie kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid aflegden. Ze waren doorgaans aan aanzienlijke kerken verbonden, met name de bisschopsstad Utrecht telde er veel. Sommige van deze kapittels, zoals de Utrechtse kapittels van Sint-Pieter en Sint-Jan beheerden (ook in Drenthe) omvangrijke bezittingen. De meer dan negentig kloosters die Groningen en Friesland tot het 'kloosterland' van Noordwest Europa zouden maken, waren in 1141 op twee na nog afwezig. De vroegste gemeenschappen in Friesland en Overijssel (Dokkum, Leeuwarden, Stavoren, Oldenzaal/ Weerselo en Deventer) lagen stevast in of nabij de nog schaarse steden of andere belangrijke nederzettingen. Ook in de rest van Nederland was dit vrijwel steeds het geval. Alleen de Sancta Maria abdij lag als het ware 'in the middle of nowhere' – althans zo lijkt het. Mogelijk had dit gebied destijds meer betekenis dan we nu denken.

De Heerlijkheid Ruinen en Ruinerwold

Ruinen lag formeel gezien niet in Drenthe. Vanaf ten minste de late 13de eeuw tot 1766 vormde het met Ruinerwold, enkele kleinere dorpen en gehuchten een hoge heerlijkheid.¹¹ Dit was een zo goed als zelfstandige enclave binnen Drenthe – of beter gezegd: binnen het Oversticht, waarvan Drenthe samen met het huidige Overijssel en aanvankelijk ook delen van Friesland, Groningen en Bentheim deel uitmaakte van 1046 tot 1522 en waarover de prins-bisschoppen van Utrecht de scepter zwaaiden.

De hoge heerlijkheid werd bestuurd door de heren van Ruinen, aanvankelijk in samenspraak met de abt van de abdij. Ruinen en Ruinerwold hadden elk een eigen rechtspraak waarbij in beide gevallen de Heer van Ruinen het hoogste gezag vertegenwoordigde (die daarvoor twee schulten benoemde, een voor het schultambt Ruinen en een voor het schultambt Ruinerwold). Over kerkelijke zaken besliste de abt.

Het ministaatje viel daardoor niet onder een van de zes Drentse dingspelen (Oostermoer, Noordenveld, Rolderdingspel, Middenveld, Westerveld en Zuidenveld) en het had niets te maken met de etstoel. Ook hoefden de heren van Ruinen zich tot halverwege de 17de eeuw niet te storen aan de wensen van de Ridderschap en Eigenerfden, die het bestuur over Drenthe uitmaakten. De enige aan wie de heer van Ruinen verantwoording hoefde af te leggen was de bisschop van Utrecht, van wie hij de heerlijkheid in leen had gekregen.

Hun zetel hadden de heren van Ruinen op Oldenhave, dat anders dan de nagenoeg onverdedigbare havezaten in de rest van Drenthe, het karakter had van een echte burcht. Dit kasteel is in de vroege 19de eeuw helaas afgebroken.

De adellijke families op Oldenhave speelden eeuwenlang een zeer belangrijke rol in het dorp en de verre omtrek. Maar zij waren niet de enige adel in deze streek. In Geuzinge stond het huis van de aan de Van Ruinens verwante Godesinges waarvan leden al in de 13de eeuw worden genoemd. Zuidelijk van het klooster

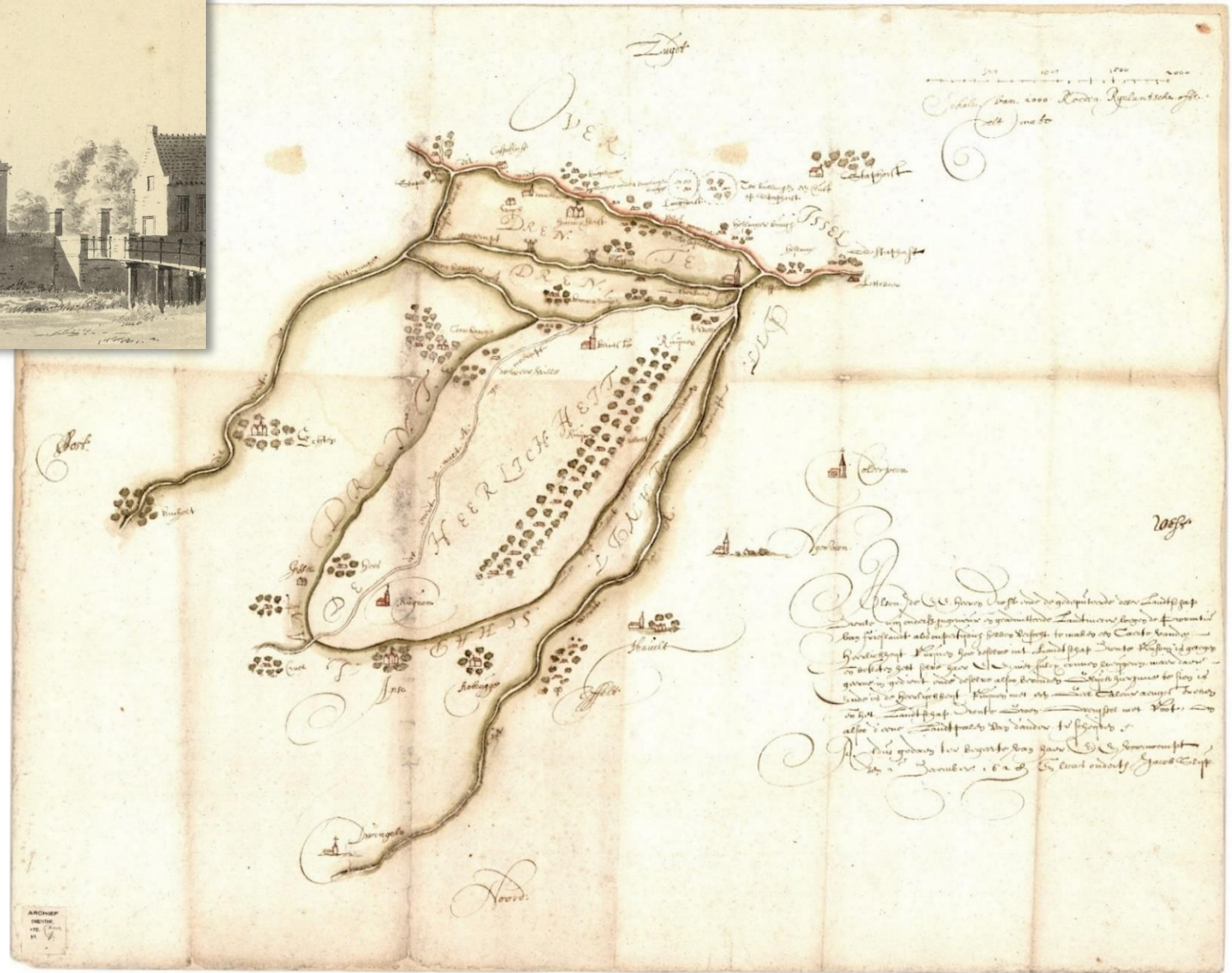
aan de rand van het dorp bevond zich Nijenhave, een vermoedelijk 13de-eeuws adellijk huis dat deel uitmaakte van de goederen en rechten van de heerlijkheid Ruinen. Het werd in 1380 in achterleen gegeven aan de familie Polman. Buiten de heerlijkheid, maar wel in de kerspel van Ruinen, bevonden zich in de naburige dorpen Ansen en Echten riddermatige huizen van de gelijknamige families. Beide waren zijtakken van de machtige familie Van Coevorden. In Rheebruggen stond een havezate van de familie Van den Clooster. Herenbanken van deze adellijke families stonden eeuwenlang opgesteld in de kerk.

¹¹ In de middeleeuwen was het gebied waarover de heren en de abt van Ruinen hun gezag konden laten gelden waarschijnlijk groter. Ook de marken van Pesse, Ansen, delen van Staphorst en volgens sommigen ook Rouveen behoorden ertoe.

9. Havezate (eigenlijk kasteel) Oldenhave op een prent van Cornelis Pronk, 1732.

10. Kaart uit 1628 van Jacob Slijp van de heerlijkheid Ruinen en Ruinerwold. Het zuiden is aan de bovenkant. Meppel ligt bij de samenkomst van de beken. Links bovenin het gebied van de heerlijkheid ligt Blijdenstein (met kerk). De driedubbele rij bomen moet Ruinerwold voorstellen. Ruinen ligt onder in de punt van de heerlijkheid. Binnen de grenzen van de heerlijkheid ligt de havezate van de heren van Ruinen. Net buiten de grens van de heerlijkheid zijn nog drie andere havezaten ingetekend. In het noorden liggen het Huis te Ansen en Rheebruggen, vlak tegen de grens van de heerlijkheid. In het zuiden ligt de havezate Havixhorst.

De grote bloeiperiode

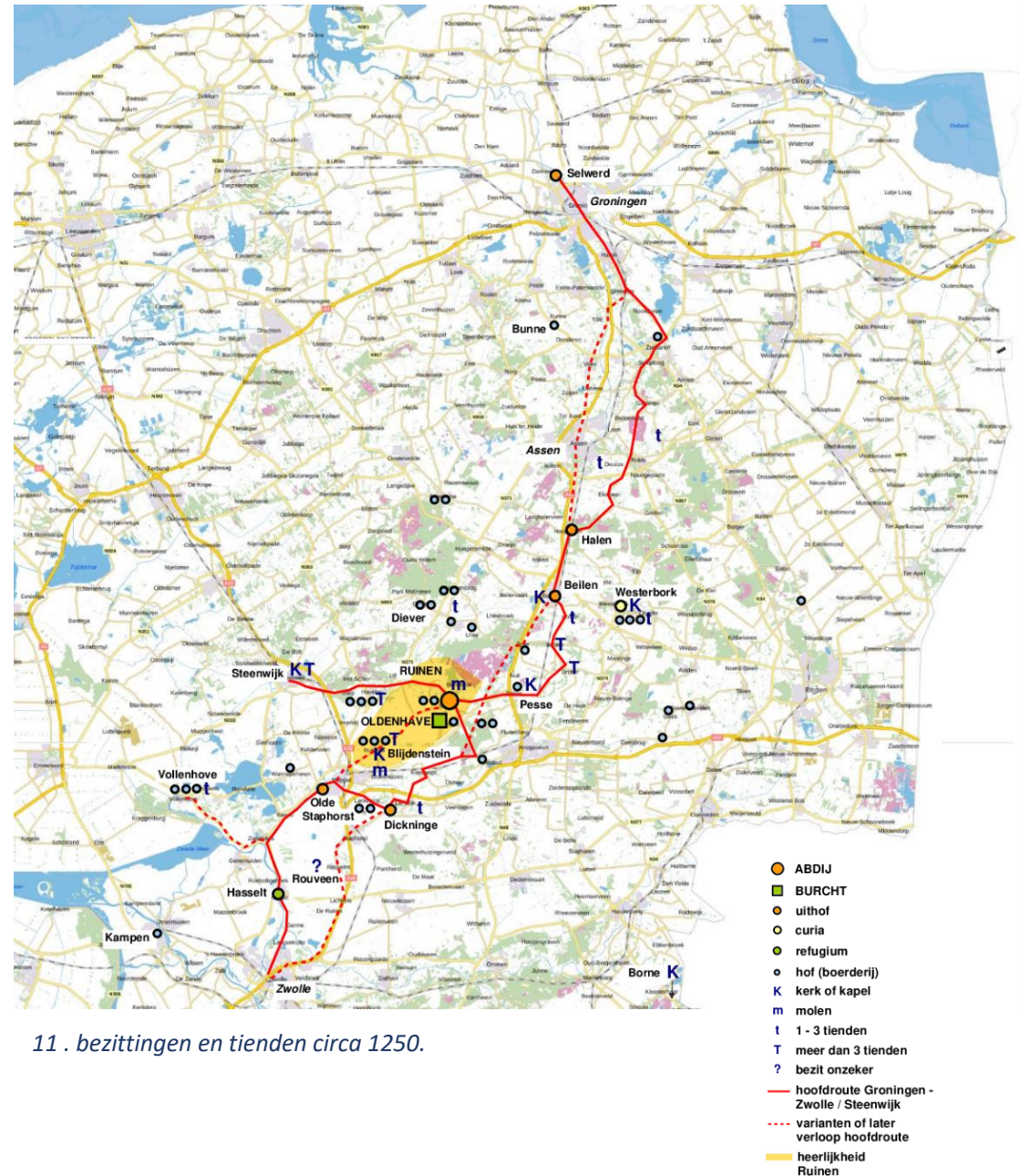
Na de dotatie van 1141 verwierf de abdij gedurende de 12de en 13de eeuw door koop en schenkingen talloze bezittingen: bouwland, woeste gronden, boerderijen. Bij veel boerderijen, vaak meerdere in een dorp, bezat het klooster een aandeel in de opbrengst, tienden genaamd.

Bij de bezittingen bouwde de abdij uithoven – kloosterdependances, die anders dan ‘gewone’ kloosterboerderijen onder leiding stonden van een of meerdere broeders of zusters. Ze verzezen bij Olde Staphorst, Dickninge, Beilen, Westerbork, Halen en Selwerd. Dit laatste uithof, dat helemaal ten noorden van de stad Groningen lag, werd in het begin van de 13de eeuw zelf een benedictijner dubbelabdij, een dochterabdij dus van Ruinen.

Ook bezat de abdij molens te Ruinen, Blijdenstede en Dikninge en de patronaatsrechten over de kerken van Steenwijk, Borne (in Twente), Beilen, Westerbork, Blijdenstein, de kapel van Pesse en mogelijk van Lhee.

Opvallend is dat de bezittingen en tienden zich vooral concentreerden langs de belangrijkste landroutes die van Zwolle en de bisschoppelijke steunpunten Vollenhove en Steenwijk via Ruinen richting Groningen leidden.

Na 1283 wordt Sancta Maria ineens minder populair. Daarentegen zien we de abdij Maria in Campis te Assen frequent op de voorgrond treden. Dit cisterciënzer vrouwenklooster, gesticht in 1246 bij Coevorden, verhuisde omstreeks 1260 naar het centraler gelegen Assen. Al snel groeide het uit tot het nieuwe monastieke middelpunt van Drenthe. Schenkingen gingen voortaan vooral naar dit klooster.

1325: de abdij vertrekt

In 1325 verhuisde de toenmalige kloostergemeenschap naar Dikninge bij De Wijk. De officiële lezing hiervoor was dat het de kloosterlingen te druk werd in Ruinen door de toenemende bevolkingsgroei, maar er speelden ook andere factoren mee. In deze jaren was er grote spanning ontstaan tussen de Drentse bevolking, gesteund door diverse adellijke families, en de partij van de bisschop, waartoe onder meer de heren van Norg, Peize, de Klencke, Echten en de heren van Ruinen en de abt van het klooster behoorden. Brandstichtingen, plunderingen en overvallen waren aan de orde van de dag. Geen inspirerende atmosfeer voor de mannen en vrouwen Gods, die nu door de meeste Drenten als regelrechte handlangers van de bisschop werden gezien.

Dikninge was reeds een belangrijke uithof met onder meer een watermolen in de Reest – destijds een belangrijke voorziening. Het riviertje vormde de grens met het veilige Overijssel waar de bisschop een stuk steviger in het zadel zat. Bovendien lag het in een dunbevolkte streek, waar nog de nodige woeste gronden te verwerven en te ontginnen vielen, onder meer bij Broekhuizen. Mooi meegenomen was dat kloosterlingen niet meer bij alles op de vingers werden gekeken door de steeds machtiger geworden heer van Ruinen.

Ook Dikninge werd een dubbelklooster – in een tijd dat dit elders uit de tijd begon te raken. In de loop van de 14de eeuw kregen de nonnen de overhand, tot Dikninge uiteindelijk veranderde in een jufferstift, waar vooral dames van gegoede komaf om verschillende redenen hun toevlucht zochten. Het geestelijke leven en de kloostertucht raakten daarmee steeds meer in verval.

De verhuizing moet een geleidelijk proces zijn geweest, waarbij de abdij in Ruinen bleef fungeren als dependance. Nog de gehele 14de eeuw door is er sprake van het 'klooster' of de 'abdij' te Ruinen en in 1421 stond er nog de abtswoning, waar de abt (van Dikninge) bij bezoeken zijn intrek nam. Tot aan de Reformatie bleef het oude abdijcomplex fungeren als uithof dat door de abdij zelf bebouwd werd.¹² Terwijl de hoofdgebouwen waarschijnlijk al in de loop van de 15de eeuw verdwenen, bleven de bijgebouwen met veelal een agrarische bestemming veel langer bestaan. Deels tot in de 20ste eeuw, want de abdijshoeve werd pas in 1921

of 1922 gesloopt. Nu resteren alleen nog de kelders onder de pastorie. Ook van de abdij in Dikninge is behalve het kloostereiland niets meer over. Op de plek staat een groot 19de-eeuws landhuis.

De Mariakerk werd vanaf 1325 de parochiekerk van Ruinen – voor zover hij dit inofficieel niet al was, want er zijn aanwijzingen dat de bevolking van Ruinen er al eerder welkom was. De kerk werd iets verhoogd, wat zichtbaar is aan de eerste baksteenophoging in de noordgevel. Ook kreeg deze gevel vensters in gotische stijl – eerst nog van een bescheiden formaat.

12 - 13. Dikninge op een prent van Cornelis Pronk uit 1732. Inzet: het huidige landhuis Dikninge..

¹² Arts, pag.115.

1374: stichting Catharinakapel

Een van de eerste veranderingen in de nieuwe functie als dorpskerk, was de bouw van de Sint-Catharinakapel aan de zuidgevel. De kapel staat op de tekening van Hendrick Tavenier uit 1786. Het was een opmerkelijk bouwwerkje dat vrijwel op zichzelf stond en was voorzien van een hoog tentdak. De westgevel en zuidgevel waren destijds blind. Of er een raamvenster aan de oostkant zat, is onbekend. Tegen de zuidgevel was een zware steenbeer geplaatst.

De overwelfde kapel was naar de kerk geopend met twee spitsbogige doorgangen, die waren ingebroken in de bestaande tufstenen muur. Daarboven was een ronde opening aangebracht, waarin zich ongetwijfeld een gotische cirkelvulling heeft bevonden in een drie- of vierpas. Deze elementen zijn in dichtgezette vorm nog steeds waarneembaar in de zuidgevel.

De kapel werd gesticht door Johan III van Ruinen (ca. 1315-1378) en Zwedera van Rechteren (ca. 1346-1407). Johan was een ruwe houwdegen die zich vol overgave stortte in de strijd tussen de Schieringers en Vetkopers en de Heeckerens en Bronkhorsten. Zijn andere hobby's waren feesten en jachtpartijen. Daardoor verkeerde hij altijd in geldnood. Hij draaide er zijn hand niet voor om de abt van het klooster (inmiddels in Dikninge) met getrokken zwaard geld af te troggelen.

Dat veranderde, zo wil het verhaal, na zijn tweede huwelijk met de piepjonge, intelligente Zwedera, de dochter van Frederick van Heeckeren van der Eze, een van de machtigste edelen van het Oversticht en Gelderland. Eerst feestte ook zij er lustig op los, maar mede door haar goede band met de pastoor van Ruinen, broeder Egbert, nam haar godvruchtige aard de overhand. Kasteel Oldenhaven veranderde onder haar invloed in een oord van goedertierenheid. Zij wist haar man ertoe te bewegen alle rechten af te staan die hij als heer van Ruinen op het klooster en de kloosterlingen had. Bovendien stichtte het echtpaar in 1374 een vicarie (een apart kerkelijk vermogen waarvan de opbrengst bestemd was voor het levensonderhoud van een priester) ten behoeve van een altaar ter ere van de heilige maagd Catharina. Het altaar werd opgesteld in de kapel, die kort ervoor gerealiseerd moet zijn, mogelijk met gebruikmaking van oudere bouwdelen.

Nadat in 1375 hun enige dochtertje Bertrade overleed, was Johan ontroostbaar. Hij overleed in 1378, waarna bleek dat hij al zijn bezittingen had overgemaakt aan

14 - 15. Opvallend is de uiterlijke overeenkomst van de Catharinakapel met de noordelijke aanbouw van het schip van de Sint-Maartenskerk te Hallum (Fr), die op het tentdak een dakruiter bezit. Deze kerk maakte ooit deel uit van de 12de-eeuwse abdij Mariëngaarde. Gezien de tufstenen muurfragmenten aan de onderkant heeft de aanbouw een hoge ouderdom. Het is niet ondenkbaar dat ook de gotische kapel in Ruinen terugging op een aanbouw uit de romaanse tijd, bijvoorbeeld een transeptarm of een kloostergebouw.

Zwedera. Dit wekte de woede op van Johan's neef Arend Huys, die vond dat hij recht had op de erfenis. Hij probeerde Zwedera over te halen met hem te trouwen, maar toen zij bleef weigeren, bezette hij doodleuk met zijn leger Oldenhaven toen de vrouwe met haar hofdames een ommetje was gaan maken.

Zwedera vluchtte halsoverkop naar Kampen en later naar haar ouderlijk huis Rechteren bij Dalfsen. De bisschop van Utrecht "bemiddelde" door Arend Huys tot opvolger in Ruinen aan te wijzen. Zwedera vestigde zich daarna in Deventer, waar zij bevriend raakte met Geert Grote, de beroemde voorman van de Broeders des Gemenen Levens. Later verschaftte ze onderdak aan Thomas a Kempis, de spirituele leidsman van de Moderne Devotie. Zelf was zij medestichtster van het klooster Diepenveen voor de Zusters des Gemenen Levens, aan de bouw waarvan zij ook fysiek bijdroeg. Voor Johan liet ze een prachtige graftombe oprichten in de Catharinakapel.

1423: bouw toren en gotische verbouw

De periode 1400-1475 was een tijd van grote voorspoed. In heel Drenthe (en elders) werden de kerken vergroot of verbouwd in laatgotische stijl. Een van de meest opmerkelijke uitingen van de welvaart in deze periode is de oprichting van steeds hogere en fraaiere kerktorens. Ook in de Drentse dorpen werden veel kerktorens vernieuwd, verhoogd of verbouwd in gotische stijl, waarbij ze vaak een sterk gelijkend uiterlijk kregen.

In 1423 was het de beurt aan de kerktoren van Ruinen, die vermoedelijk uit niet veel meer dan een stompje bestond dat amper boven het kerkdak uitkwam. Deze voorganger is, zo lijkt het, deels in het nieuwe bouwwerk opgenomen (zie pag. 45). De datum van de vernieuwing is exact bekend door de tekst in gotisch schrift, gehakt in de latei van Drachenfels trachiet boven de toreningang:

int.iaer.on.herem.cccc.en.xxiii.is.dese.toern.gemaect

De nieuwe toren kreeg vier geledingen en een hoge naaldspits. Volgens Corneille F. Janssen zou Johan die Wercmeyster de architect zijn van deze toren en van vele andere torens en kerken in Drenthe, een theorie waarbij we nodige vraagtekens mogen plaatsen (zie pag. 98).

Behalve de toren werd ook de kerk in deze periode aangepast. Het schip werd opnieuw omhoog gebracht. De zuidgevel werd boven de waterlijst vernieuwd in baksteen, waarbij grote laatgotische vensters werden aangebracht. Verder kwamen er forse laatgotische steunberen, die erop zouden kunnen wijzen dat het in de bedoeling lag het schip van stenen gewelven te voorzien. Dat gebeurde niet: de zoldering bleef van hout.

Ook het koor werd verhoogd en van steunberen voorzien. Dit gedeelte kreeg wel stenen gewelven. De koorsluiting met halfronde apsis verdween ten faveure van een veelhoekige gotische koorsluiting, waarin eveneens grote gotische vensters zullen zijn aangebracht. De periode waarin deze werkzaamheden tot stand kwamen, valt moeilijk exact uit te maken, maar mogelijk kunnen we hierin min of meer één bouwcampagne zien tegelijk met de toren.

Ergens rond 1500, of mogelijk nog iets later, kreeg het koor een tweede kapel: de Onze Lieve Vrouwekapel. Zoals de naam al aangeeft, werd hier het altaar van

Maria te geplaatst. Dat stond eerst aan de noordkant opgesteld, bij de nog bewaard gebleven schildering van de Annunciatie.

16. In de hoek van een landkaart uit 1631 staat de kerk nog met de naaldspits afgebeeld. De huidige spits – althans de vorm ervan – kwam tot stand nadat een decemberstorm in 1661 de naaldspits ernstig beschadigde.

Tachtigjarige oorlog en reformatie

De Tachtigjarige Oorlog, met name de periode 1568-1598 was een rampzalige tijd voor Drenthe. Spaanse en Staatse legers trokken keer op keer door het gewest en roofden, plunderden, verkrachtten en brandschatten erop los. Grote delen van de Landschap raakten vrijwel ontvolkt; in feite is Drenthe deze klap nooit meer helemaal te boven gekomen.

De Staatse legers, die de tactiek van de verschroeide aarde toepasten, misdroegen zich het ergst. Ruinen brandde in 1581 door hun toedoen grotendeels af. Of ook de kloostergebouwen aan de vlammen ten prooi vielen, is onbekend. De kerk in elk geval niet, maar ook hier werd in de loop van de oorlog schade aangericht. *'De kerk was April 1597 met 100 soldaten bezet; is in 1627 door de ingelegerde soldaten jammerlijk bedorven, hersteld in 1631'*, aldus W. Leijdenroth van Boekhoven, die in 1909 de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* te boek stelde.

Het klooster van Dikninge verloor zijn gezag over de bezittingen in Ruinen en mocht geen priesters voor de kerk meer leveren. Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg, stadhouder van Friesland, Stad en Ommelanden en Drenthe kondigde namelijk op 10 mei 1598 af dat alle priesters, pastors, schoolmeesters en andere geestelijken in Drenthe binnen een termijn van drie weken hun werk moesten neerleggen om plaats te maken voor vervangers die de nieuwe hervormde leer aanhingen.

In Ruinen liep dat eerst nog anders. Onder druk van Hendrick van Munster, de katholieke heer van Ruinen, hield de kerk Steven de Sas, een benedictijner monnik uit Dikninge, gewoon in dienst, tot hij in 1602 met geweld werd afgevoerd en gevangengezet. Zijn opvolger Adolf Besten heeft naar het schijnt de kansel helemaal nooit beklommen; de heer van Ruinen benoemde in zijn plaats Hendrik Bokkelman, een predikant die meer van alcohol hield dan van het Woord. Ook Patroclus Romelingh, die namens Drenthe de Synode van Dordrecht bijwoonde, en diens opvolger Gerhard van Essen werden door de nog altijd katholieke heer van Ruinen benoemd.

Pas met de benoeming van Johannus Rusius in 1623 werd definitief met dit gebruik gebroken. Rusius, eerst predikant te Emmen, werd in 1623 naar Ruinen

weggepromoveerd vanwege zijn vrijzinnige, "remonstrantse" opvattingen. Hij was een intellectueel *pur sang* die onder meer de school in Ruinen weer nieuw leven inblies. Zijn onderwijs was van hoog niveau, wat blijkt uit de carrières van zijn vier zoons: Albert, de oudste, werd hoogleraar rechtsgeleerdheid in Leiden en later Orleans; Bernhard werd dominee in Sleen; Johannes werd burgemeester van Maastricht en Henrick, de jongste, is de boeken ingegaan als een van de belangrijkste vestingbouwkundigen van Europa.

Met het katholieke geloof verdwenen ook alle altaren, heiligenbeelden en schilderijen uit de kerk. Ervoor in de plaats kwamen herenbanken en rouwborden van de adellijke families die hier ter kerke gingen. Het doksaal dat het koor van het schip scheidde werd afgebroken.

17.

18. Prent van
Hendrik Spilman,
vervaardigd ca.
1780. Van de kerk
is helaas niet veel
te zien. Opvallend
zijn de weinige
bomen op de
Brink. Midden op
het plein staat een
kaak (schandpaal).

H. Spilman del. vix. fec.

Het Dorp Ruynen.

Amsterdam bij P. Fourmet inder

19. De prent van H. Tavenier uit 1786 is de meest getrouwe historische tekening van de kerk. De Catharinakapel met zijn piramidedak en blinde gevels heeft een zeer atypisch voorkomen. Op de achtergrond de sinds lang verdwenen kloosterhoeve, die gezien de kloostervensters een flinke ouderdom moet hebben. Opmerkelijk is dat het gotische koor, dat de dezelfde hoogte als het schip zou hebben gehad en ook in perspectief dus zichtbaar zou moeten zijn, niet wordt weergegeven. De raamvensters in het schip zijn al hun vorktracering kwijt. De torenvoet is aan de rechterzijde voorzien van vier rijen kortelinggaten. Ook onder de dakranden van het koor, de kapel en de toren (waar ze tot op heden bewaard zijn gebleven) zijn deze steigergaten aangegeven.

Verval

Gedurende de 18de eeuw zien we in heel Drenthe de invloed van de adel in hoog tempo teruglopen, terwijl ambitieuze eigenerfde families, zoals Ellents, Kymmell en Nijsingh steeds meer op de voorgrond treden. Edellieden waren ook steeds minder in het bestuur van Drenthe te vinden. Bij de ooit zo roemruchte heren van Ruinen kwam de klad er al vroeg in. De laatste edelman die Oldenhove met zijn gezin permanent bewoonde, was Hendrik Wilhelm Munster van Bernsaw. Hij overleed in 1681 waarna huis en heerlijkheid vererfden op zijn schoonzoon Frans Kaspar Adriaan, graaf van Schellard toe Obbendorf. Deze telg uit een voornaam Gelders-Westfaals geslacht bekleedde onder meer de posities van generaal-veldmaarschalk en hofmaarschalk van de Duitse keizer. Het is duidelijk dat zijn prioriteiten ergens anders lagen dan in Ruinen.

Dat gold nog sterker voor zijn schoonzoon, Willem Adriaan, markies van Hoensbroeck, die hem in 1704 opvolgde. Deze was heer van een hele reeks landgoederen in Gelderland, het huidige Limburg en Duitsland en vervulde functies als geheimraad van de koning van Pruisen, stadhouder der lenen, kanselier, erfmaarschalk van het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen en hoogdrossaard van de stad Geldern. De heerlijkheid Ruinen was voor hem een kruimel; ten behoeve van zijn opvolging liet hij een plaatsvervanger leenhulde betuigen aan de leenkamer van Overijssel.¹³ Ook de twee volgende markiezen van Hoensbroeck hadden nauwelijks interesse voor hun Drentse bezit. Zij verbleven er zelden, zaten geen rechtszittingen in de Heerlijkheid meer voor en hadden geen zitting in de Drentse Ridderschap.

In 1766 verkocht Lotharius Franciscus, de derde markies van Hoensbroeck die zich Heer van Ruinen mocht noemen, de Drentse bezittingen aan drie speculanten. Die verkochten de belangrijkste onderdelen, waaronder de havezate en de heerlijke rechten, door aan de Staten van de Landschap Drenthe. Opmerkelijk genoeg betekende dat nog niet het einde van de heerlijkheid. De Staten, die anderhalve eeuw lang niets liever wilden dan de heerlijkheid inlijven, bleven nu het gebied zowaar als een apart rechtsdistrict respecteren. Na aanvankelijke plannen voor afbraak, werd de havezate zelfs enigszins opgeknapt

en verhuurd. Maar het was uitstel van executie. In 1795, het jaar van de Bataafse Revolutie, waarin de adel al zijn privileges verloor, werd het goed in aparte kavels geveild; een staatsregeling uit 1798 zette definitief een punt achter de zelfstandigheid van Ruinen en Ruinerwold en in 1817 werd de havezate alsnog gesloopt.

Het verlies aan prestige van de Heerlijkheid Ruinen, straalde ook af op de kerk. De heren van Ruinen waren vanouds medeverantwoordelijk voor het onderhoud, maar onder de Van Hoensbroecks en de Staten van Drenthe schoot dat er duidelijk bij in. De aftakeling is al waarneembaar op de prent van Tavenier uit 1786 (19). De gevels zijn op sommige plekken duidelijk aan een voegbeurt toe. De keurige houten omheining van het kerkhof, zichtbaar op de circa tien jaar oudere prent van Spilman (18), staat inmiddels schots en scheef. Ook de hoop zand aan de voet van de kapel doet niet erg verzorgd aan.

Ook zien we een eerste provisorische ingreep aan het kerkgebouw zelf: de gotische vensterposten en -traceringen met glas-in-loodramen zijn op Taveniers tekening al vervangen door ramen van hout met een rechthoekige ruitverdeling. Corneille F. Janssen nam er in de jaren zeventig grote aanstoot aan, wat zou leiden tot algehele vervanging. *“Wij troffen deze ramen bij de restauratie nog aan. Ze waren in zeer slechte staat en van het begin af aan niet al te solide geconstrueerd: men had ze ter versteviging gekoppeld aan uit de oude ramen afkomstige brugijzers.”*¹⁴

Tegenwoordig zouden we de bouwhistorische waarde van dergelijke ramen positiever hebben ingeschat en zouden ze waarschijnlijk gehandhaafd zijn gebleven.

¹³ Huizen van stand, pag. 229-230

¹⁴ Janssen, pag. 27.

1795, Franse Tijd: vernielingen

Na de Bataafse Revolutie en de inval van het Franse leger in 1795 werden alle adellijke privileges afgeschaft. Dit had ook tot gevolg dat rouwborden, grafstenen en andere zaken in godshuizen die aan de verfoeide aristocratie herinnerden werden vernield of verwijderd. De Mariakerk, waar eeuwenlang de adellijke bewoners van de huizen Oldenhaven, Nijenhaven, Geuzinge, Echten, Ansen en Rheebruggen waren begraven, moet in dit opzicht het nodige te bieden hebben gehad. Slechts een handjevol grafzerken overleefde de Bataafse beeldenstorm. De golf van vandalisme trof ook het 14de-eeuwse praalgraf van Johan van Ruinen in de Sint-Catharinakapel. Provinciaal archivaris Jean Samuel Magnin, die dit uit eerste hand had vernomen, schreef hier in 1846 over:

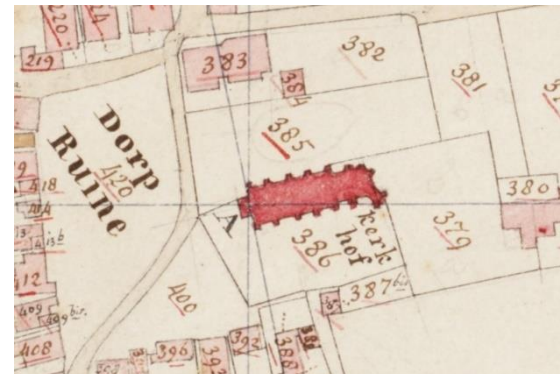
*'In dezelve heeft zich bevonden het lijkgesteente van den ridder Johan van Runen, die, als zonder mannelijke nakomelingschap overleden zijnde, volgens ridderlijk gebruik met helm en schild werd begraven. Bij de onrustige bewegingen van het jaar 1795 werd zijn praalgraf van deszelfs sieraden beroofd en geschonden; later is hetzelfde geheel verdwenen, zoodat van de voormalige pracht der bedoelde grafstede niets is overgebleven, dan ridder Johan's helm, welke door den Schrijver dezès aan den Heer Arent van Runen, te Bussem, provincie Noord-Holland, is geschonken.'*¹⁵

Arent van Runen emigreerde naar Amerika. Het lot van de helm is onbekend. Na de grafschending diende de Catharinakapel volgens Magnin tot 1820 en later als 'bewaarplaats voor gevangenen'. Corneille Janssen wijst er echter op dat de Catharinakapel in 1808 (zie hierna) al niet meer wordt genoemd en meent dat de Onze Lieve Vrouwekapel als cachot diende, ofwel als de naderhand op deze plek gerealiseerde kleine 'bergplaats' die we op de tekening van de Waterstaat uit 1835 zien (22).¹⁶ Dat laatste lijkt onwaarschijnlijk want in 1828, als de kerk op de kadastrale minuutplan wordt ingetekend, is de O.L. Vrouwekapel inclusief steunberen nog aanwezig (21). De verkleining tot berging moet dus tussen 1828 en 1835 hebben plaatsgevonden.

¹⁵ Magnin, pag. 93.

20. De graftombe van de Brabantse ridder Arnold van der Sluis van Heusden (ca. 1245-1296) geeft een idee hoe het monument in de Sint-Catharinakapel eruit kan hebben gezien.

¹⁶ 21. Detail kadastrale minuut.

22. Verkleining tot berging.

1808: Afgeslagen voorstel tot restauratie

Dat de kerk was achteruitgegaan, was ook de overheid niet ontgaan. In 1808 liet de Landdrost van Drenthe, Petrus Hofstede, een rapport opmaken door de bouwkundige B. Slot uit Meppel over de toestand van de kerk en de pastorie. Slot schrijft in zijn verslag:¹⁷

“1mo [primo] hebben wij de kerk in zijn muur, en kapwerk, als een suffisant [degelijk] gebouw, maar te gelijk in vele opsigten zeer verwaarloosd, bevonden; dienstvolgens zou het nodig zijn:

Art. 1.

Dat het Muurwerk in het volgende Jaar ter bekwame tijd van buiten op vele plaatsen niet alleen ingevoegd, maar ook de uitgevallen en vermorzelde Steenen, voornamelijk aam de Beeren en Glazegaten, weer ingemetseld, en de muur aan de Oostzijde ondervangen wierde en de Ankers gevisiteerd.

Art. 2.

Dat de Spruiten [muurstijlen], welke onder uit het vaste Kapwerk lopen en op eenige Plaatsen verzakt zijn, weer opgebracht en onderstopt wierden, eendeels tot Steunsel en anderdeels om de Duiven en ander gevogelte van de Kerkzolder te weren, hetwelk zeer noodzakelijk is, doordien de Kerk, gelijk wij gesien hebben, op vele Plaatsen, met drek en veeren, die door de Zolder geuren, als opgevuld is en verders het dak natezien.

Art. 3.

Dat de kerk van binnen.

1mo Egaal befloert,

2do De Muuren en het Steenen verwulfte boven het Choor, op Enige Plaatsen wat afgebikt, en van nieuws aangepleistert wierde.

3tio de Glaze gate die er zeer verwaarloosd uitzien, in order gebracht,

4to En in de Zolder op onderscheiden Plaatsen stukjes geset, en eenige naden van boven betengeld wierden, alsmede midden over de zolder een breedte, doorgaande planken, om zonder gevaar van voren na agteren te kunnen gaan.

5to was het zeer nodig dat eenige banken, en voornamentlijk de Schouten bank, die er zeer verwaarloosd uitziet, wat gerepareerd wierden, alsmede de Nagtmaalstafels.

6to Na gemelde reparatiën, diende de Kerk, die er zeer morsig uitsiet, door daartoe bekwame Lieden, onder goed opsigt schoongemaakt te worden; ik zeg door bekwame lieden, doordien het te voren zeer slordig is toegegaan; zijnde de Glazen gedeeltelijk met kalk bestreken. en eindelijk

ten 7den als het de Finantieele staat te Ruinen toeliet, zoude ik van gedagten zijn, dat de zolder geverfd en de Preekstoel gecouleurd en vernist wierde, het welk een ongemeen sieraad aan de kerk zoude geven.”

De landdrost stemde direct in met deze gedegen herstelaanbeveling. Maar tegen de verwachting in waren ze er in Ruinen helemaal niet blij mee. Medio 1809 ontving Hofstede bericht van de predikant dat de boeren te hoop waren gelopen uit verzet tegen het herstelplan. Vermoedelijk vonden ze dat het geld van de kerk in deze krappe tijden beter aan andere zaken kon worden besteed. De schulde kreeg een reprimande omdat hij het voorval niet had gerapporteerd. De landdrost gaf hem te verstaan dat het herstel alsnog moest worden uitgevoerd. Maar dit gebeurde niet. Een gemiste kans, want terwijl het de Drentse boeren in de daaropvolgende jaren dankzij Napoleons handelsblokkade tegen de Britten eigenlijk best goed ging, volgde vanaf 1813 een diepe recessie die tientallen jaren duurde. Geen wonder dat het subsidieverzoek tot ‘vertimmering der Kerk’ dat de kerkvoogden in 1823 bij de koning indienden geen gehoor vond.

Curieus is dat de aanbevelingen van Slot in de categorie vallen van wat we tegenwoordig een uiterst ‘terughoudende’ of ‘zachte’ restauratie zouden noemen. Er zou niks worden gesloopt of rigoureuus vervangen; er zou alleen worden gerepareerd wat stuk was en schoongemaakt wat vies was. Bij de ingrepen in de daaropvolgende 165 jaar zou de insteek helaas heel anders zijn...

¹⁷ Tekst ontleend aan Janssen, pag. 28-31.

1836: afbraak

In 1835 maakte de Hoofd-Ingenieur van de Waterstaat een rapport met verbouwingsplan op voor de sterk verwaarloosde kerk. Het klinkt allemaal niet best: alle zolderbalken zijn verrot, evenals de muurstijlen. Daardoor worden de muren door de kap omgedrukt. Het beschot onder de leien is vergaan. De muren, opgetrokken als kistwerk, wateren in. De gewelven in het koor scheuren af bij de aanzet en er staat water op de zerken. De steunberen zijn slecht en het interieur is vervallen.

De Hoofd-Ingenieur stelde voor de kap te slopen en van het vrijgekomen hout een nieuwe, lagere kap te maken. Hij wilde de zolderbalken vernieuwen en de kop van de muren met het oude materiaal herstellen. Het koor moest op één travee na worden gesloopt – waarbij een nieuwe oostmuur was gepland met klaarblijkelijk een dubbele entree. De afkomende leien en andere materialen van het koor zouden worden hergebruikt voor het schip. De tufsteen die overbleef wilde hij verkopen – een veelzeggende opmerking, want hieruit blijkt dat een substantieel deel van het in gotische stijl verbouwde koor klaarblijkelijk nog uit tufsteen was opgetrokken. Verder moest de zuiddeur gesloten worden en de noorddeur heropend. De vloer zou worden verhoogd, en er moesten nieuwe plavuizen komen in de gangpaden terwijl de oude onder de kerkbanken moesten worden gelegd. Tot slot wilde hij dat het meubilair werd hersteld.¹⁸

Het werk werd aangenomen door Hendrik Boverhuis uit Smilde, opzichter was Jacobus Dekker, meester timmerman-metselaar te Hoogeveen. De werkzaamheden startten in mei 1836. Op diverse punten week Boverhuis af van het bestek. Zo werd het koor in zijn geheel gesloopt, in het schip werden twee raamvensters dichtgemetseld, in de noordmuur werden drie nieuwe vensters ingebroken, waarvoor de 18de-eeuwse houten ramen uit het koor werden hergebruikt en de noordentree werd nooit heropend. Dit uiterlijk zou de kerk grotendeels tot 1972 houden.

De rigoureuze ingrepen in 1836 wekken verbazing als we de aanbevelingen van Slot ernaast houden. Die beschreef de muren en kap tenslotte nog als 'suffisant'. Was de kerk in nog geen dertig jaar werkelijk zo dramatisch verslechterd?

¹⁸ Janssen, pag. 33.

Vermoedelijk niet. Met name tussen 1820 en 1875 waarde er een ongekende sloopwoede door ons land, waarbij ontelbare kastelen, buitenplaatsen, stadversterkingen en (delen van) kerken onder de slopershamer vielen. Dat met de sloopmaterialen een extra centje kon worden bijverdiend zal zeker een rol hebben gespeeld.

Verandering kwam er pas in het laatste kwart van de 19de eeuw, toen architect Pierre J.H. Cuypers (1827-1921) met zijn introductie van de neostijlen de waardering voor de historische bouwkunst deed oplaaien en politicus Victor de Stuers (1843-1916), met zijn kritische epistel *Holland op zijn smalst* (1873) voor het eerst de noodzaak van een nationale monumentenzorg bepleitte.

Restauratie 1927

Begin 1927 richtten Kerkraad en kerkvoogden een verzoek aan 'Afdeling B der Rijkscommissie der Monumentenzorg' om bij te dragen aan het herstel van het kerkinterieur en de kap. Het kwam hen op een botte weigering te staan. Bij de Rijkscommissie was men van mening dat het kerkgebouw "*ten gevolge van in den loop der eeuwen ondergane belangrijke verminkingen geen kunsthistorische waarde genoeg meer bezit.*"

Aldus werd het werk op eigen kosten verricht, naar aanwijzingen van architect H.M. Hulsbergen uit Meppel. De werkzaamheden lijken zich met name te hebben geconcentreerd op het interieur en de trekbalken in de kerk. Deze trekbalken waren ooit voorzien van muurstijlen, maar die waren sinds 1836 verdwenen. Nu werden ze echter opnieuw voorzien van muurstijlen met korbelen, sleutelstukken en consoles in gotische stijl.

'Restauraties' van de toren

Door een regeling uit de Franse Tijd zijn tot op de dag van vandaag alle kerktorens van vóór 1 mei 1798 eigendom van de gemeente. Zo ook in Ruinen. Dit maakte dat het contact over restauratie niet via de kerkvoogdij verliep, maar tussen de gemeente Ruinen en het Rijk. De verhoudingen waren hierdoor niet beter, integendeel. Een brief van 14 februari 1928 van het waarnemende hoofd van de 'Afdeling B der Rijkscommissie der Monumentenzorg' aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen spreekt boekdelen:

"De restauratie van den mooie Gemeentetoren van Ruinen is een heele lijdensgeschiedenis. In 1919 heeft de gemeente reeds op eigen kosten aan den spits laten werken. Een aanvraag en subsidie bereikte onze commissie eerst toen de herstelling geschied was. In 1922 verzocht de Gemeente opnieuw Rijkssubsidie voor herstellingen aan den toren. De aanvraag is blijven liggen, inmiddels heeft de Gemeente het werk laten uitvoeren door een bouwkundige uit de streek, die het onderste deel die het onderste deel van den toren jammerlijk heeft verknoeid.

De briefschrijver doelde hiermee op de beklamping van de torenvoet met gevelklinkers die op hun kant waren gemetseld in een harde specie. Deze ingreep was bedacht door ene P. Mos uit Dwingeloo in 1923. Het resultaat was inderdaad tenenkrommend. Door de ingreep werd de 15de-eeuwse inscriptie boven de torenentree deels aan het oog onttrokken.

Verderop in de brief stelde het waarnemend hoofd dat op zijn afdeling zelfs de vraag was gerezen of: *"Nu opnieuw steun wordt verzocht, om te beginnen voor de herstelling voor de spits (...) het Rijk, waar den gemeente een gedeelte van den toren zoo heeft laten verknoeien, niet moet weigeren zich verder met het monument te bemoeien."* Uiteindelijk adviseerde hij de minister het subsidieverzoek toch te honoreren, onder voorwaarde dat de verminking ongedaan werd gemaakt.

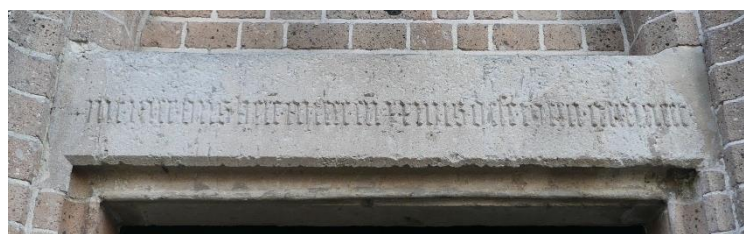
De minister ging in dit laatste niet mee, waardoor in 1928 een 'gedeeltelijke restauratie' werd uitgevoerd zonder dat de torenvoet van zijn beklamping werd ontdaan. De toren en de traptoren werden voorzien van nieuwe leien; de koepel en de stijlen van de lantaarn kregen een nieuwe loodbekleding. Ook werd de houten dakbedekking hersteld en het kruis en de lijst van de koepel kregen een

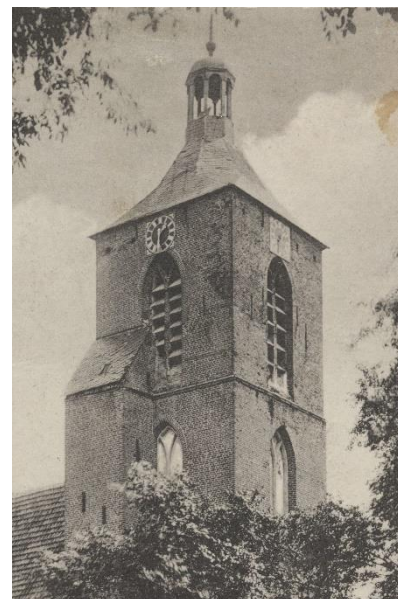
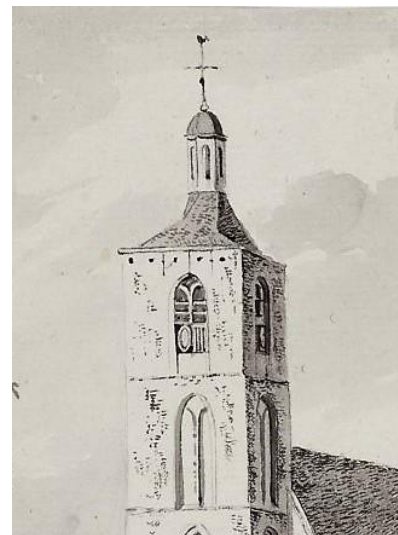
24. Een van de oudste foto's van de kerk, genomen omstreeks 1900. Hier is de torenvoet nog te zien zonder de latere beklamping. De muren zijn gestuukt. Het staketsel bij de spits was bedoeld voor de landelijke driehoeksmeting, waarbinnen de toren een ijkpunt was.

schilderbeurt. De spits kon er zo weer enige jaren tegenaan, maar In 1949 melden Burgemeester en Wethouders van Ruinen alweer aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg “dat de vrees bestaat, dat bij een hevige storm de spits van de toren, wegens bouwvalligheid, omlaag zal storten”.

Hierna werd het traject tot algehele restauratie ingezet. Uit correspondentie blijkt dat men bij de Gemeentewerken van Ruinen van mening was dat de koepel van de spits, die uit voorzorg alvast verwijderd was, slechts zo'n eeuw oud was. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd gevraagd naar de oorspronkelijke, laat-17de-eeuwse vorm van de koepel. Corneille F. Janssen meldt met enig leedvermaak dat de Rijksdienst vervolgens een plan maakte waarbij de torenspits een uivormige bekroning kreeg zoals op 18de-eeuwse gravure van Hendrik Spilman. Naar dit ontwerp werd de nieuwe lantaarn in 1952 uitgevoerd, waarbij de ui met koper werd bekleed. Bij de reconstructie was men echter op de verkeerde prent afgegaan. Op de veel gedetailleerdere tekening van Hendrik Tavenier uit 1786 blijkt de lantaarn precies de koepelvorm te hebben die het ook op de oude foto's van voor de vernieuwing nog had.¹⁹ Deze was dus wel degelijk origineel! Aldus verloor de toren zijn 17de-eeuwse bekroning.

25 - 26. De inscriptie boven de entree na 1923 en nu.

27 - 30.

¹⁹ Opmerkelijk genoeg wordt juist van Tavenier betwijfeld of hij ooit wel in Drenthe is geweest; hij zou de bewuste prent gekopieerd hebben. Dan nog was het – onbekende – voorbeeld waarnaar de afbeelding gekopieerd was blijkaar getrouwer dan het werk van Spilman.

De restauratie 1972-1975

Het huidige aanzien dankt de kerk aan de ingrijpende restauratie die plaatsvond van oktober 1972 tot mei 1975. Deze werd in sterke mate bepaald door de historiserende restauratieopvattingen van Corneille F. Janssen, hoofd van het Bureau Monumentenzorg Drenthe én van het Drents Museum (dat ging destijds nog samen). Aan de bezwaren tegen zijn al te rigoureuze wijze van restaureren, had Janssen geen boodschap. Het had weinig gescheeld of het koor en de kapellen waren weer in middeleeuwse trant herbouwd...

De kerk was zo rond 1970 hard aan een opknapbeurt toe. Op foto's uit die tijd ziet het gebouw er verwaarloosd uit. Dakpannen liggen scheef, er groeien struikjes op de steunberen en veel muren zijn duidelijk aan een voegbeurt toe. Toch komt uit de geraadpleegde stukken nergens naar voren dat er sprake was van ernstige bouwkundige tekortkomingen zoals verzakkingen, scheuringen, grootscheepse verwerking of ernstige aantasting van de houten kap. Waarom dan toch zo'n ingrijpende restauratie? Het lijkt erop dat men vooral vond dat de kerk een rommelig allegaartje geworden was door de vele verbouwingen en herstellingen. De achterliggende motivatie voor de ingrijpende restauratie was om – in de woorden van Corneille F. Janssen – 'alles wat er in 1836 en later aan het gebouw verknoeid werd ongedaan te maken'.

Nu waren er in 1836 inderdaad heel wat ingrepen gedaan die te betreuren vallen, met uiteraard de sloop van het koor en de kapellen als dieptepunt. Toch zouden we tegenwoordig diverse aanpassingen, zoals de laat-18de of vroeg-19de-eeuwse houten raamvensters, het getransformeerde dak en de grote overhoekse steunbeer op de zuidoosthoek, hoogstwaarschijnlijk als waardevolle onderdelen van de latere bouwgeschiedenis respecteren. Ook in de jaren zeventig begon men bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg al genuanceerder tegen dergelijke 'verminderingen' aan te kijken. Want één ding bezat het gebouw door alle littekens wel: karakter. Het had geleefd; de historie van minstens 850 jaar viel er aan alle kanten vanaf te lezen.

Die kwaliteit bezit de kerk nu veel minder. Op de foto's op de hierna volgende pagina's is te zien hoe tijdens de restauratie onder leiding van Corneille F. Janssen het gebouw niet alleen werd ontdaan van alle 'storende' ingrepen uit 1836 en 1923, maar daarnaast drastisch werd 'strakgetrokken'. Vooral schoot men door bij het vervangen van de 'verweerde' historische tufsteen, en van bakstenen die al eeuwen geleden in de plaats van de tufsteen waren gekomen. Op diverse plekken werd het zeldzame 12de-eeuwse kistwerk vernield samen met allerlei andere waardevolle bouwsporen. De intentie om het gebouw zijn oude luister terug te geven was ongetwijfeld goed bedoeld, maar pakte bouwhistorisch gezien in veel opzichten ongelukkig uit.

De voorbereidingen voor de restauratie begonnen in 1972. In 1973 en 1974 vonden de belangrijkste activiteiten plaats. Voor de uitvoering was J. Nijboer uit IJhorst aangetrokken, dezelfde aannemer die ook de restauratie van het kasteel te Coevorden voor zijn rekening had genomen. Voor de restauratie waren ruime financiële middelen voorhanden. Het kerkbestuur was zeer succesvol met de pet rond gegaan bij de lokale bevolking. En in deze gouden jaren van de monumentenzorg vergoedde het Rijk bij kerkgebouwen maar liefst de helft van de kosten. En als er dan nog geld tekort kwam, viel het altijd te proberen bij de provincie. Het aanvankelijk bedrag voor de eerste fase van de restauratie was geraamd op 870 duizend gulden (677 duizend voor de kerk en 198 duizend voor de toren).

Tweede fase

Met instemming van het bouwteam had Janssen vergaande plannen uitgewerkt om in een tweede fase van de restauratie het koor en de gesloopte kapellen te herbouwen. De financiën waren beschikbaar, zo schrijft Janssen later.²⁰ In werkelijkheid was dit helemaal niet het geval. Hoewel Janssen dit later ontkende, blijkt uit notulen klip en klaar dat werd ingezet op honderd procent subsidiëring door het Districtsbureau Noord voor Aanvullende Civieltechnische Werken (DACW) dat in het kader van de werkverruiming (voor werkzoekende bouwvakkers) gelden voor restauraties beschikbaar stelde. Daarvoor was alleen wel eerst toestemming nodig van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In

²⁰ Monumenten van Drenthe, pag. 35.

Zeist zag men de reconstructie echter totaal niet zitten. De extreem historiserende aanpak van het kasteel van Coevorden onder Janssens leiding, lag hier nog vers in het geheugen (zie kader). Ook andere restauratieprojecten waarbij Janssen zich als een historiserende *hardliner* had laten kennen, zorgde niet voor vertrouwen. In de afwijzingsbrief voor de herbouw berichtte de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de heer H.C. van Eck, daarom beleefd doch resoluut dat:

“gelet echter, op de huidige ontwikkeling ten aanzien van de inzichten, die bepalend zijn voor de methode van restaureren, acht ik het uit een oogpunt van Monumentenzorg niet verantwoord, tot herbouw van het koor over te gaan.”

Janssen dacht, vasthoudend als hij was, dat hij Van Eck nog wel met argumenten kon overtuigen. In de kantlijn van deze brief pende de gefrustreerde hoofddirecteur hoe hij over de gang van zaken dacht (31):

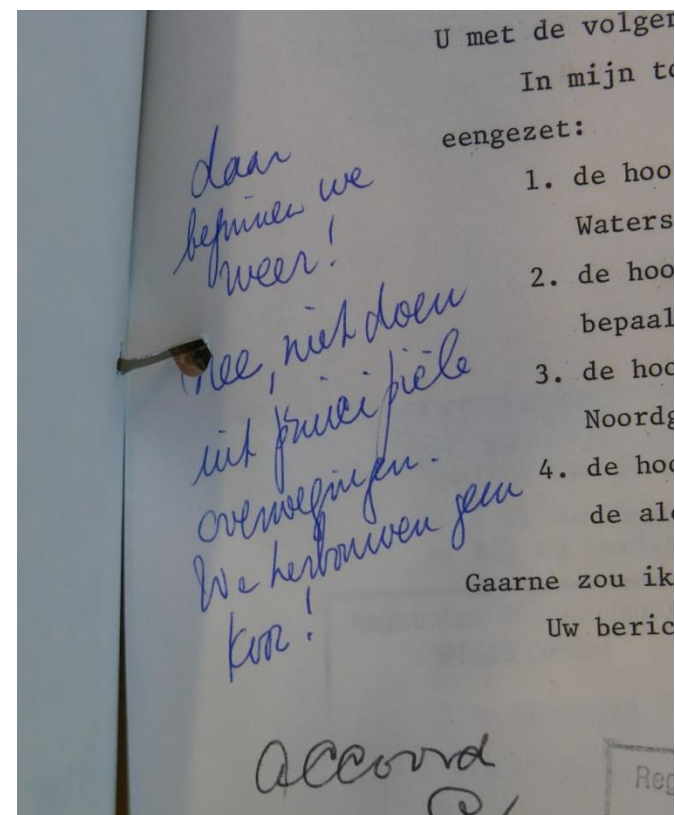
Daar beginnen we weer! Nee, niet doen uit principiële overwegingen. Wij herbouwen geen koor!

De reconstructie van het koor was daarmee van de baan, maar het gehele bouwplan voor de oostgevel was erop gericht dat het er wel zou komen. Niet voor niets was de 19de-eeuwse dichtzetting van de triomfboog weggebroken, de boog zelf in ere hersteld en de gevel bekroond met een geveltop. Er zat weinig anders op dan de triomfboog maar weer dicht te metselen. Hieraan dankt de kerk zijn nogal detonerende blinde oostgevel. Ook het herbouwplan voor de Catharinakapel, dat blijkbaar los stond van dat voor het koor, haalde de eindstreep niet. In dit geval was het de kerkvoogdij die uiteindelijk dwarslag.²¹

In het interieur lijken de ingrepen op het eerste gezicht minder drastisch. Maar de indrukwekkende ‘middeleeuwse’ dakconstructie is pas vijftig jaar oud. Deze kwam in de plaats van de dakconstructie uit 1836, die opnieuw was opgetrokken met het middeleeuwse hout en die een dichte zoldering had.

Zo weinig als Janssen hechtte aan de bouwsporen der eeuwen, zo zorgvuldig koos hij zijn materialen en technieken. De gebruikte tufsteen bijvoorbeeld was Römertuf – weliswaar niet geheel gelijk aan het oorspronkelijke materiaal, maar

het zat er wel zo dicht mogelijk bij in de buurt. Römertuf was destijds al schaars en ongetwijfeld duur. Ruim een zesde van het totale budget ging er aan op. Als een van de weinige restauratieprofessionals van destijds had hij de samenstelling van historische mortels bestudeerd. In het bestek lezen we bij de voorschriften:: specieverhouding: *1 schelpkalk, 2 zand. Specie te bereiden met een speciemolen, tenminste 3 weken voor zij verwerkt wordt. De specie in de rot leggen en met zand en rietmatten af te dekken.* Dergelijke ambachtelijke voorschriften zou je eerder in een 19de-eeuws bestek verwachten. Het laat zien dat Janssen toch wel degelijk verstand van zaken had.

31.

²¹ Ibidem

32. Corneille F. Janssen bekijkt de vorderingen aan het nieuwe dak.

Corneille F. Janssen

Corneille Franciscus Janssen (1926-1993) was een uit Amsterdams afkomstige kunst- en architectuurhistoricus en restauratiearchitect. Hij heeft in hoge mate zijn stempel gedrukt op het huidige uiterlijk van de Mariakerk.²² Janssen begon zijn carrière als administrateur van de Bond Heemschut. Als hoofd van Monumentenzorg Haarlem (1956-1967) verwierf hij internationale faam met de restauratie van de toren van de Sint-Bavokerk. In 1967 werd hij aangetrokken als directeur van het Drents Museum en als hoofd van het provinciaal Bureau Monumentenzorg. Dit was destijds een combinatiefunctie.

Janssen was een flamboyante persoon en een opvallende verschijning met zijn pijp en dikke bril. Hij hield er zeer eigenzinnige opvattingen over het

restauratievak op na, deels heel vooruitstrevend, deels hopeloos ouderwets. Terwijl medewerkers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist steeds meer terughoudendheid bij restauraties propageerden, met respect voor de bouwhistorische ontwikkelingen die gebouwen hadden doorgemaakt, volhardde Janssen erin gebouwen terug te restaureren naar een historisch ideaalbeeld, waarbij onwelgevallige latere toevoegingen dienden te verdwijnen. Zijn visitekaartje gaf hij af met de reconstructie van het kasteel te Coevorden (1968-1972). Daarbij liet Janssen niet alleen de nog nauwelijks als zodanig herkenbare restanten van het kasteel in middeleeuwse stijl terugbrengen, maar tevens een sinds lang verdwenen ronde kasteeltoren herbouwen aan de hand van een oude prent die was ontdekt op aanwijzingen van een helderziende.²³ Vervolgens liet hij het hele kasteel rood verven omdat dit volgens hem de oorspronkelijke kleur was geweest. In Coevorden vond men het prachtig, maar bij de Rijksdienst in Zeist vlogen ze tegen het plafond; smalend werd daar gesproken over 'kasteel Bommelstein'.

De opvattingen botsten opnieuw bij de restauratie onder Janssens leiding van de Abdijkerk, het Gouvernementsgebouw en het Drostenhuis te Assen. Deze voormalige gebouwen van de Provincie Drenthe boden vanaf 1973 onderdak aan het Drents Museum, waar hij directeur van was. De historiserende aanbouw van het Huis te Echten was een ander project waarop veel kritiek volgde.

Tegenover zijn gedateerde restauratie-ethiek, stond een enorme passie voor oude gebouwen en een grote gedrevenheid om deze te behouden. Onder leiding van Janssen werd het Drentse monumentenbeleid volwassen. Hij waakte ervoor dat Drenthe bij het verdelen van de subsidiegelden niet werd overslagen. Onder zijn directeurschap werden talloze panden gerestaureerd en het museumdorp Orvelte beleefde hoogtijdagen. Hij had een lange wenslijst van nog te beschermen historische panden waarvan we nu zouden willen dat die inderdaad een monumentenstatus hadden gekregen. Janssen was daarnaast een verdienstelijk onderzoeker en publicist. Hij zocht onder meer de bouwhistorie van de Mariakerk uit en is de enige die iets heeft gepubliceerd over de archeologische opgravingen

²² De informatie over Janssen is onder meer ontleend aan ineke-heijting.nl; geheugenvandrenthe.nl en het Nieuwsblad van het Noorden, 28 juni 1986, pag.29.

²³ www.geschiedenisweb.nl/blogs.php?alias=helderziende-hulp-restauratie

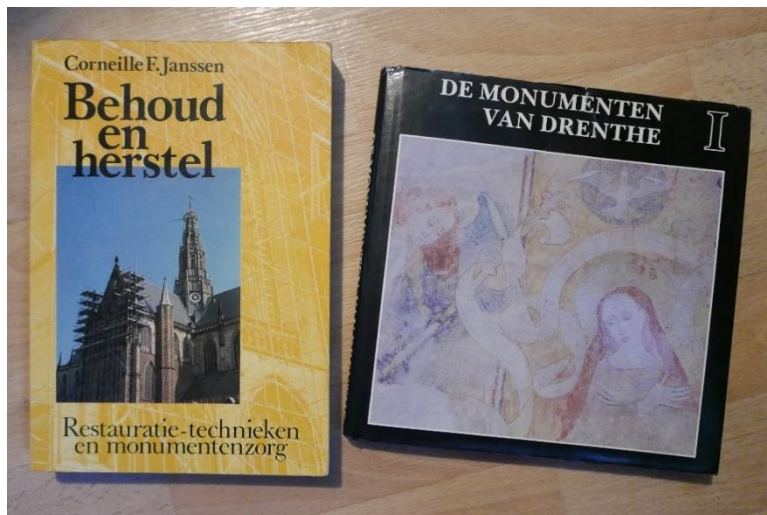
in 1973. Iets anders waar we hem dankbaar voor moeten zijn, is dat hij restauraties uitgebreid fotografisch liet vastleggen.

Zijn kennis van restauratietechnieken was enorm en het boek 'Behoud en herstel. Restauratie-technieken en monumentenzorg' (1980) is nog altijd een standaardwerk. Tegenstrijdig genoeg toont Janssen zich daarin een uitgesproken voorstander van de 'zachte' restauratieaanpak. Was hij uiteindelijk toch bekeerd?

Als museumdirecteur kreeg hij te maken met de rel rond de vondsten van Tjerk Vermaning, die als vervalsingen werden aangemerkt. Hoewel het Drents Museum onder zijn beheer een groot succes werd en de bezoekersaantallen rap stegen, was Janssen niet in de wieg gelegd als museummanager. Vanaf 1980 mocht hij zich daarom alleen nog met monumenten bezighouden. In 1985 won Janssen een prijsvraag voor het beste ontwerp voor de orgelkasten van de Salzburger Dom. Deze werden naar zijn voorstellen uitgevoerd. Toen hij in 1988 zijn werk niet meer op zijn oude stek bij het museum mocht uitvoeren maar werd gemaand naar het moderne provinciehuis te verhuizen, besloot hij dat het tijd was voor vervroegd pensioen. Hij vestigde zich in het Duitse Regensburg, waar zijn vrouw als architecte werkte. Na zijn dood op pas 67-jarige leeftijd is hij in zijn geliefde stad Coevorden begraven.

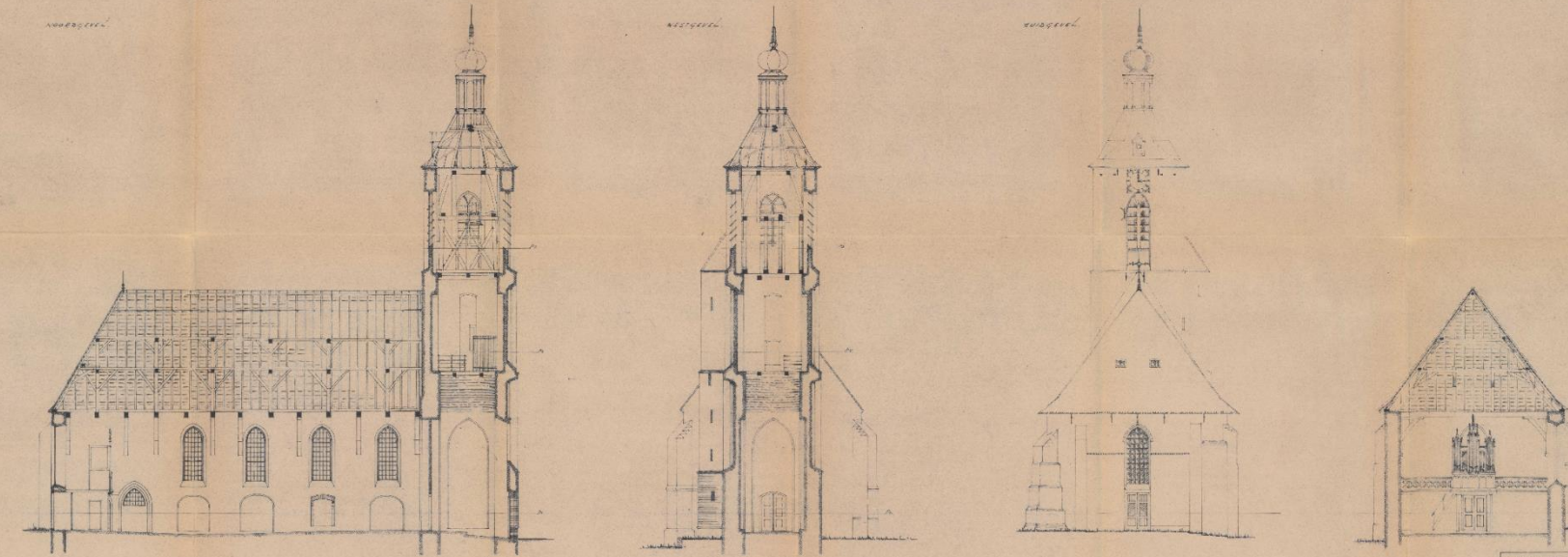
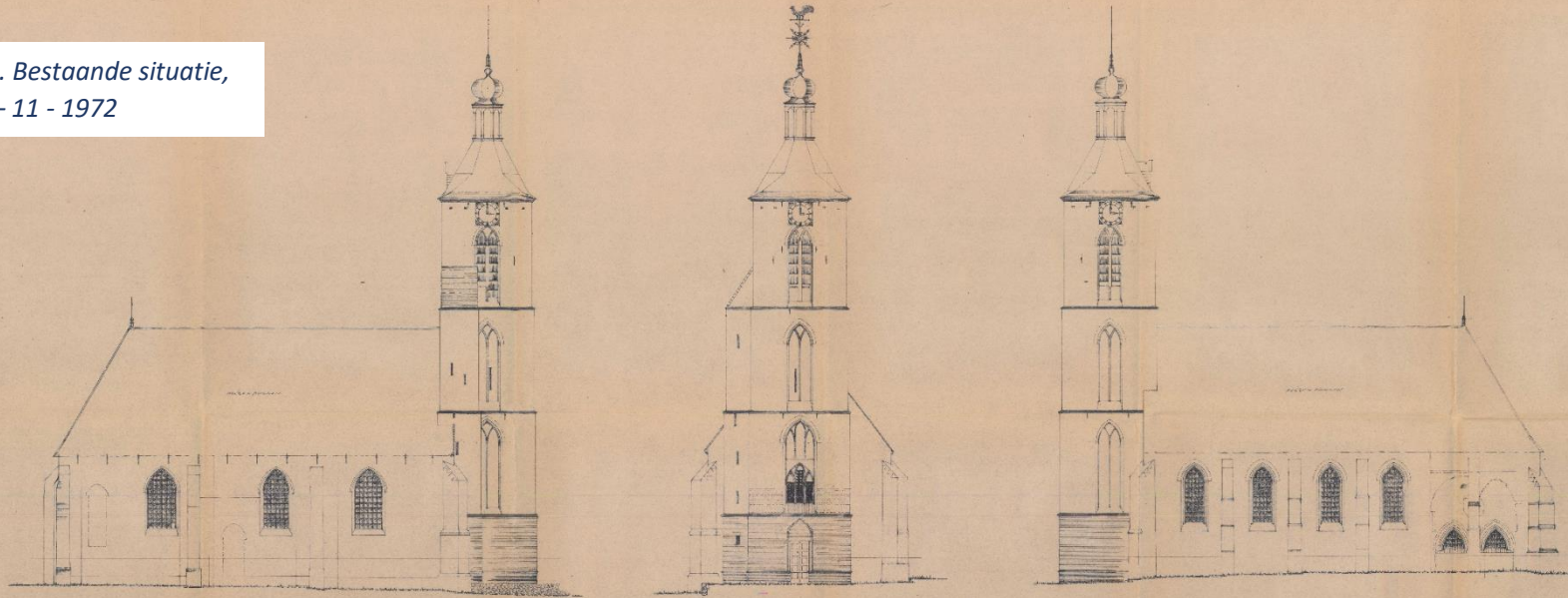

34. Janssen heeft de beitel ter hand genomen.

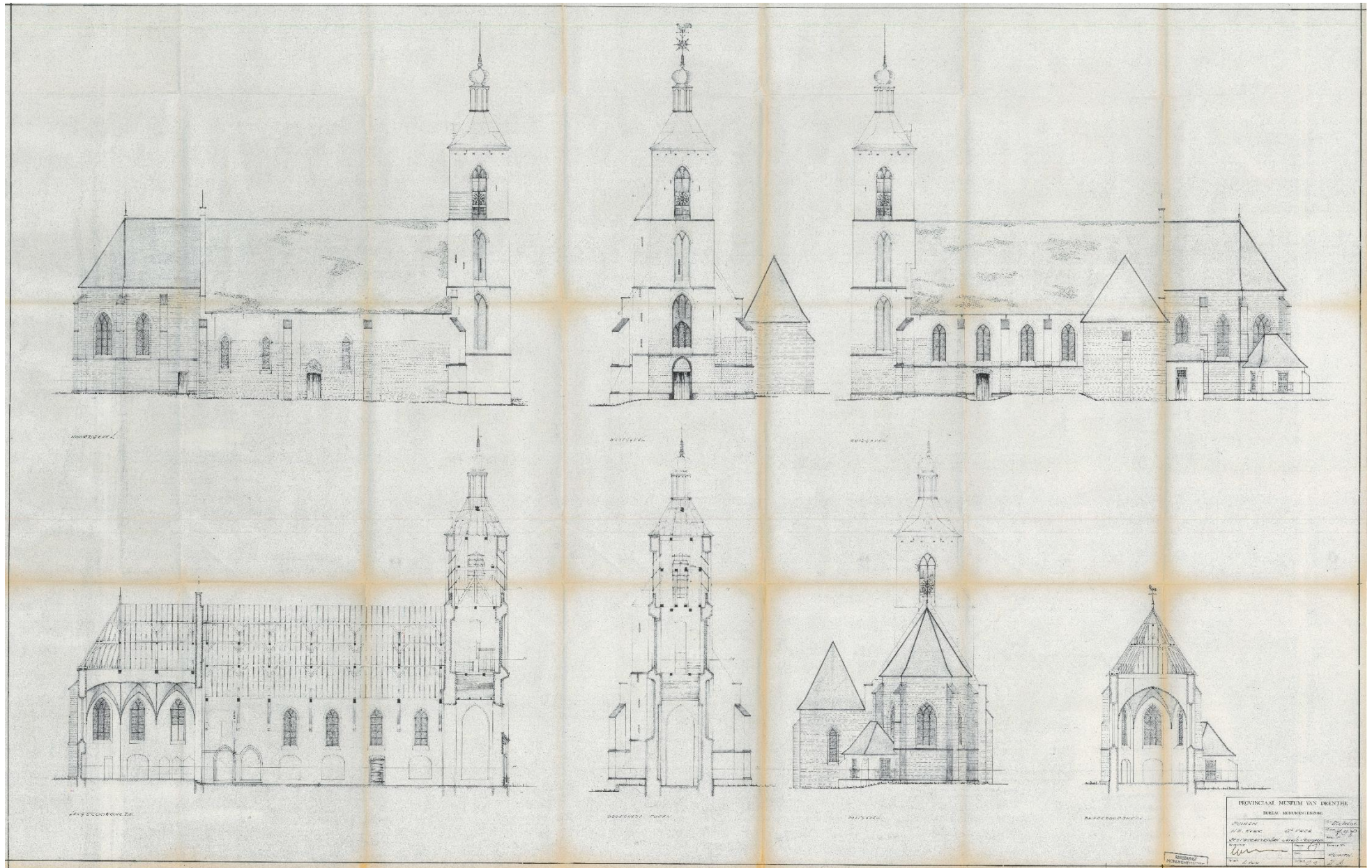
33.

35. Bestaande situatie,
3 - 11 - 1972

PROVINCIAAL MUSEUM VAN ORENTIË
BUREAU MONUMENTENZORG

Ontwerp door	...
Uitvoering door	...
Beoordeling door	...
...	...

36. Tekening tweede fase, herbouw koor en kapellen, 2 – 9 – 1973.

Gevels

38 - 40. De noordgevel is relatief gezien de best behouden gevel van de kerk. Toch is hier veel veranderd sinds de restauratie. De neogotische raamvensters uit 1836 werden volledig weggewerkt. Naar verluidt waren de houten ramen afkomstig uit het gesloopte koor. Deze zouden uit circa 1810 dateren. Aangezien Tavenier in 1786 al vergelijkbare ramen in de zuidgevel van het schip aangeeft, zouden ze wel eens een stuk ouder kunnen zijn geweest.

De grotendeels uit baksteen opgetrokken steunberen werden 'vertufsteniseerd' tot aan de baksteengrens die in de muur zichtbaar is. Ook de enkele rij tufsteen halverwege het bakstenen deel van de gevel werd over de steunberen doorgetrokken, terwijl deze daar op oude foto's ontbreekt. Hiermee is de suggestie gewekt dat muur en steunberen tot dezelfde bouwfase(s) behoren, wat beslist niet het geval is – de muur is ouder – al is het niet ondenkbaar dat ter plekke van de steunberen aanhechtingen van vroegere kloostermuren zijn geweest. De steunberen bezaten op twee derde hoogte een verjonging die bij de reconstructie doodleuk weg werd gelaten. De natuurstenen afzaten zijn eveneens een verzinsel uit de restauratietijd.

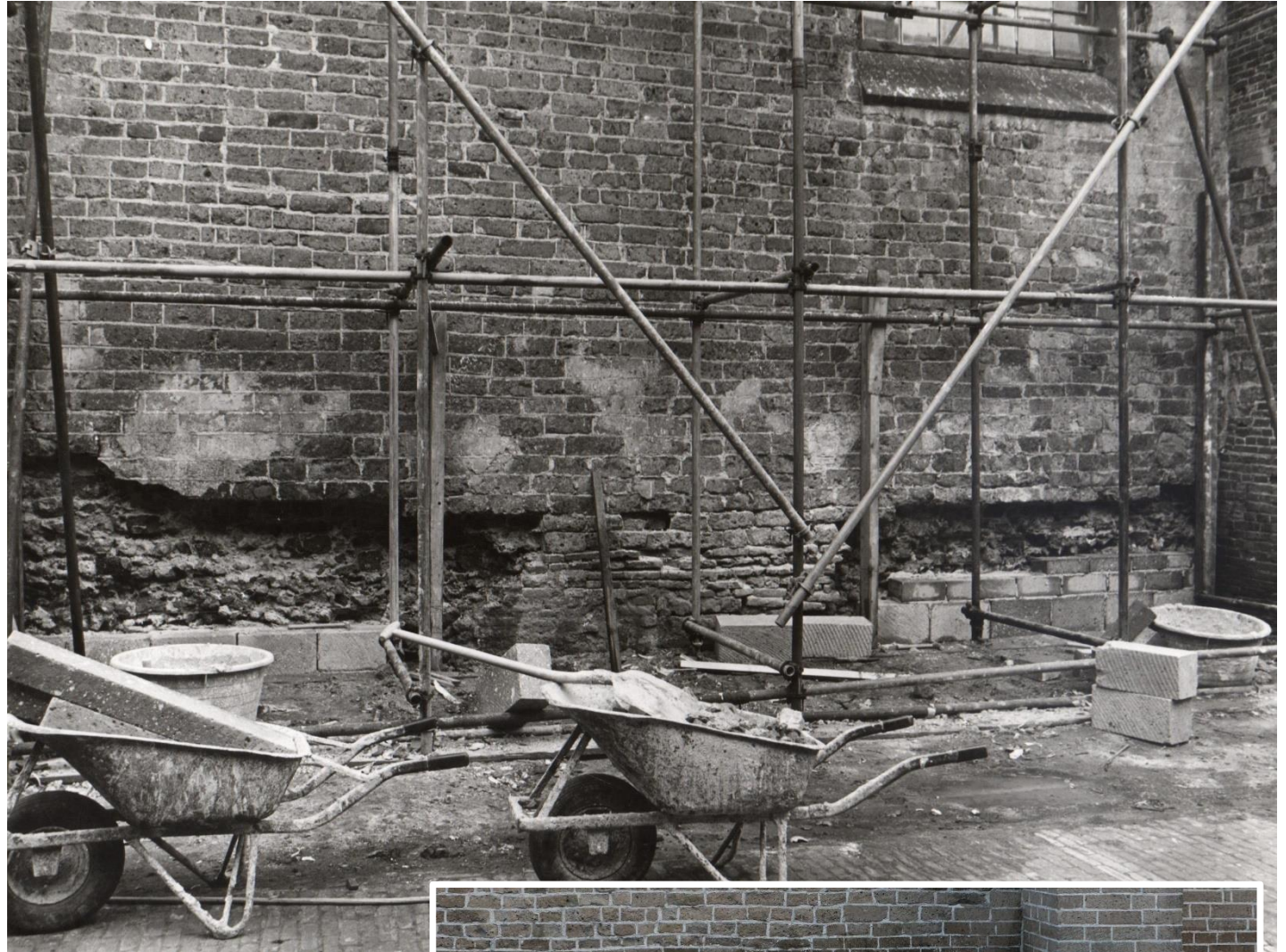

41 - 42. Een bescheiden gotisch raamvenster dat in 1836 was dichtgezet en waarvan de contouren in de noordgevel zichtbaar waren, werd in 1973 opnieuw geopend. De drie grote vensters in gotische stijl, die in 1836 in de noordgevel werden ingebroken, werden daarentegen verwijderd. In twee gevallen kwamen er de kleinere gotische vensters voor terug. In de meest westelijke travee bleef de gevel gesloten. De aanpassingen zijn aan de hand van verschillen in de tuf- en baksteen goed te traceren.

43 - 44. De onderste lagen metselwerk (het 'trasraam') van de noordgevel hadden veel te lijden van opspattend regenwater. Het kerkdak had, zoals de meeste dorpskerken destijds, namelijk geen dakgoot. Hierdoor verweerde de tufsteen onderin sterk en deze werd na verloop van tijd vervangen door baksteen. De bakstenen werden later afgewerkt met een gepleisterde plint.

Bij de restauratie werd besloten dat de bakstenen moesten verdwijnen. Er kwam een trasraam van nieuwe tufsteen, met onderin grote blokken. Het resultaat is precies het omgekeerde van wat men beoogde: in plaats dat de kerk er historischer door oogt, komt het resultaat nogal steriel over.

Waar het metselwerk is verwijderd, zijn op de foto in mortel gelegde flinten en brokken tufsteen zichtbaar. Dat duidt erop dat de muur uit kistwerk bestaat. Het gaat hier dus met grote waarschijnlijkheid om de originele muur uit de 12de eeuw (of eerder) en niet om een herbouwde gevel uit de late 13de eeuw, zoals Janssen veronderstelde.

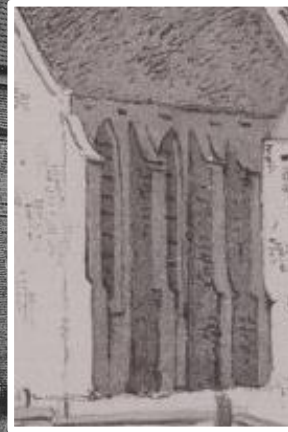

45 - 47. Tijdens de restauratie werd besloten de reeds voor 1836 dichtgezette noordelijke ingang, ooit de damesentree, opnieuw te openen. Achter de dichtzetting kwam een decoratieve spitsboognis tevoorschijn met een boogvlak gemetseld in keperverband. In de dagkant werden resten van een roze bepleistering aangetroffen waarin witte voegen waren aangebracht.

Erg subtiel vond het herstel niet plaats. Voor reconstructie van de afgekapte rollaag van de spitsboog valt zeker iets te zeggen; het straktrekken van de dagkanten met nieuwe tufsteen ten koste van het originele materiaal is minder gelukkig. En waarom moest de houten latei, die hier al vele eeuwen zat, zo nodig worden vervangen? In combinatie met het betonnen trapje, de strakke nieuwe plint en de weinig tot de verbeelding sprekende deur, is hier niet echt een beeld ontstaan dat bijdraagt aan de historische beleving. Het doet de vraag rijzen of het niet beter was geweest de bouwsporen met rust te laten.

48 - 50. De grotendeels tufstenen onderkant van de eerste vier traveeën de zuidgevel verkeerde nog in heel redelijke staat. De rommelige uitstraling was vooral te wijten aan een sterk afgebladderde 19de-eeuwse pleisterlaag. Desondanks werd het tufstenen muurwerk bij de restauratie rigoureus vernieuwd.

Van de vier steunberen was alleen het overhoekse exemplaar op de westhoek grotendeels van tufsteen opgetrokken. De overige contreforts waren van baksteen. Toch besloot Janssen ze, net als bij de noordgevel, tot aan de baksteengrens met tufsteen op te trekken, hiermee suggererend dat ze tot één en dezelfde bouwfase als de achterliggende muur hebben behoord. Oude foto's laten echter zien dat ze later tegen de tufstenen muur waren geplaatst. Ook de bakstenen afzaten van de gotische vensters werden ten onrechte met tufsteen vernieuwd.

Hoewel ter hoogte van de huidige waterlijst een tufstenen rollaag liep die op een afgekapte waterlijst zou kunnen duiden, kan deze lijst nooit hebben aangesloten op de waterlijsten van de contreforts. Die zaten hoger. Ze bezaten hogerop een tweede waterlijst die bij de restauratie werd weggelaten. De afzaten waren oorspronkelijk afgedekt met leien.

De gotische vensters waren voor de restauratie voorzien van houten ramen met een fijnmazige roedeverdeling. Volgens Janssen waren ze gerealiseerd in 1836, wat een reden was om ze zonder pardon te vervangen. De ramen komen echter al voor op de prent van Tavenier uit 1786 (zie inzet). De vensters bezaten dus al zo'n twee eeuwen geen vorktraceringen meer.

51 - 53. In de zuidgevel werd een in 1836 dichtgezette portaal weer tevoorschijn gehaald. Het betreft de voormalige manneningang. Deze had een dubbele segmentboog, een stijlkenmerk dat veel in de 15de en vroege 16de eeuw voorkomt, wat doet vermoeden dat hij jonger is dan de damesentree aan de noordzijde

De onsamenvhangende brokjes puin achter de dunne tufstenen muur (middelste foto) lijken erop te wijzen dat ook de onderkant van de zuidgevel uit kistwerk bestaat. Als dit klopt, gaat het hier wellicht niet om een in 1423 met tufsteen herbouwde muur, zoals Janssen veronderstelde, maar om een originele 12de-eeuwse gevel.

Bij de reconstructie werd helaas geen enkele moeite gedaan iets van het originele metselwerk te behouden. Ook het metselwerk rondom werd compleet vervangen. Dit bezat een metselverband dat grotendeels uit koppen bestond; maar ook dit opvallende gegeven werd niet gerespecteerd: de huidige muur bestaat vooral uit strekken. Het eindresultaat past beter bij een 19de-eeuwse bunker dan bij een 12de-eeuwse abdijkerk. De nietszeggende deur zonder zelfs maar een deurklink benadrukt de totale overbodigheid van deze ingreep.

Bij het vernieuwen van de zuidgevel zijn geen foto's gemaakt. Het is daardoor onduidelijk wat er nog van het achterliggende werk behouden bleef.

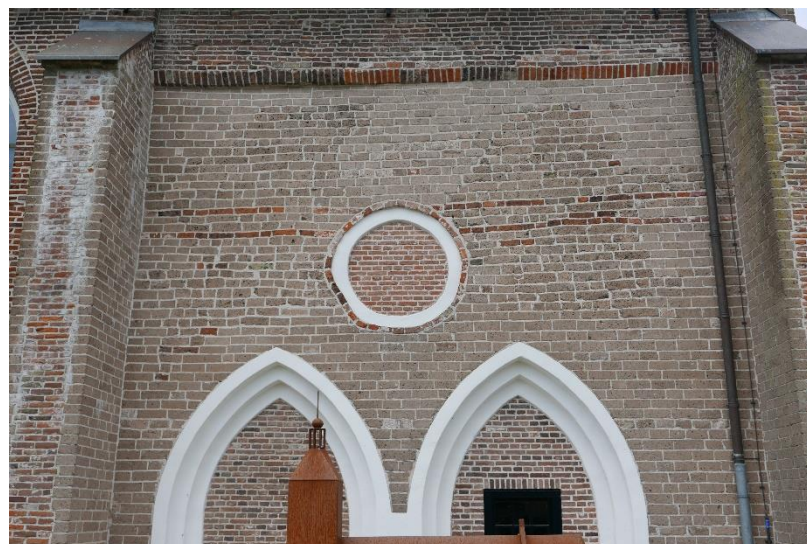
54 - 55. De zuidoosthoek voor en na de restauratie.

56 - 59. Ook bij de aanhechting van de voormalige Catharinakapel is de worsteling te zien tussen slopen, behouden en reconstrueren. In dit geval is het eindresultaat nog redelijk te noemen, maar het had zoveel beter gekund. Positief is de verwijdering van de steunbeer tussen de twee spitsboogvensters, die de eenheid verstoorde en constructief geen functie vervulde. Ook het zichtbaar maken van het ronde raam dat erachter vandaan kwam, is een goede zet. De huidige neutrale dichtzetting van de spitsboogvensters is een grote verbetering op de detonerende raamvensters die hier in de 19de eeuw werden geplaatst. De witte bepleistering van de spitsbogen accentueert deze op een prettige manier en is bovendien historisch verantwoord.

Bij de sloop van de overhoekse steunbeer vallen al meer vraagtekens te plaatsen. Die gaf in al zijn plompheid iets bijzonders aan deze hoek. Vanachter het 19de-eeuwse metselwerk links van de spitsbogen, kwamen interessante en vrij gave sporen van Romaanse raamvensters vrij, waaronder een hagnoscoop (foto linksonder). Dat zijn bij uitstek vondsten die je opnieuw wilt tonen, maar ze verdwenen achter een nieuwe muurdam bedoeld voor de nooit gerealiseerde kapel. Het verwijderen van de met baksteen opgevulde muraalbogen van de kapelgewelven, zou vandaag de dag gelden als een bouwhistorische doodzonde.

60. Deze foto laat zien hoezeer er al op was gerekend dat in een tweede fase de Catharinakapel zou worden herbouwd. In de nieuw opgetrokken muurdammen zijn in de tufstenen bekleding van de bakstenen muur staande vertandingen aangebracht, De muren van de toekomstige kapel konden daar op inhaken.

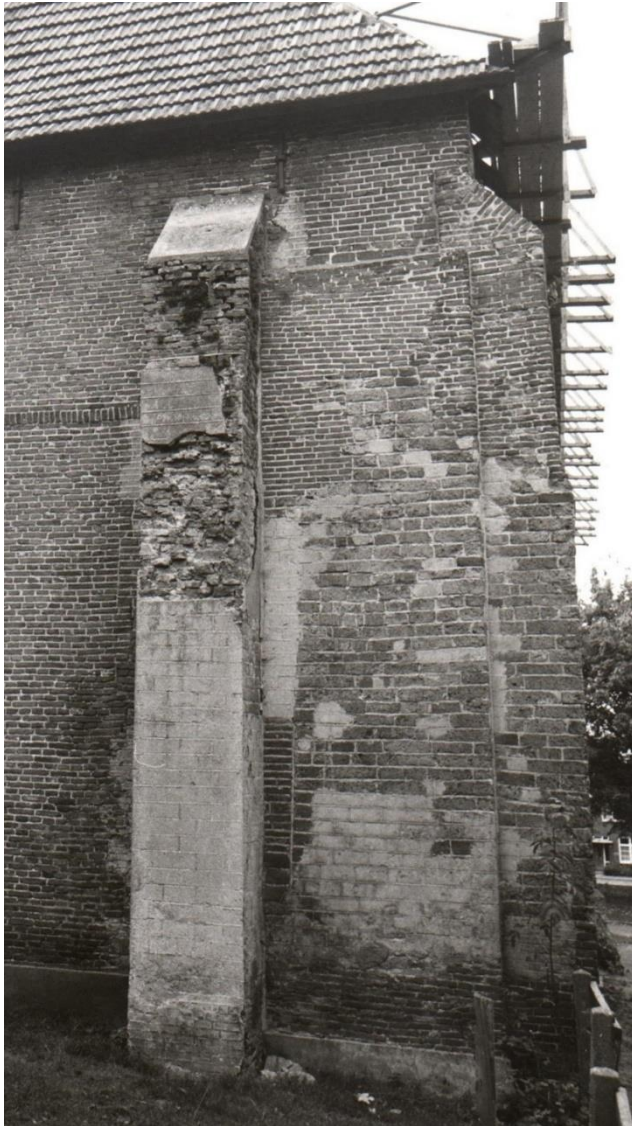
Dat de kapel uit tufsteen moest worden opgetrokken was een idee van J.H. van Bruggen, die namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de bouwvergaderingen bijwoonde. Het is een wonderlijk anachronisme, want de kapel werd gebouwd in 1374 toen allang niet meer met tufsteen werd gebouwd maar met baksteen – tenzij bij de bouw gebruik werd gemaakt van een bestaand romaans bouwdeel of van hergebruikte tufsteen, maar daarvoor bestaan geen harde aanwijzingen. En zelfs als dat het geval was, dan nog had de kapelmuur geen bouwkundige eenheid kunnen vormen met de oudere oostgevel.

Het was de bedoeling dat de kapel aan de buitenkant historisch zou ogen maar aan de binnenkant met moderne materialen zou worden afgewerkt. Gewelven zouden in verband met de bruikbaarheid achterwege blijven. Het bouwwerkje moest dienst gaan doen als consistoriekamer en ruimte bieden aan de cv-installatie, een toilet en een werkkast.

Toen bleek dat de herbouw van de kapel niet doorging, zijn de vertandingen verwijderd.

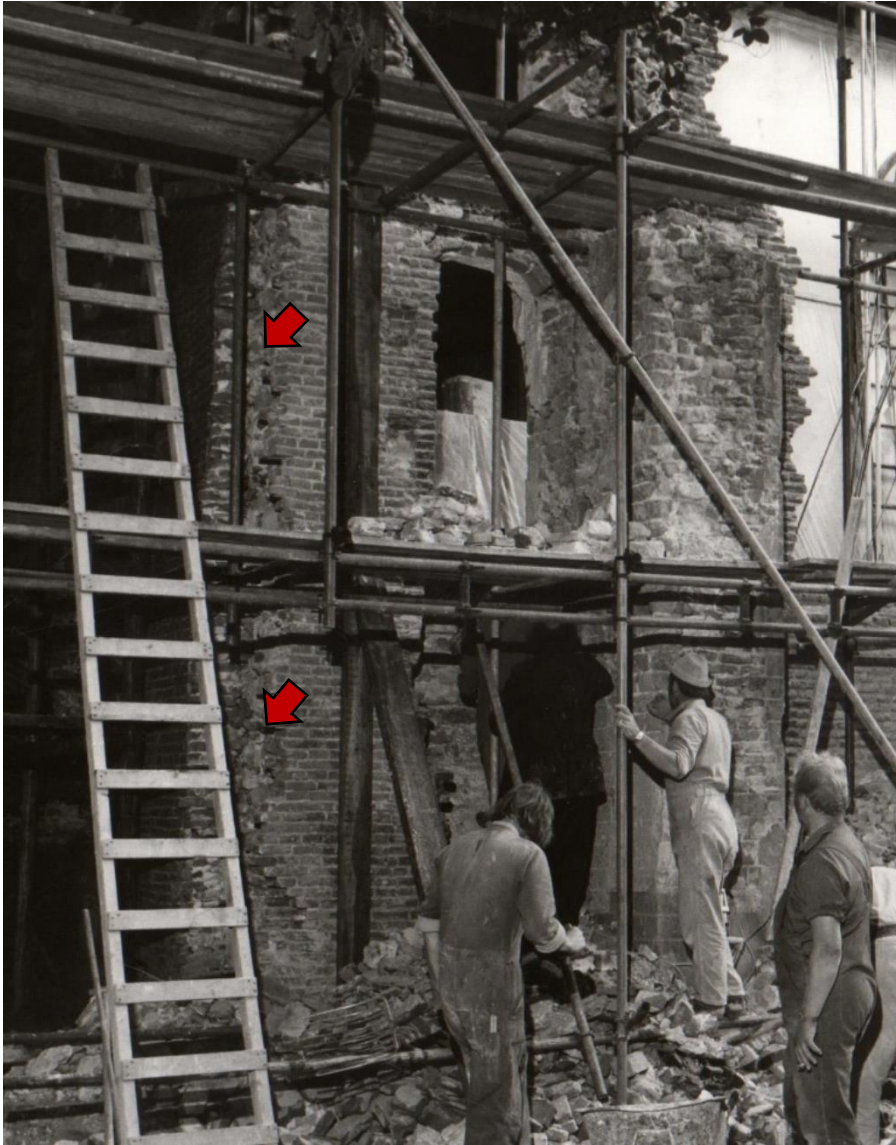
61 - 62. De oude oostgevel was misschien niet heel fraai, maar er zaten tenminste een raam en een deur in. Door het neogotische venster en het hergebruik van de middeleeuwse bakstenen viel het eigenlijk niet zo op dat het gedeelte tussen de muurdammen grotendeels uit 1836 stamde. Bij de huidige gevel is het daarentegen overduidelijk dat deze niet in de middeleeuwen is gerealiseerd. Gelukkig wordt het monotone gevelvlak nog onderbroken door de triomfboog (de scheidingsboog tussen koor en schip). De aanzet van deze boog kwam achter het metselwerk uit 1836 vandaan. Het bovenste gedeelte werd gereconstrueerd. Aardig is de dichtzetting in de topgevel van een doorgang naar een zolder die er nooit kwam.

63- 66. Op de noordoosthoek werd een bouwnaad van één steen breed tussen het restant van het koor (de muurdam) en de hoek van het schip beter zichtbaar gemaakt. De naad lijkt er in eerste instantie op te wijzen dat het koor eerder werd gebouwd dan het schip, aangezien de muur van de laatste koud tegen die van het koor aan staat. Toch hoeft dit niet per sé het geval te zijn. De grote breedte van de naad (een steenlengte) kan er op wijzen dat de oostgevel van het schip werd afgekapt om ruimte te maken voor de bouw van het koor. Toen het koor af was, werd de kier weer opgevuld. In dat geval zou de muur van het schip juist ouder zijn. De restauratiefoto's laten zien dat er veel meer origineel materiaal werd vervangen dan nodig. Met het eeuwenoude kistwerk werd nonchalant omgesprongen.

67 - 70. De zuidoosthoek is onherkenbaar veranderd. De grote steunbeer verdween, evenals het metselwerk van baksteen tussen steunbeer en muurdam. De reconstructie werd uitgevoerd in tufsteen, waarin een deur en twee met baksteen opgevulde blinde nissen werden aangebracht. Deze markeren wel een historische situatie: het deurvenster kwam met smeedijzeren duimen en al achter het metselwerk vandaan. Erboven was het gat van een tweede doorgang. Beide correspondeerden met een tegen de kerk gebouwd trappenhuis, dat toegang bood tot het doksaal tussen koor en schip (ongeveer op de plek van de huidige orgeltribune). Het trappenhuis, waarvan de omvang door het muurtje wordt aangegeven, is ook archeologisch aangetoond. Ook het spitsboogvenster bovenin is op bouwsporen gebaseerd.

71. Door de ladder en steiger is het lastig te zien, toch is het onmiskenbaar dat niet alleen de muurdam rechts, maar ook de afgekapte hoek van de oost- en zuidgevel uit naderhand met baksteen omkleed kistwerk bestaat (pijlen).

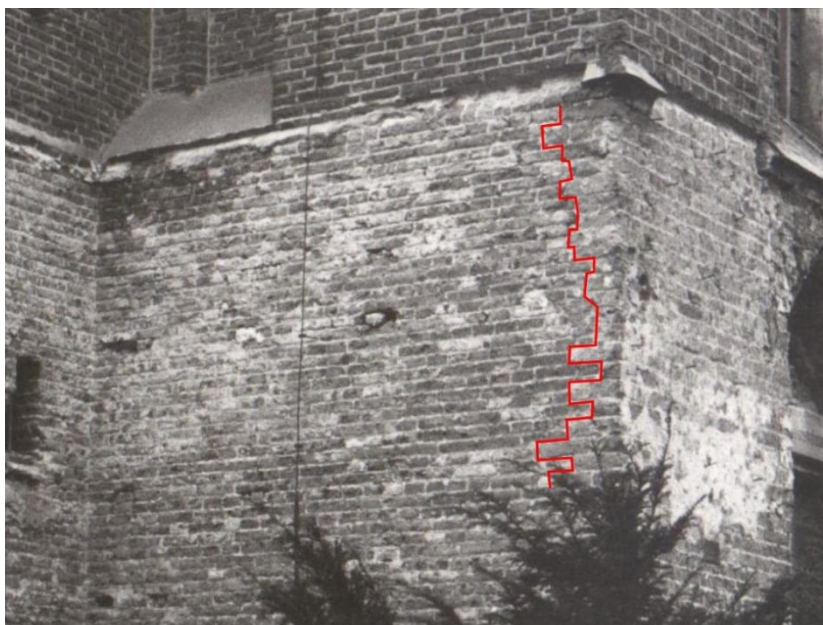
72 - 73. Deze foto's, gemaakt op de steiger, maken duidelijk dat het (nodeloos) 'afpellen' van het kistwerk aan de noordoostzijde niet zonder schade heeft plaatsgevonden.

74 -77. Vanachter de verwijderde beklamping uit 1923 kwam het historische tufstenen metselwerk van de torenvoet nog redelijk intact tevoorschijn, ondanks de harde specie die bij deze ongelukkige ingreep was gebruikt. Toch koos men ervoor dit metselwerk, dat belangrijke aanwijzingen gaf over de bouw van de toren, zonder pardon te vervangen. Ook de westgevel van het schip werd in deze rigoureuze vernieuwing meegenomen. Opnieuw werd totaal niet gelet op het oorspronkelijke metselverband, zodat de huidige gevel in meerdere opzichten detoneert ten opzichte van het historische metselwerk boven de waterlijst.

Op de middelste foto is aan de zuidkant een beschadiging aan het metselwerk van de torenvoet zichtbaar. Daaruit valt af te lezen dat deze uit massief metselwerk bestaat en niet uit kistwerk.

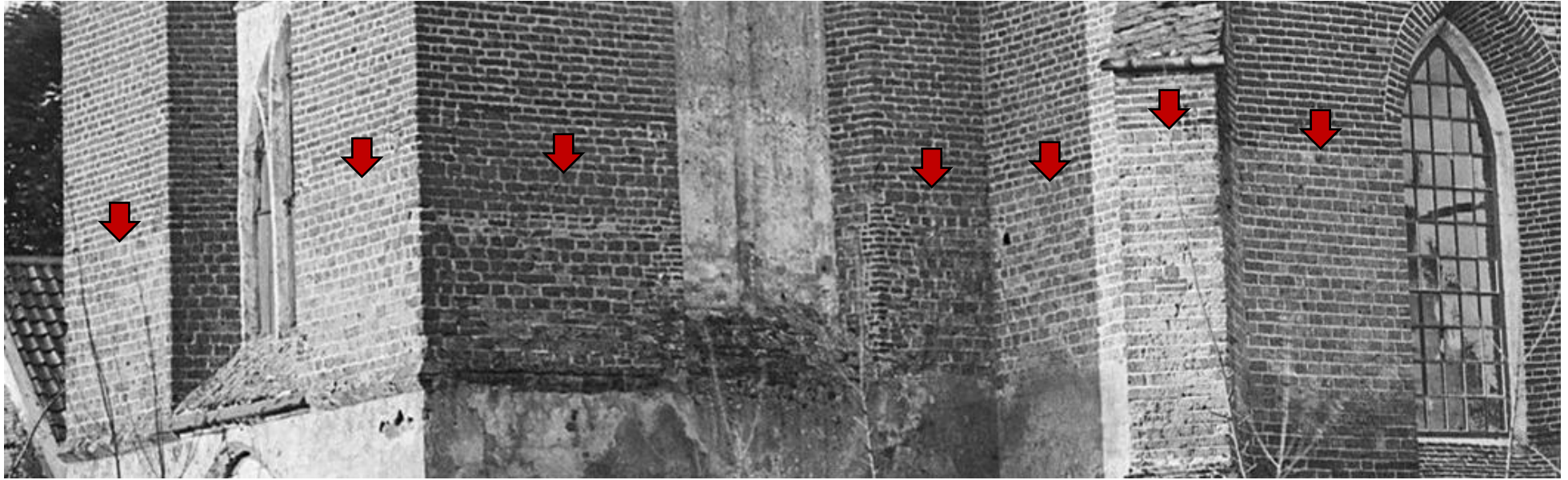

78 - 80. Op de foto's waarop de torenvoet van zijn beklamping uit 1926 is ontdaan, zijn belangrijke bouwsporen te zien. Ze maken dat we de letterlijk in steen gebeitelde bouwdatum 1423 voor de toren opnieuw tegen het licht moeten houden.

De noordmuur van de torenvoet en het aansluitende deel van de traptoren, die bij de restauratie werden gepleisterd en met schijnvoegen werden voorzien van een tufsteenprint, blijken helemaal niet uit tufsteen te bestaan maar uit baksteen. Duidelijk tekent zich op de noordwesthoek de grens af waar de baksteen op veel ouder metselwerk van tufsteen inhaakt (rode lijn). Het gaat hier niet om later inboetwerk; het bakstenen gedeelte is in hoekverband gemetseld met de traptoren en behoort dus tot één en dezelfde bouwfase als de traptoren en het bakstenen torengedeelte.

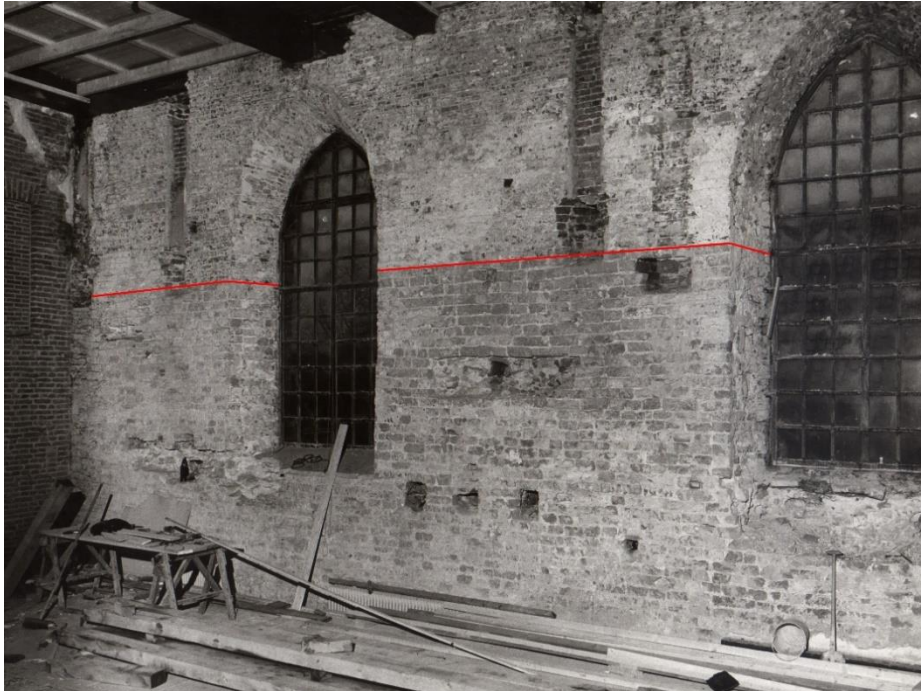
Dit vertelt ons dat de torenvoet niet in 1423 van hergebruikte tufsteen werd opgetrokken, zoals tot nu toe werd aangenomen, maar het restant is van een oudere toren die in het nieuwe torenlichaam werd geïntegreerd. Wel werd er tufsteen hergebruikt in de dagkanten van het gotische venster van de westgevel. Opvallend is het veelvuldige gebruik van koppen in het tufstenen metselverband, een kenmerk dat ook in de zuidgevel aanwezig was. Dit veronderstelt een gelijktijdige bouwperiode.

81. De overgang tussen het tufstenen en bakstenen gedeelte was gemarkeerd met een rij forsere tufstenen blokken, die over toren, schip en steunbeer liep.

82. De lijn is onderbroken, de tufsteen heeft deels plaatsgemaakt voor baksteen...

83 – 84, 84a. De muren werden aan de binnenzijde geheel ontleisterd. Daarbij kwamen de aanzetten van de middeleeuwse muurstijlen tevoorschijn, die op ander plekken bleken te hebben gezeten dan men in 1927 dacht.

Zeer opvallend is dat de noordmuur tot halverwege de vensters uit tufsteen bestaat (foto hierboven, onder de rode lijn). Onderin zijn veel koppen gebruikt, bovenin juist veel strekken. Duidelijk is bij enkele ingehakte gaten te zien dat de gevel vanbinnen geheel uit kistwerk bestaat. Daarmee is een 12de-eeuwse ouderdom voor deze muur zo goed als zeker.

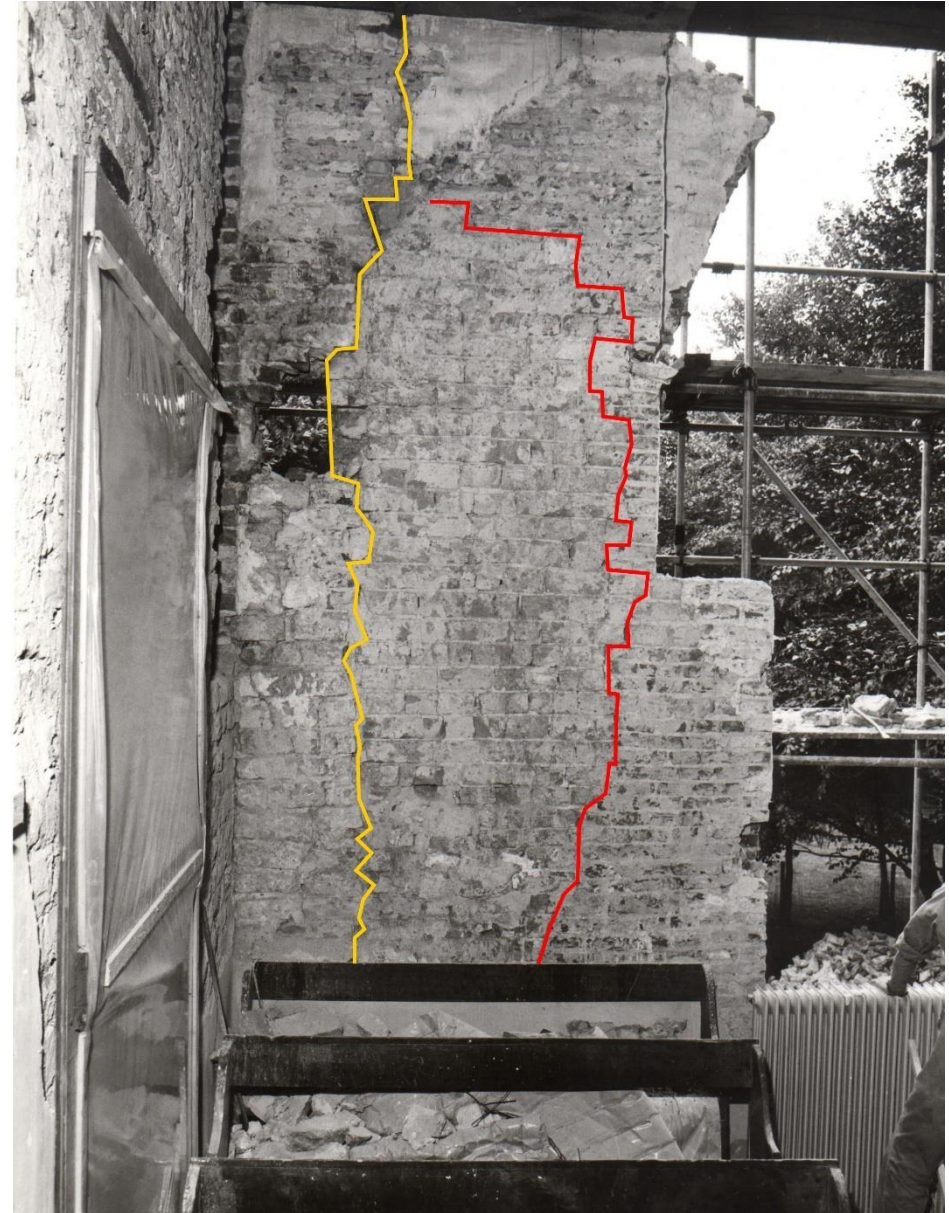
Bij de zuidmuur werd alleen tufsteen aangetroffen in de muur ter hoogte van de Catharinakapel. Voor zover zichtbaar was deze muur verder aan de binnenkant van baksteen, ook op plaatsen waar zich buiten tufsteen bevindt.

85. De ontleisterde zuidmuur ter hoogte van de vroegere kapel.

86. De oostmuur links van de opengebroken triomfboog. We zien een keurig gemetseld tufstenen middenstuk, met links van de gele lijn de aansluiting op de wat grilligere hoek van de tufstenen noordgevel, vermoedelijk een wat jonger gedeelte maar helemaal duidelijk wordt dat uit deze foto niet. Het zou ook andersom kunnen zijn. Rechts van de rode lijn het gedeelte van baksteen rond de triomfboog, dat wel duidelijk een latere bouwfase vertegenwoordigt.

trekbalken

Nadat de muren waren afgebikt werd duidelijk dat de trekbalklaag bij de vernieuwing van het dak in 1836 was verplaatst. Sleuven van de oorspronkelijke muurstijlen met afgehakte consoles waren duidelijk te zien. Het bleken er zeven te zijn geweest, waarop zeven spanten hadden gestaan.

Ook de muurstijlen die waren gereconstrueerd zaten dus op de verkeerde plek. Afsproken werd de trekbalken te verplaatsen en van verf te ontdoen, nieuwe muurstijlen te maken met sleutelstukken, korbeels, trekbalken en zandstenen in plaats van houten consoles, en deze weer aan te brengen op de originele plaatsen.

Slechts één trekbalk, het exemplaar tegen de triomfboog, bestaat nog uit hout van voor 1927. Het werd samengesteld uit twee oude balken – mogelijk nog uit de middeleeuwen. Verder dateren ook bij dit exemplaar de muurstijlen, korbelen, et cetera uit de jaren zeventig.

87. De muurstijlen uit 1927 voor de restauratie.

88. De enige trekbalk van voor 1927. Muurstijl, korbeel en sleutelstuk dateren uit de zeventiger jaren.

Kap en dak

De houten kap werd volgens notulen van de bouwvergaderingen aan de hand van bouwsporen gereconstrueerd.²⁴ Om welke sporen het precies gaat, wordt helaas niet vermeld. De opmeting van Waterstaat uit 1835 laat zien dat het in elk geval de hoofdconstructie getrouw gekopieerd is van het origineel. Deze bestaat uit een zevental gestapelde schaargebinten, geplaatst op de trekbalen. Zij worden in de lengterichting aan beide kanten verbonden door dubbele flieringen en in de nok door een constructie van standvinken met hanenbalkfliering. Opvallend is dat ook alle daksporen met schoren aan de flieringen zijn bevestigd, een constructie waarvan de historische juistheid enigszins betwijfeld mag worden.

Hoewel de kerk vermoedelijk al eeuwen een plafond had boven de trekbalen, werd door Janssen gesteld dat de kerk van oorsprong een open kap had gehad, zonder zolder of gewelf. Zodoende werd besloten de kap in het zicht te laten, al blijkt er nog een flinke discussie te zijn geweest in hoeverre dat verantwoord was qua akoestiek en binnenklimaat.

Als reconstructie is het resultaat zeker indrukwekkend. Alleen de tamelijk strakke uitvoering en het nog nauwelijks verweerde hout verraden dat het hier niet om echt middeleeuws werk gaat. Bouwhistorisch gezien valt er echter heel wat tegen deze wijze van restaureren in te brengen. De foto's laten zien dat de constructie in 1836 weliswaar was aangepast en dat het dak iets was verlaagd en een iets flauwere helling had gekregen, maar de hoofdconstructie bestond nog uit de oude, middeleeuwse balken. Op één trekbalk na – het exemplaar tegen de oostgevel – werd al dit hout vernieuwd.

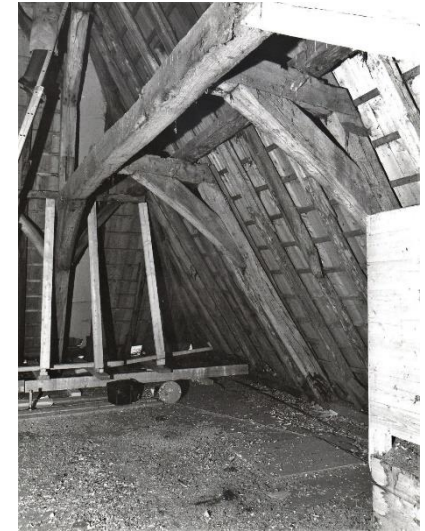
De kap verkeerde bouwtechnisch gezien ook helemaal niet in slechte staat. Was het terugbrengen van de overweldigende 'middeleeuwse' uitstraling nu werkelijk zo belangrijk dat het echte middeleeuwse materiaal hiervoor de puincontainer in mocht?

89 -90. De zoldering voor en na de restauratie.

²⁴ Westerman meent in *De geschiedenis van de Mariakerk te Ruinen* (2007) dat voor de reconstructie middeleeuwse onderdelen werden hergebruikt. Dat is – helaas – niet het geval. Ook zijn indruk dat de kap veel weg heeft van een omgekeerd Vikingschip is onjuist. De

constructie van deze schepen is fundamenteel anders. De vorm van middeleeuwse kapconstructies is sowieso niet aan de scheepsbouw ontleend, al zijn er uiteraard raakvlakken in materiaalgebruik, bewerkings- en bevestigingswijzen.

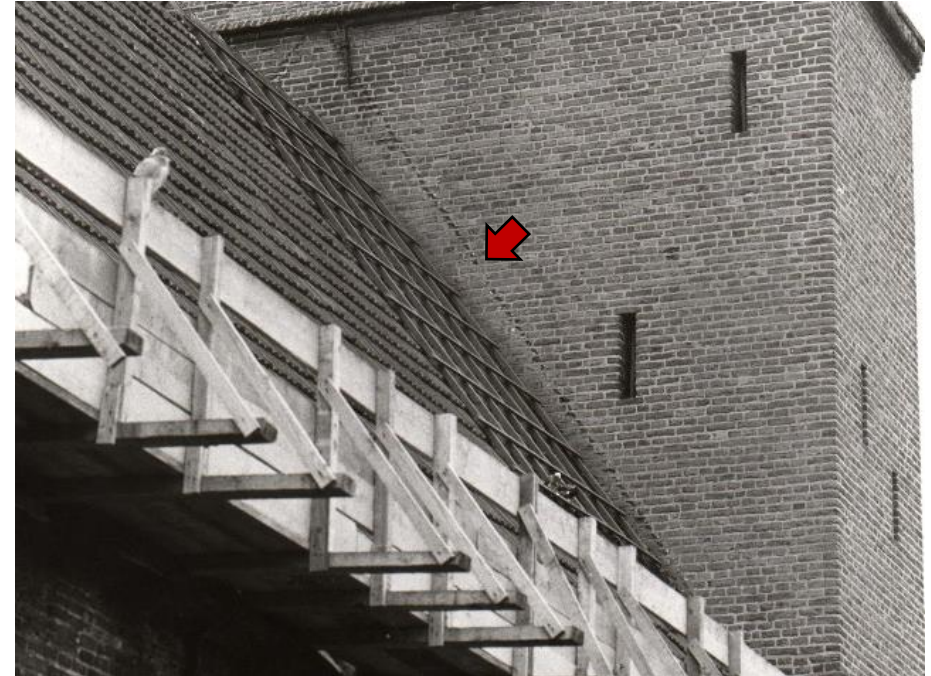
91 - 96. Voor de iets verlaagde kap van 1836 was gebruik gemaakt van de middeleeuwse schargebinten. Omdat de dakhelling flauwer moest worden, werden de stijlen in de pengaten van de korbels gezet en de korbels werden iets verderop opnieuw gepend. Op de foto rechtsonder is het (beschadigde) oude pengat nog zichtbaar.

97 - 101. Sloop van het oude dak en opbouw van het nieuwe.

102. Het kerkdak uit 1836 had voor de restauratie aan de oostzijde het karakter van een schilddak. Het was gedekt met gesmoorde, gegolfde Friese dakpannen.

103. Op het westelijke gedeelte waren stormlatten bevestigd in verband met valwinden bij de toren. Een aftekening op de toren laat zien dat het dak uit 1836 een flauwere dakhelling had dan de middeleeuwse voorganger (pijl).

104. Het nieuwe dak uit 1973 is een zadeldak, gedekt met leien in Maasdekking, net als voor 1836. Het heeft weer dezelfde hoogte en hellingsgraad als het middeleeuwse dak. Voor het eerst kreeg het dak een dakgoot.

Restauratie Schildering

De schildering aan de noordgevel stelt de Annunciatie voor, ook wel de Maria boodschap of Aankondiging aan Maria genoemd. Op het tafereel, dat nog ongeveer voor de helft aanwezig is, zien we Maria met voor de borst gekruiste handen, knielend voor een bidbank waarop een opengeslagen getijdenboek ligt. Links resteert het hoofd en een vleugel van de aartsengel Gabriël, die de zwangerschap van Maria en de geboorte van Jezus komt verkondigen. Bovenin daalt de Heilige Geest neer in de gedaante van een witte duif omring door een stralenkrans. Rechtsonder de eigenlijke schildering is het restant van een wijdingskruis te zien, waarvan er traditiegetrouw twaalf (naar het aantal apostelen) in een kerk werden aangebracht.

Mr. A. Kleyn dateerde in 1951 het werk in het eerste kwart van de 16de eeuw op basis van de wentelende banderollen, waarop Bijbelteksten hebben gestaan.²⁵ Dergelijke banderollen zijn echter niet typerend voor deze specifieke periode en komen al voor op afbeeldingen uit de vroege 15de eeuw. De schildering zou dus best ouder kunnen zijn, mede omdat de lijnvoering van het werk vrij zacht is; de scherpe lijnen en sterk geplooid gewaden die veel voorkomen bij laatgotische kunstwerken van na ca. 1450 ontbreken.

Hoogstwaarschijnlijk markeert de schildering de plek waar aanvankelijk het altaar van Onze Lieve Vrouwe stond opgesteld, voordat dit in het begin van de 16de eeuw naar de Onze Lieve Vrouwekapel verhuisde. Volgens een tekst uit 1420 stond dit altaar naast het Heilige Kruisaltaar opgesteld, dat zo goed als zeker in het midden onder het doksaal stond. Ook de twee gotische credensnisjes (de ene onder de schildering, de andere onder de orgeltribune – de plek van het vroegere doksaal) wijzen op een belangrijk altaar op deze plek.²⁶

Het kunstwerk werd al in 1836 blootgelegd, maar weer met witkalk bedekt. In 1928 werd het herontdekt en vervolgens gerestaureerd door Jacobus Por. In verband met de restauratie van de kerk in de zeventiger jaren deed H.H.J. Kurvers

van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg onderzoek naar de staat. In zijn verslag van 13 december 1972 komt naar voren dat het werk erg was verbleekt.²⁷ Kurvers spoorde enkele nog niet eerder ontdekte fragmentjes op waaruit bleek dat de oorspronkelijk kleuren zeer krachtig waren en dat de schildering was opgebouwd uit meerdere lagen. Por bleek de schildering niet of onvoldoende te hebben gefixeerd, waardoor de kleuren makkelijk konden worden weggeveegd. Ook zaten sommige kalkgedeelten nagenoeg los.

Kurvers somde allerlei maatregelen op die nodig waren om het werk te consolideren, maar Corneille F. Janssen had er zo zijn eigen ideeën over. In het bouwdoosje van de kerk bevindt zich een nota met een noodkreet van Kurvers aan zijn collega J.H. van Bruggen, die zitting had in het bouwteam van de Mariakerk:

“Hr. Janssen uit Assen wil in Ruinen de schildering werkelijk helemaal compleet herschilderen, ik kan ’t niet anders noemen. (nu ’t koor niet doorgaat; de madonna!). Je begrijpt dat ik hiermee niet accoord ga, al hebben we nog zoveel documentatie. Dan kan hij heel mooi een reconstructie v. d. schildering ernaast hangen en de resten laten voor wat ze zijn. Mag ik op je support rekenen? Schoonekamp [de restaurator, JK] wordt aardig onder druk gezet. Tot nu toe heb ik hierover geen direkt contact meer gehad. Verwacht dit binnenkort.”

Uiteindelijk gebeurde het tegenovergestelde: een foto van omstreeks 1930 laat zien dat Jacobus Por de sierrand om de schildering deels had gereconstrueerd (105). Ook vulde hij Maria’s jurk en het wijdingskruis aan. Schoonekamp heeft die toevoegingen weer verwijderd. Vergeleken met foto’s uit de zeventiger jaren lijkt de schildering inmiddels verder te zijn verbleekt.

²⁵ Nieuwe Drentse Volksalmanak 1951, pag. 82

²⁶ Janssen pag. 16, 35-37. J.E.A. Kroesen, verdwenen zijaltaren, NDV 2007, pag. 41-46.

²⁷ Het gaat hier dan ook niet om een fresco, zoals vaak staat vermeld, maar om een secco. Een fresco wordt aangebracht in de natte kalk, waarmee de pigmenten bij het drogen een vrijwel kleurvast verbinding aangaan. Een secco wordt op een droge ondergrond aangebracht en is daardoor veel kwetsbaarder.

105 - 106. De schildering voor en na de laatste restauratie.

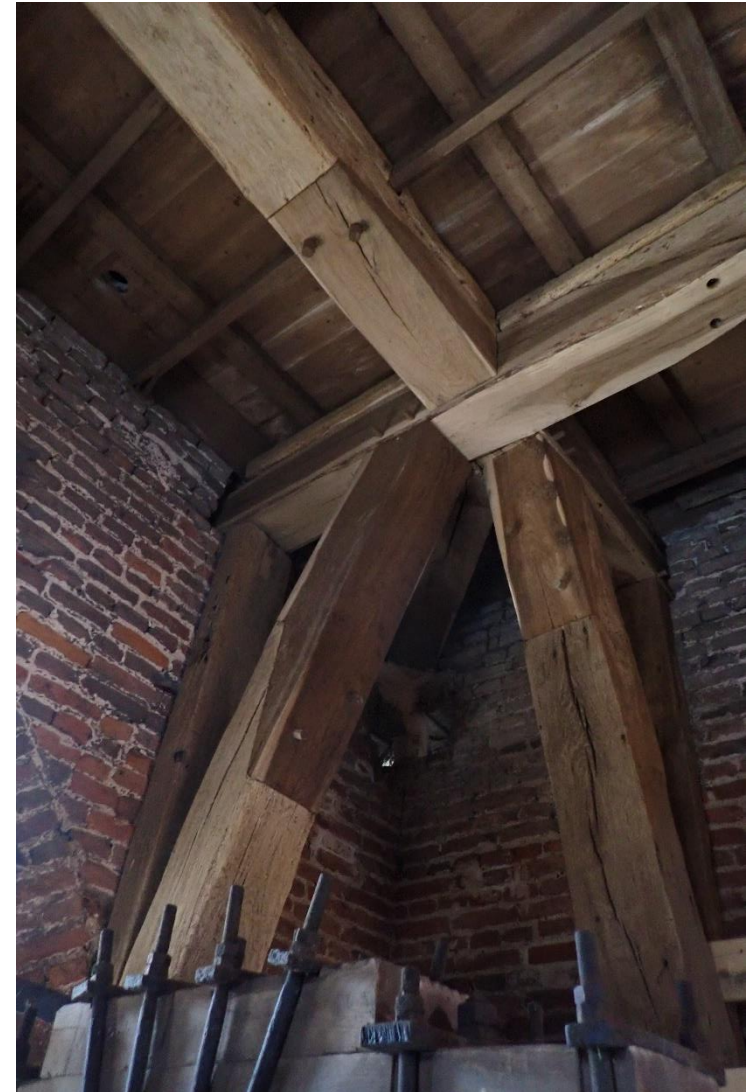

107. De credensisjes tijdens de restauratie.

Latere werkzaamheden

Behalve over de ethische en esthetische kwaliteit van de restauratie van 1972-1976, kunnen we ook vragen stellen bij de uitvoering van sommige werkzaamheden. Al in 1980 doet het College van Kerkvoogden bij de Rijksdienst een subsidieverzoek omdat *"Het stucadoorswerk van de muren in de kerk is vergaan, zodat er van binnen en van buiten wat aan gedaan moet worden."* De gemeente dient een vergelijkbaar verzoek in voor de toren. Let wel: het is dan pas zes jaar nadat de muren geheel opnieuw gepleisterd waren! Nu werd de situatie misschien iets te dramatisch voorgesteld, maar toch: er diende wel degelijk een substantiële hoeveelheid stucwerk te worden vernieuwd en kerk en toren moesten twee keer opnieuw worden gewit. In de buitengevels bleek het nodige voegwerk alweer los te zitten. Verder werden de buitengevels tot een meter hoogte ontdaan van algen en mos en geïmpregneerd met het hydrofobeermiddel Recyclan – overigens een overbodige en voor natuursteen, baksteen en voegwerk zeer schadelijke behandeling (die vandaag de dag helaas nog regelmatig wordt toegepast). Kosten van dit alles 39 duizend gulden voor de kerk en 31 duizend voor de toren – destijds een heel bedrag.

Sinds de restauratie regende het klachten over de hinderlijk tocht in de kerk. De open kapconstructie kreeg hier in eerste instantie de schuld van. Er gingen al stemmen op om over de trekbalen maar weer een zoldering aan te brengen. Een 'tochtcommissie' bracht door middel van rookpatronen de luchtverplaatsing in kaart. Niet de open kap, noch allerlei vermeende gebreken ten gevolge van de restauratie bleken uiteindelijk de oorzaak, maar koudeval langs ramen en muren. Deze treedt altijd wel op, maar werd in dit geval verergerd door luchtverplaatsingen die ontstonden bij de korte, onvolledige opwarming van de grote ruimte en door de slecht werkende en deels afgesloten centrale verwarming. Ter verbetering werd in 1987 een infrarood verwarmingsinstallatie aangelegd.

108. Herstelwerk aan door boktor aangetaste balken in de toren.

Interieur

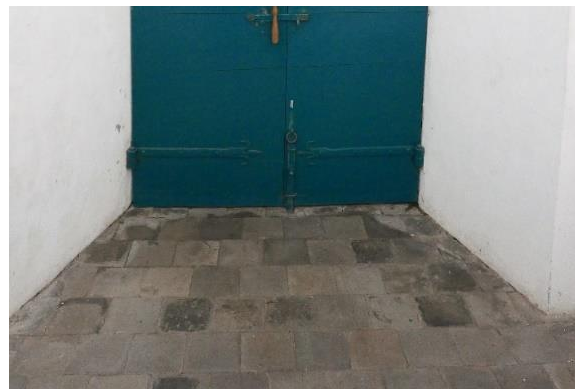
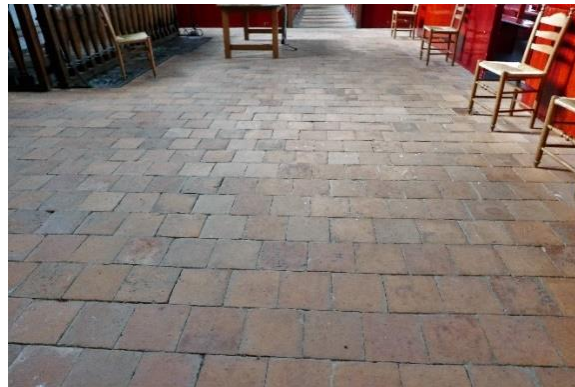
Vloer

De kerk werd in 1836 'egaal befloert' dus waarschijnlijk dateert het gros van de plavuizen uit dat jaar, al kunnen er ook oudere exemplaren zijn hergebruikt. De vloer is bij de grote restauratie tijdelijk verwijderd en opnieuw gelegd.

De vloer in de kerkzaal bestaat uit rode ongeglazuurde plavuizen van 22 x 22 cm, gelegd in halfsteensverband. De torenentree bezit een vloer van gesmoorde plavuizen. Onder de orgeltribune zijn om en om rode en gesmoorde plavuizen gelegd; alleen in het toilet liggen moderne plavuizen en de berging heeft een betonvloer.

Onder en voor de preekstoel liggen twee dubbele 17de-eeuwse hardstenen grafzerken en één enkel exemplaar. De dubbele zerken zijn afkomstig uit het in 1836 afgebroken koor. Hier bevond zich naar verluidt ook een familiegraf van de familie Van Echten. De zerken werden eerst verplaatst naar het kerkhof en vonden in 1923 een plekje bij de kansel.

De van uitbundige wapenschilden voorziene dubbele stenen behoorden toe aan enkele leden van de Ruinense adel. Onder de ene rustte het echtpaar Antoni Polman toe Nienhave (ovl. 1607) en Margaretha van Diepholt toe Nienhave (ovl. 1599); de andere behoorde toe aan Magdalena van Idzaerda (1597-1617) en Geertruid Swaefken tot Rande, respectievelijk de eerste en tweede echtgenote van Roelof van den Clooster tot Rheebruggen (1587-1662). Het enkele exemplaar, met alleen een wapenmedaillon, was van Arnold Luinick (ovl. na 1660), meier van de heer van Ruinen. Het lag al langer op deze plek.²⁸

109 - 111.

112 - 113.

²⁸ H. Westerman, De Mariakerk te Ruinen, z.p.

Preekstoel en doophek

De preekstoel en het doophek zijn vermoedelijk in 1660-1661 vervaardigd door Jan Janszoon Decker uit Steenwijk. De preekstoel bezit een eikenhouten zeskantige kuip in classicistische stijl. De kuip heeft gecanneleerde Ionische zuilen op de hoeken. De panelen zijn voorzien van snijwerk in bloemmotieven. De onderkant van de kuip is opengewerkt. Het geheel steunt op een rond basement met een eivormige stam. Boven de kuip is een houten klankbord aangebracht.

De plek van de kansel is vermoedelijk zeer oud. Al voor de reformatie waren er in kerken (vaak meerdere) preekstoelen aanwezig, die veelal aan de noord- en zuidzijde van het schip stonden, al was een vaste plek niet voorgeschreven. In Ruinen zijn preekstoel en doophek hier in elk geval al op de plattegrond van 1835 aangegeven. Het doophek stond oorspronkelijk verder naar voren, op één lijn met de banken. Midden in de ruimte die het omsloot, de dooptuin, stond het nog aanwezige doopvont met 17de-eeuwse smeedijzeren standaard. Omstreeks 1960 werd het hek naar de preekstoel toe geschoven. Het ensemble bleef tijdens de restauratie op zijn plek.

De dooptuin werd aan de zijkanten begrensd door eikenhouten zijschotten met aan het uiteinde een bewerkte stijl die in vormgeving aansloot op het doophek. Het westelijke schot zit nog op z'n plek. Het oostelijke is verplaatst en begrensd nu het bankenvak aan de noordzijde (115).

114.

115.

116.

117. Bank van de Heren van Ruinen.

118. Bank van de Landschap en Edelluiden.

119. Bank van de Heren van Echten.

Herenbanken

Van de zes herenbanken die in 1836 in de kerk stonden opgesteld waren er tussen 1975 en 2009 nog vier aanwezig. Althans, gedeeltelijk, want over de banken schrijft Janssen dat deze: *"(...) zijn ontstaan bij de restauratie door het demonteren van drie gestoelten, die uit stukken van vier banken (vermoedelijk in 1836) waren samengeflanst."* Inmiddels zijn er nog drie banken; de minst opvallende van het stel, de veronderstelde bank van de havezate Rheebruggen, werd in 2009 verwijderd.

Janssen doet suggesties wie de eigenaren van de andere drie kunnen zijn geweest. Als we er gemakshalve even aan voorbij gaan dat de banken deels reconstructies zijn, behoorde de bank met de getordeerde hoekpilaren die staat opgesteld tegen de orgelgalerij toe aan de Heren van Ruinen, de belangrijkste adellijke familie in de regio. Deze bank was in 1629 reeds aanwezig. Hij werd toen verplaatst in opdracht van de heer van Ruinen, omdat deze in het midden van het koor, waar de bank eerst stond *"den predicant niet sien ende verstaen"* kon.

In de noordwesthoek vinden we de bank van de Landschap en Edelluiden. Deze bank werd omstreeks 1630 vervaardigd door Claes Janszoon ten Poll uit Steenwijk. De bank stond voorheen op de beste plek in de kerk, tegen de noordmuur direct tegenover de preekstoel. Hij lijkt nu groter dan hij in feite is, doordat nog vrij recentelijk de achterwand tot een soort kast is uitgebreid.

Van de bank met luifel in de zuidwesthoek is de leeftijd niet bekend. Hij behoorde toe aan de eigenaren van de havezate Ansen en toen deze havezate ophield te bestaan werd de bank in 1780 gekocht door de familie Van Echten voor 309 gulden. De Van Echten hadden al een bank in de kerk, maar dit exemplaar beviel hen beter.

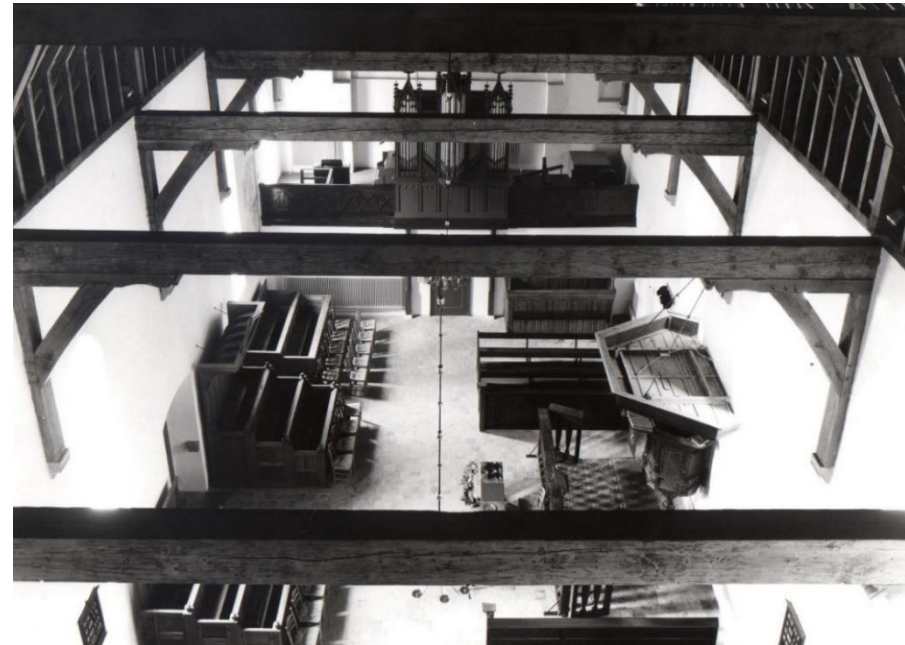
De oude bank van de heren van Echten is spoorloos verdwenen, evenals de bank van de jufferen Polman en Brinkhorst. De herenbanken zijn nogal eens verschoven. Op de kaart van waterstaat uit 1835 stonden er vijf 'vaste banken', op een rij opgesteld tegen de noordgevel. Hier kon het beste de preek vanaf de kansel worden gevolgd. Het zesde exemplaar van de Heren van Ruinen stond even voor de opening van de triomfboog.

Dat uitgerekend de belangrijkste adellijke familie zo'n bescheiden bank had, zou er mee te maken kunnen hebben dat de heren van Ruinen na de reformatie aanvankelijk katholiek bleven (hoewel zij wel de predikanten benoemden). Hendrik Munster van Bernsaw, die in 1651 opvolgde, was wel protestant, maar als gedeputeerde en later drost van Drenthe kon hij ongetwijfeld van de Landschapsbank gebruik maken. Zijn opvolgers vertoonden zich nog zelden in Ruinen en zullen daarom geen behoefte aan een grote herenbank hebben gehad.

120 -121. De opstelling van de herenbanken – of wat daar van over was - voor de restauratie.

122 - 123. De opstelling tegen de noordmuur zoals die van 1975 tot 2009 was.

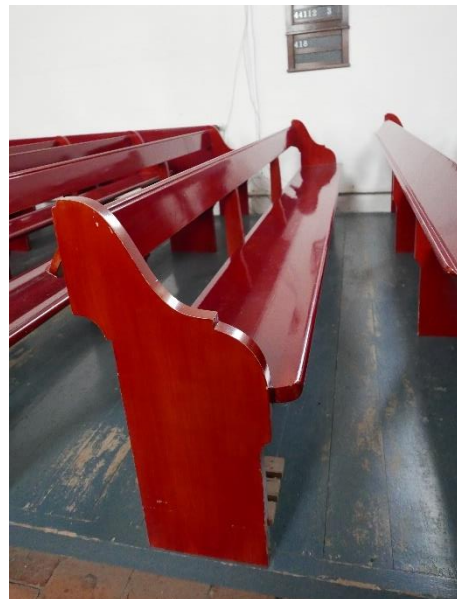

Bankenplan

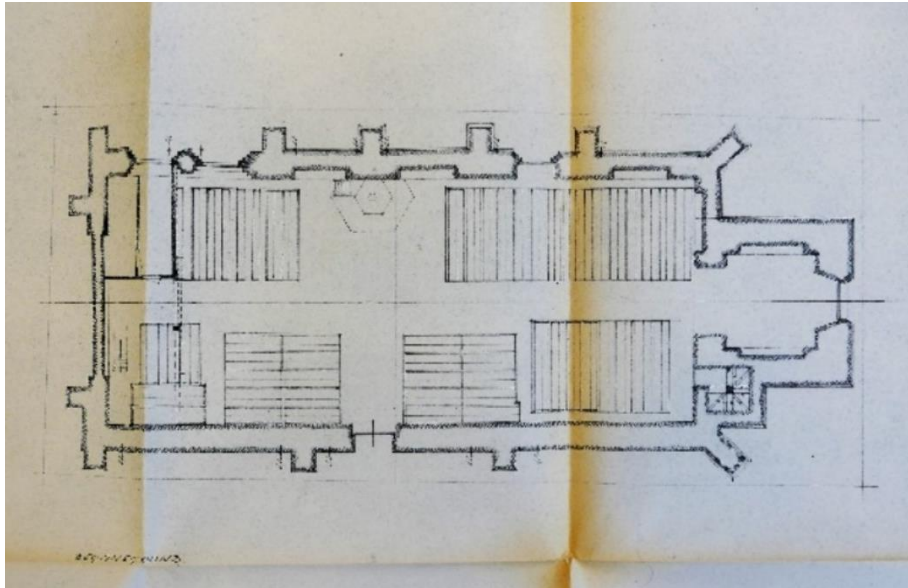
De 'gewone' kerkbanken die tegenwoordig in de kerk staan dateren uit de restauratietijd. Voorheen waren er zeer sobere banken, vermoedelijk uit 1927. Sommige rijen waren voorzien van een deurtje.

Het bankenplan is meermaals gewijzigd.

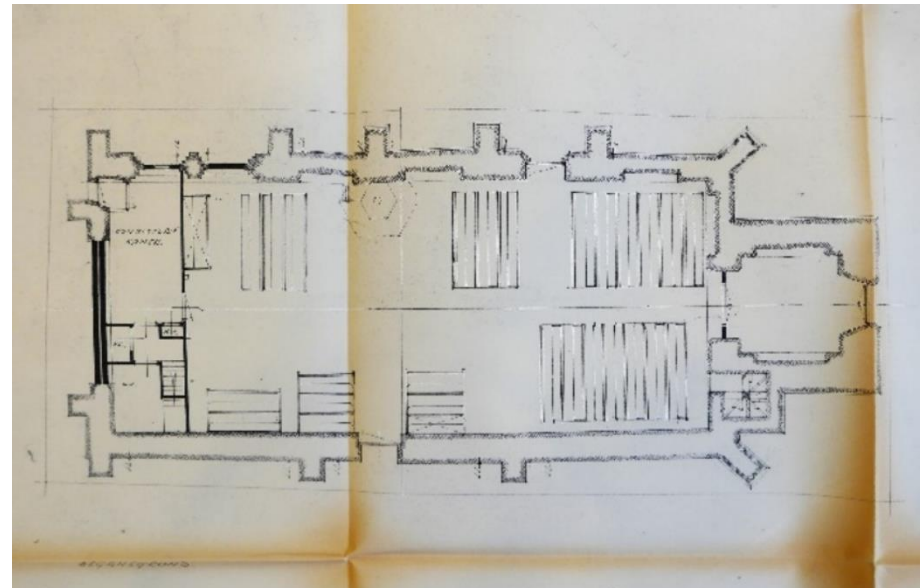

124 – 127.

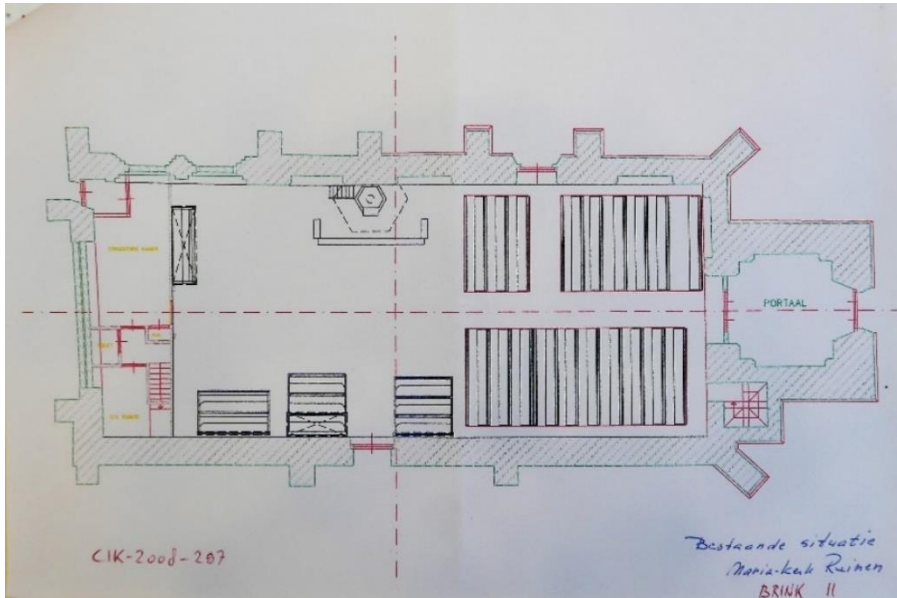

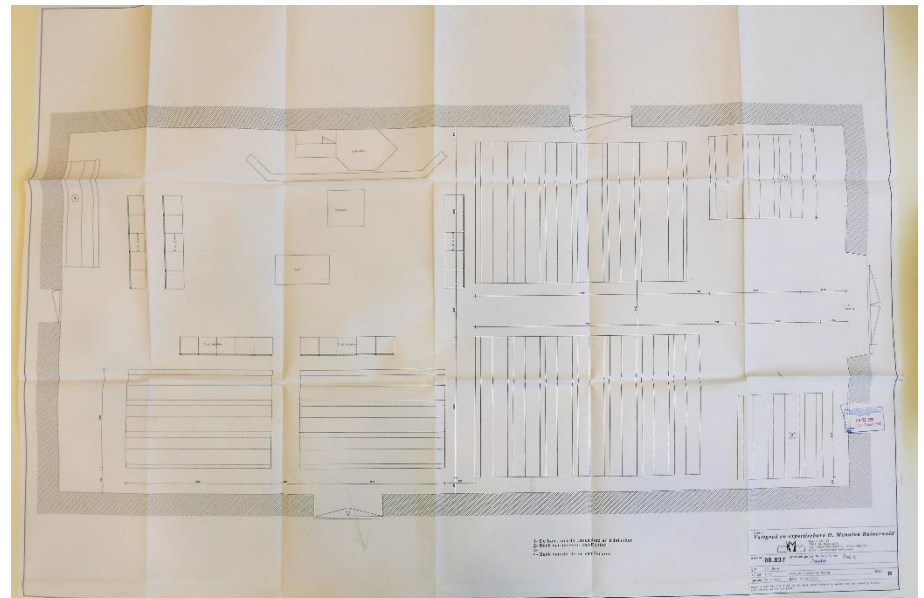
128. Bankenplan voor 1972.

129. Bankenplan na de restauratie.

130. Bankenplan in 2008.

131. Bankenplan sinds 2009.

Orgel en orgeltribune

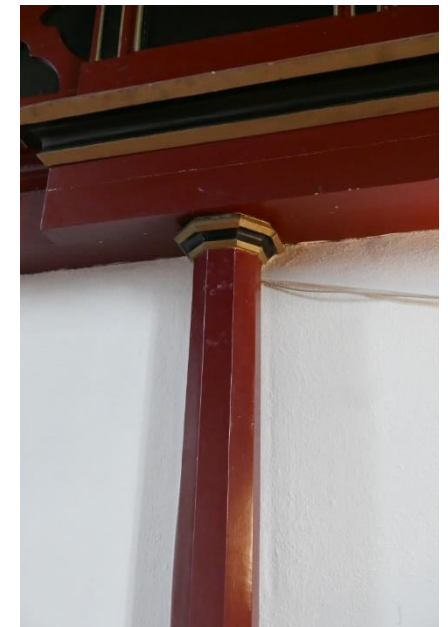
De kerk heeft waarschijnlijk al in de 16de eeuw een orgel gehad, dat aan de westzijde van de kerk was geplaatst op een oxaal, de middeleeuwse voorloper van de orgelgalerij, waarop ook zangers en instrumentalisten stonden (niet te verwarren met het doksaal tussen koor en schip, dat een vergelijkbare functie had). Het werd vernield in de Tachtigjarige Oorlog. In de torentrap is de dichtgezette toegang tot dit oxaal nog steeds zichtbaar. Ongetwijfeld is er nadien opnieuw een orgel in de kerk gekomen, maar daarover is weinig tot niets bekend. Op de tekening van 1835 wordt geen orgel aangegeven. Na de afbraak van het koor in 1836 kwam er echter een orgelgalerij aan de oostzijde. Over het toen geplaatste orgel is evenmin veel bekend.

Het huidige orgel is gebouwd in 1901. De meningen zijn verdeeld of het werd gebouwd door orgelbouwer Eerdman uit Noordwolde of door Jan Doornbos uit Groningen. In 1981 is door de firma Mense Ruiter een omvangrijke restauratie uitgevoerd, omdat het orgel vrijwel niet meer bespeelbaar was. Het instrument heeft één klavier en negen registers. Het pedaal is aangehangen. De speeltafel zit aan de zijkant.²⁹ De orgelkast is uitgevoerd in neogotische stijl.

Ook het balkon is neogotisch. Mogelijk behoren de vloer en de balkconstructie met de twee achtkante houten pilaren nog bij de tribune van 1836. Tijdens de restauratie werd het orgel afgedekt.

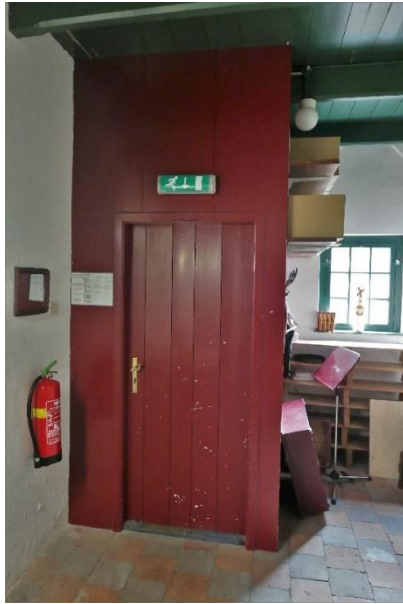
Ruimtes onder orgeltribune

Onder de orgeltribune bevond zich van 1836 tot 1973 midden in de gevel de oostelijke entree. Bij binnenkomst was er ter linkerzijde een ruimte afgeschoten, die vermoedelijk diende als vestibule. Na de restauratie verhuisde de oostelijke entree naar de heropende middeleeuwse doorgang in de zuidoosthoek, die ooit toegang gaf tot de opgang naar het doksaal. Deze doorgang wordt sindsdien veelvuldig gebruikt. De ruimte onder de orgeltribune werd nu geheel dichtgezet. Behalve een tochtportaalje kwamen hier een hal, consistorieruimte (nu berging), een werkkast, toilet, cv-ruimte en een trapopgang naar het orgel.

132 – 134.

²⁹ petertenkate.nl/Ruinen.htm

Gepleisterde toren

Voor de restauratie was de toren aan de kant van de kerk ongepleisterd. (137) Ook op de verdieping was dat, op een kleine plint na, het geval. Of dit ook al zo was in de middeleeuwen is onduidelijk, maar zo hier stukwerk was, dan zal het beschilderd zijn geweest. Na de restauratie werd alles gestuukt en gewit (138). Dat maakt de kerk wel lichter maar ook minder gevarieerd.

Op bouwtekeningen staat stevast aangegeven dat het metselwerk onder de boog werd vernieuwd, maar er is niets dat daar op wijst.

135. Tochtportaalje. 136. Deuren werkkast en vm. consistorieruimte.

137 – 138. Torenmuur voor en na de restauratie.

Kaarsenkronen

Op het eind van de 18de eeuw waren er ook in Drenthe felle confrontaties tussen de revolutionaire Patriotten, die naar Frans en Amerikaans voorbeeld de gevestigde orde omver wilden werpen, en de Prinsgezinden, aanhangers van het Oranjehuis, die alles liever bij het oude wilden laten. De Prinsgezinden hielden op zeker moment een collecte voor de aanschaf van een 'Princevlag'. Daarbij werd zoveel geld opgehaald dat er ook nog geld overbleef voor een kaarsenkroon. Opdat ook toekomstige generaties zouden weten door wiens goetdierigheid het licht in de kerk brandde, werd de kroon voorzien van een spreuk:

*Uit overschot van Princevlag, door opening van milde handen
Om in de kerck het ligt te branden, dat men dees croon hier zag*

Na de afronding van de restauratie in de zeventiger jaren, schonk de Provincie Drenthe de kerk een tweede kroon, een replica van de eerste.

139.

140.

Altaarsteen

In het torenportaal staat links het deksel van een sarcofaag opgesteld. Het is vervaardigd van bontzandsteen, een rood gesteente afkomstig uit het Odenwald. De uit één stuk steen gehakte kisten kwamen met hun deksels via Main en Rijn naar ons land. Ze waren zeer kostbaar en alleen voor belangrijke personen bestemd. Te denken valt aan een abt van het klooster. De kisten lopen van het hoofd- naar het voeteneind smaller toe, en de deksels dus ook. Van buiten zijn ze min of meer ruw behakt, van binnen evenwel gespitst of gefrijnd.³⁰ De steen is voorzien van de vijf traditionele wijdingskruizen. Ze staan symbool voor de vijf wonden van Christus. Dat doet vermoeden dat het sarcofaagdeksel later als altaarblad werd hergebruikt, waarop deze kruizen veelvuldig voorkomen.³¹ De steen werd tijdens de restauratie op het kerkhof gevonden, waar het ongetwijfeld na de reformatie terecht is gekomen. De leeftijd ligt tussen de 11de en vroege 13de eeuw.

Ook de tweede, zwaar beschadigde platte steen op de grond lijkt het restant van een altaarblad te zijn. Of het om een heidense offersteen zou gaan, laten we hier in het midden.

141.

142.

³⁰ www.geheugenvandrenthe.nl/sarcofaag

³¹ J.E.A Kroesen, verdwenen zijaltaren, NDV 2007, pag. 41.

Kerkklokken

In de kerktoren hangen twee luidklokken. De oudste stamt uit 1496 en is gegoten door klokkengieter Gerard van Wou uit Kampen (ca. 1450 – 1527). Op de klok is te lezen:

*Jhesus.Maria.Johannes
Gerard.de.Wou.me.fecit
Anno.domini.M.CCC.XCVI*

De Wou wordt beschouwd als de belangrijkste luidklokkengieter van Europa. Zijn klokken zijn (of waren) onder meer te vinden in de Utrechtse domtoren, de Eusebiuskerk te Arnhem, de OLV-kerk te Zwolle, de Sint-Bavo te Haarlem, de A-kerk te Groningen en in kerken van Duitse steden als Hamburg, Osnabrück, Braunschweig, Erfurt en Lübeck. Ook de torens van Dwingeloo, Havelte en Ruinerwold bezaten klokken van deze beroemde klokkengieter.

Zijn roem dankt Van Wou aan het feit dat hij als eerste klokken goot volgens een diatonische reeks, dus volgens de witte toetsen van een piano. Hij is vermoedelijk de ontdekker van het principe van de 'dynamische gelijkvormigheid', dat zegt dat twee klokken gegoten volgens dezelfde profielen, frequenties bezitten die omgekeerd evenredig zijn met hun afmetingen.³²

De jongere klok werd in 1737 door Ciprianus Crans uit Amsterdam gegoten. Het opschrift van deze klok luidde:

*Ik hang in de toren van de heerlijkheid in carspel Ruinen.
Niet om de wet maar om het evangelie te bazuinen.*

Deze klok werd in de oorlog door de Duitsers gevorderd en is waarschijnlijk omgesmolten. In 1960 kwam er een nieuwe klok voor in de plaats, gegoten door de gebroeders Van Bergen uit Midwolda. Ook deze is voorzien van een mooie spreuk:

*De oude klok, in d'oorlog meegenomen,
Vervulde eeuwenlang haar grootste taak.
De nieuwe voor haar in de plaats gekomen, roept nu weer luid:
Gij die nog slaapt, ontwaak...*

143.

³² Beiaarden.nl

Kraagstenen

In de muur onder de orgelgalerij zijn in 1973 twee uit het klooster afkomstige zandstenen kraagstenen ingemetseld. Beide zijn gedecoreerd in de vorm van een kopje. De linker steen was eerst ingemetseld boven het 19de-eeuwse neogotische raamvenster in de oostgevel en is hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit een boogaanzet van een van de koorgewelven. Aan de vorm van het gezicht en de oren en de mond is te zien dat het nu sterk verweerde zandstenen beeldhouwwerkje vrij natuurgetrouw was vormgegeven. Daarmee vertoont het sterke overeenkomsten met de vroeg 15de-eeuwse kraagstenen in het koor van de Sint-Nicolaaskerk te Dwingeloo.

Het tweede beeldhouwwerkje is een van de consoles die zich onder de oorspronkelijke muurstijlen van de trekbalen in het schip bevonden. Janssen merkt op in een voetnoot dat dit 'masker' secundair was verwerkt in een latere reparatie in het torenportaal: *"Helaas werd deze vondst tijdens de restauratie op het allerlaatste gedaan, zodat hij nu in de wand van de consistoriekamer is ingemetseld."*³³ Vanwege de eenvoudige, gestileerde vormgeving lijkt deze steen uit de romaanse of vroeg-gotische periode te dateren.

Beide stenen zullen oorspronkelijk beschilderd zijn geweest. Bij de console lijken nog verfresten aanwezig te zijn.

144.

³³ De monumenten van Drenthe, pag. 25, noot 24.

Archeologie

Voor zover bekend is er tweemaal archeologisch onderzoek verricht bij de kerk, het uitvoerigst in 1973. Toen werden de fundamenten van het koor, de Catharinakapel en de Onze Lieve Vrouwekapel blootgelegd. Het onderzoek stond onder leiding van drs. J.W. Boersma van het voormalige Biologisch Archeologische Instituut (BAI).³⁴ Het werd helaas nooit gepubliceerd, maar er zijn wel veldtekeningen en foto's bewaard gebleven. Janssen refereert in *Monumenten van Drenthe* enkele malen aan het onderzoek. In 2014 werden met het oog op de visualisering van de ondergrondse resten van het koor en de Catharinakapel negen proefsleuven aangelegd om te controleren of de in 1973 ontgraven resten behouden waren gebleven en zo ja, op welke diepte deze zich bevonden. Dit werk geschiedde door vrijwilligers onder leiding van RAAP Archeologisch Adviesbureau.

Uit deze bronnen valt op te maken dat het koor in eerste aanleg bestond uit een rechthoekige ruimte met binnenwerks afmetingen van ca. 8,50 m lang en 7 m breed. Deze werd beëindigd door een halfronde absis met een straal van ca. 2,60 m. De bewaard gebleven funderingsrestanten van het oudste romaanse koor bestaan uit kistwerk van tufsteen met een vulling van veldkeitjes en kalkmortel aan de zuidkant, terwijl aan de noordkant ook kistwerk met stukken tufsteen aanwezig is. Aan de zuidkant van de absis zijn ook grote veldkeien als fundering gebruikt. De funderingssleuf bevat verbeterde grond van een niet nader aangegeven samenstelling waarin zich veel veldkeien bevinden. De tufstenen funderingen hebben een maximale hoogte van acht metsellagen. Ze sluiten aan op de muurdammen in de huidige oostgevel, die zoals eerder vermeld feitelijk deel uitmaakten van de vroegere koormuur en in het opgaande werk nog tot vrij aanzienlijke hoogte kistwerk van tufsteen en flinten herbergen. Dit is ook op de destijds gemaakte foto's zichtbaar (83). Op de ouderdom en bouwhistorische aspecten van de tufsteen wordt verder ingegaan op pag. 89.

Zoals eerder beschreven werd het romaanse koor in de 15de eeuw vervangen door een gotisch koor met een driezijdige koorsluiting en steunberen. Janssen lijkt er vanuit te gaan dat er, deels op de bestaande fundamenten, een geheel

nieuw bakstenen koor werd opgetrokken. Dat is niet de indruk die uit de archeologische tekeningen naar voren komt. Het valt op dat de bakstenen funderingsrestanten – die overigens nogal schaars zijn – bij de noord- en zuidgevel van het koor vrijwel alleen aan de binnenkant voorkomen. Tellen we daar bij op dat in de nog bestaande restanten van deze gevels – de muurdammen – tot grote hoogte tufstenen kistwerk voorkomt, dan rijst het vermoeden dat deze 12de-eeuwse gevels alleen werden 'vergotiseerd' en niet geheel werden vervangen.

Bij de fundering van de driezijdige koorsluiting – of wat daar nog van over is – komt baksteen wel aan de buitenzijde van de gevel voor. Deze muren werden slechts deels op het fundament van de halfronde absis opgetrokken. Waar dit door de ronding niet meer kon, werd een nieuw fundament gemaakt. Daarvan is echter niets bewaard gebleven; in 1836 werden de bakstenen zo ongeveer tot het laatste exemplaar uitgebroken.

Waarschijnlijk zijn de bakstenen van het koor hergebruikt voor de dichtzetting van de oostgevel en voor de steunberen ter plekke van de gesloopte Catharinakapel. De tufsteen zal zijn verkocht om te worden vermalen tot tras, een destijds zeer gewilde grondstof in mortels voor waterdicht werk. Blijkbaar was de handel in tuf toch niet lucratief genoeg om er ook de romaanse fundering voor uit te breken.

De baksteenformaten die bij de opgravingstekeningen zijn genoteerd variëren tussen 24 x 11 x 4,5 en 25 x 12 x 5. Bij het heronderzoek in 2014 werd het formaat 22,5/23,5 x 12 x 5 cm aangetroffen. Aanzienlijk kleinere steenformaten dus dan bij de toren. Het is niet duidelijk of we hieruit mogen concluderen dat het koor later werd gebouwd dan de toren (uit 1423) of dat er verschillende maten tegelijkertijd zijn toegepast, iets wat in de 15de eeuw zeker niet uitgesloten is. De stenen uit de fundering van de vermoedelijk vroeg 16de-eeuwse Onze Lieve Vrouwekapel zijn gemiddeld nog iets kleiner: 23 x 11 x 5.

Van de Catharinakapel uit 1374 zijn bij geen van beide onderzoeken funderingsresten of grondverbetering aangetroffen. Wel wordt in het rapport van RAAP opgemerkt dat die grondverbetering mogelijk dieper ligt dan er gegraven is.

³⁴ Nu het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA).

Ook van het uitbouwtje in de zuidoosthoek van koor en schip, vermoedelijk een trappenhuis dat toegang verschafte tot het doksaal, waren geen funderingen meer over, maar wel restanten van (vermoedelijk) een plavuizenvloer.

Over andere vondsten dan muurrestanten, is in 1973 voor zover bekend niets op papier gezet. Op de tekening staan de gehele of gedeeltelijke contouren van tenminste acht graven ingetekend. Over de aard en ouderdom ervan is vooralsnog geen informatie gevonden. In 2014 werden vooral (fragmenten van) bouwmaterialen gevonden, zoals tufsteen, baksteen, kalkmortel, plavuizen, stukken dakpan en leisteen, vensterglas en loodstrips, en een beschilderd zandstenen fragment van een beeld of bouwornament. Daarnaast kwamen er botfragmenten, stukken vuursteen en restanten van gebruiks aardewerk, drinkgerei, een benen knoop en een knikker tevoorschijn.

Opgravingen Pastorietuin

In 2005 werd in het kader van het zg. Waterproject, waarbij een gedeelte van de riolering werd afgekoppeld en een nieuwe rioolbuis werd aangelegd, archeologisch onderzoek verricht door drs. L. Soetens van de Grontmij, onder meer bij het graafwerk aan de Kloosterstraat en de doorsteek door de Pastorietuin. De enige vondsten die in het kader van dit onderzoek van belang zijn, bevonden zich in de Pastorietuin tussen kerk en pastorie. Hier werd op een meter diepte een concentratie veldkeitjes gevonden. Enkele meters ten zuiden ervan kwam een muurtje van zeven baksteenlagen in halfsteensverband tevoorschijn (158).

De handvormbakstenen hadden volgens opgaaf het ongebruikelijke formaat van gemiddeld 32 x 12 x 4 cm. Soetens kent aan deze stenen geen middeleeuwse leeftijd toe; ze dateert ze 'zeer waarschijnlijk' in de 18de eeuw of later. In die tijd waren stenen van dit lange, smalle en dunne formaat echter net zo min gangbaar als in de middeleeuwen. Het zou hier wel degelijk kunnen gaan om 13de- of 14de-eeuwse bakstenen die voor een speciale toepassing waren gebakken, wellicht om het metselwerk aan te kunnen passen op natuurstenen elementen in de gevel die

niet precies op een steendikte en -breedte uitkwamen, zoals waterlijsten. Mogelijk zijn ze hergebruikt.

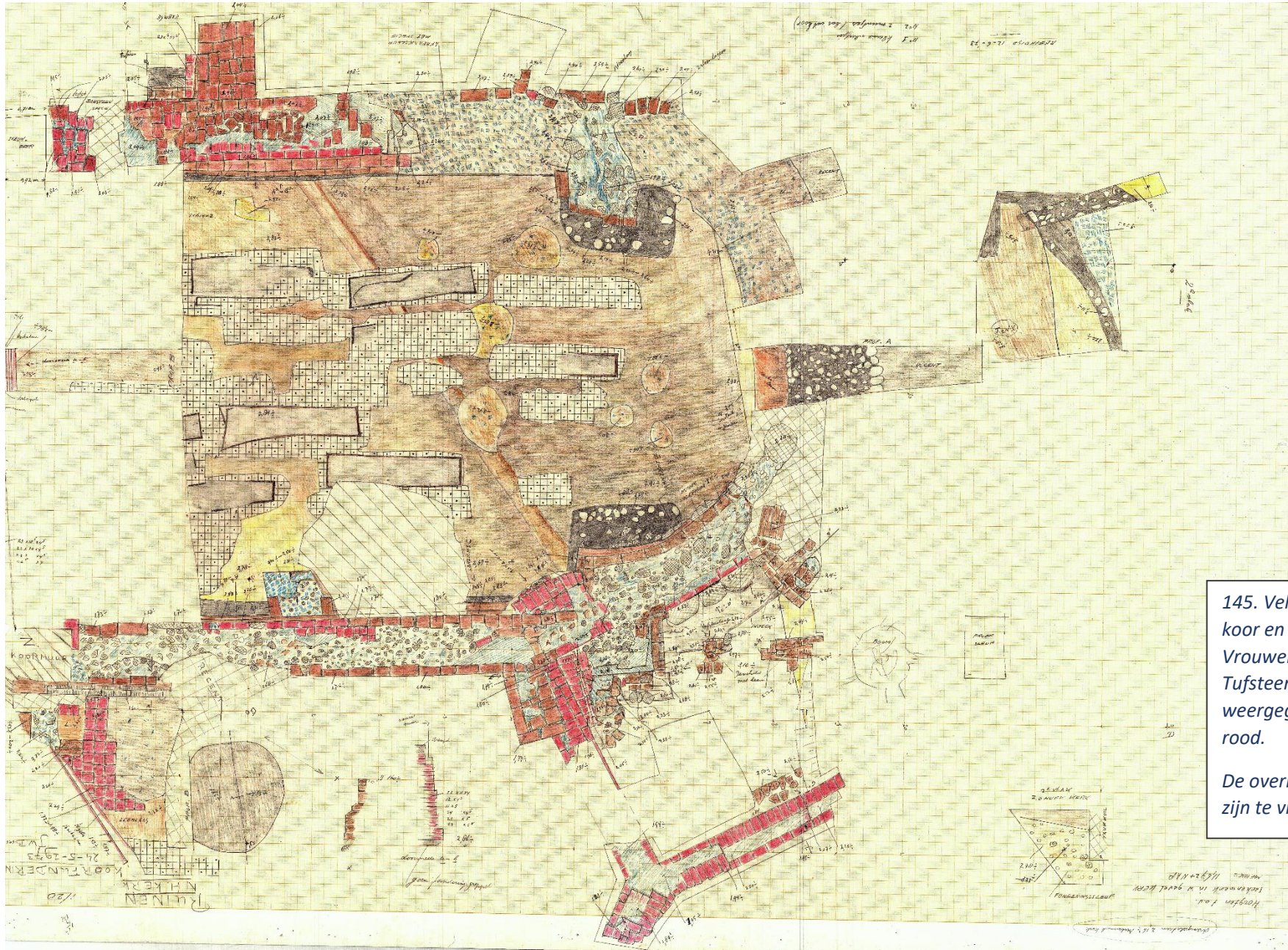
Rond het muurtje werd veel baksteenpuin aangetroffen. De voet van het muurtje bevindt zich op 1,5 meter onder het maaiveld. De grond erboven is opgebracht. Dit lijkt erop te wijzen dat de laagte die hier volgens de AHN hoogtekaart is (189, 190) ooit dieper was. Als dit klopt zouden we hier te maken kunnen hebben met het restant van een kademuurtje van een grachtje of visvijver.

Onderaardse gang?

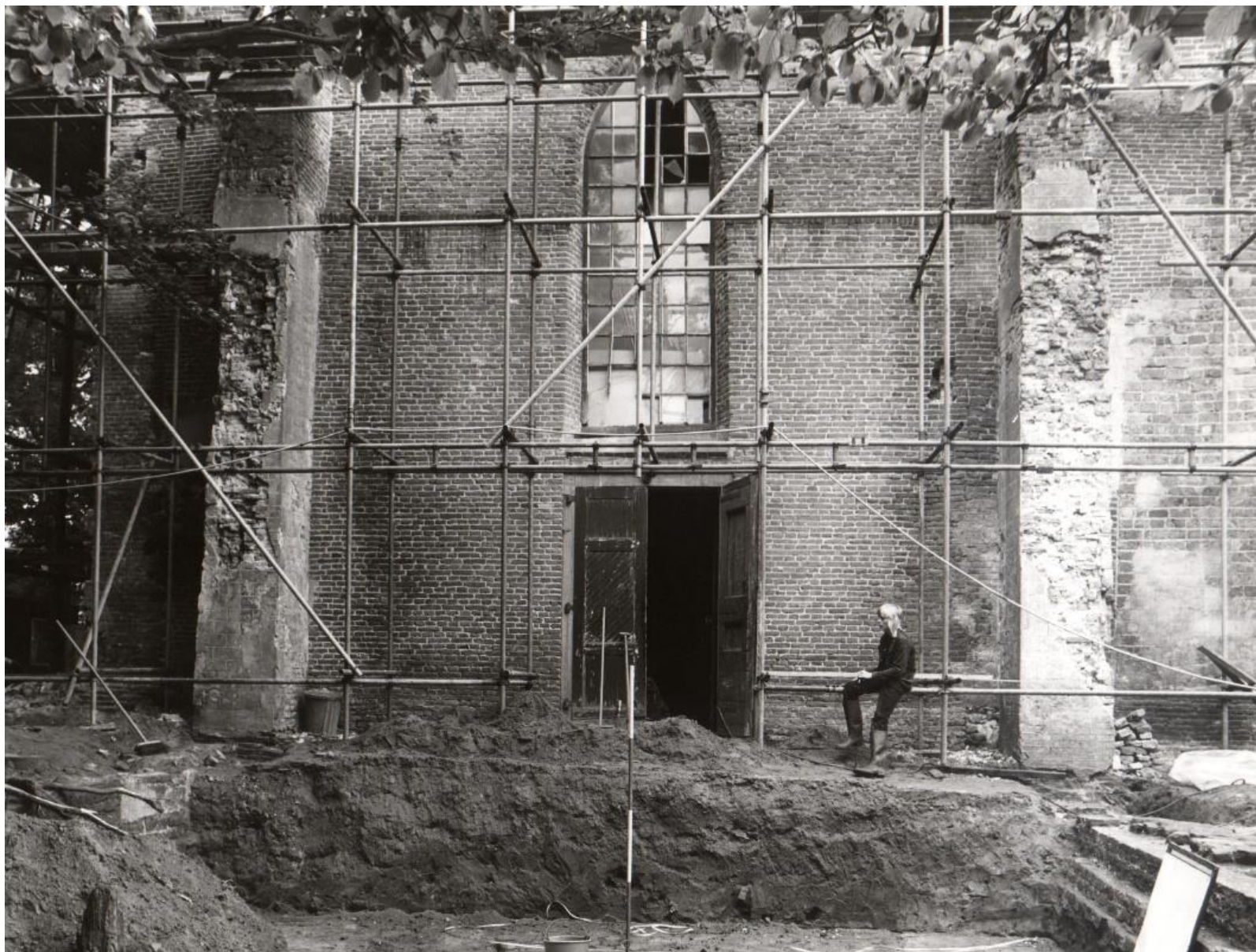
Bij vrijwel elk middeleeuws kasteel of klooster doen verhalen de ronde over een geheime onderaardse gang die vanuit het gebouw naar een plek daarbuiten leidt. Zo ook bij de kerk van Ruinen, waar de bewuste gang naar de kelder van de pastorie/ De Bron zou lopen. Deze gedachte werd mede ingegeven door de dichtgezette opening die zich aan een kant van deze kelder bevindt.

In 1925 werd, om hierover meer zekerheid te krijgen, door de kerkvoogden in tegenwoordigheid van de heren Jhr. Mr. A.W. van Holthe tot Echten, Dr. P.W.J. van den Berg en schilder/ dichter L.A. Roessingh een onderzoek ter plaatse ingesteld. Kl. Tissingh berichtte hierover in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* van 1926: *"Het dichtgemetselde gedeelte werd opengebrouwen in de hoop verdere ontdekkingen te kunnen doen. Wel bleek, dat de kelder vroeger groter geweest moest zijn, doch van een gang was niets te bespeuren. Opgravingen in den tuin gaven geen verdere resultaten, zoodat, wanneer vroeger genoemde gang bestaan heeft, deze later is weggebroken; of: het geheel is een legende."*³⁵

³⁵ Kl. Tissingh, De kerk van Ruinen, NDV 1926, pag. 99.

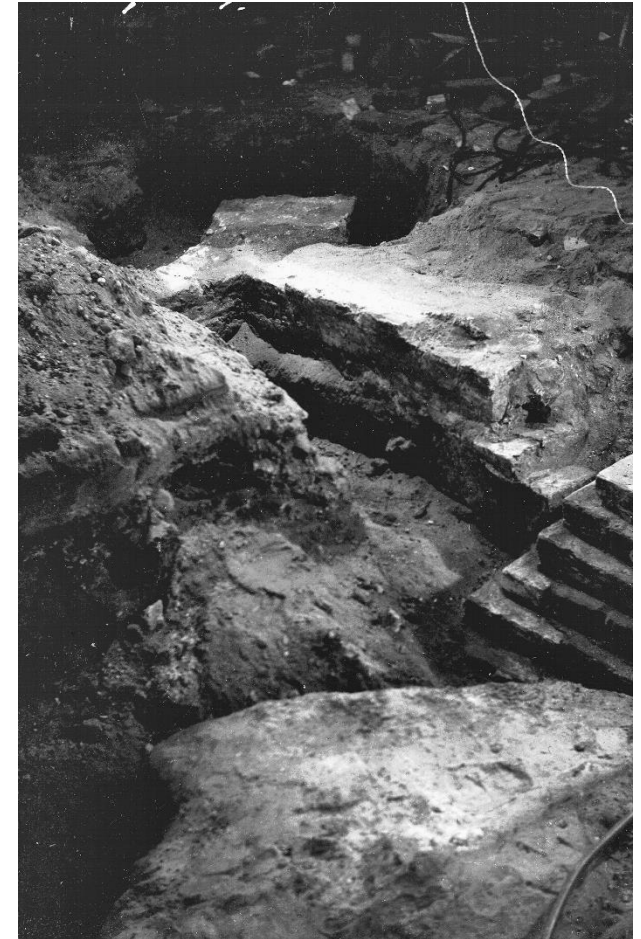
145. Veldtekening opgraving koor en Onze Lieve Vrouwekapel, 1973..
 Tufsteen is roodbruin weergegeven, de baksteen rood.
 De overige veldtekeningen zijn te vinden in de bijlage.

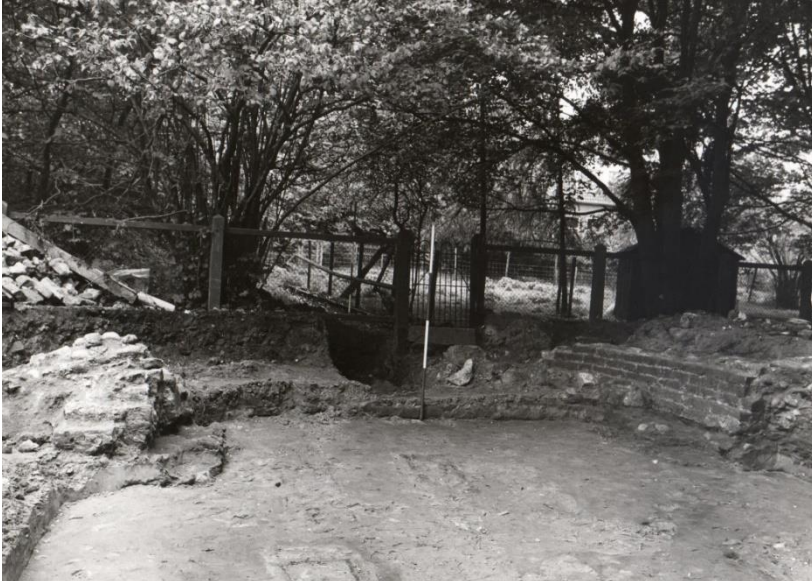
146. Links en vooral rechts is goed te zien hoe de muurdammen in de oostgevel aansluiten op de funderingen.

147. De opgraving van bovenaf gezien,

148. Fundament Onze Lieve Vrouwekapel.

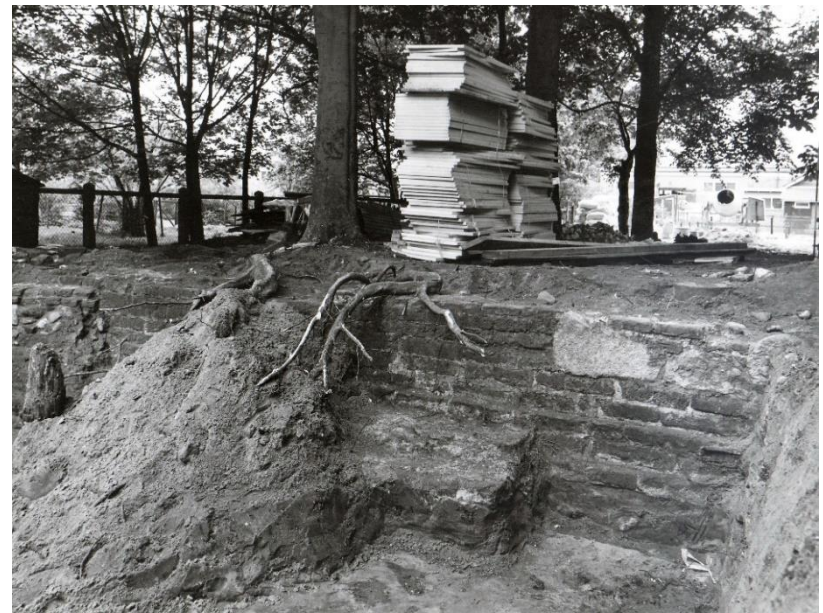
149. Gezien naar het oosten.

150. Gezien naar het zuiden.

151. De ronding van de absis.

152. Detail tufstenen fundering zuidzijde.

153. Plangebied onderzoek RAAP met aangelegde proefsleuven.

154. Plavuís, vermoedelijk 16de-eeuws.

155. Proefsleuf 1. Kistwerk fundering koor noord.

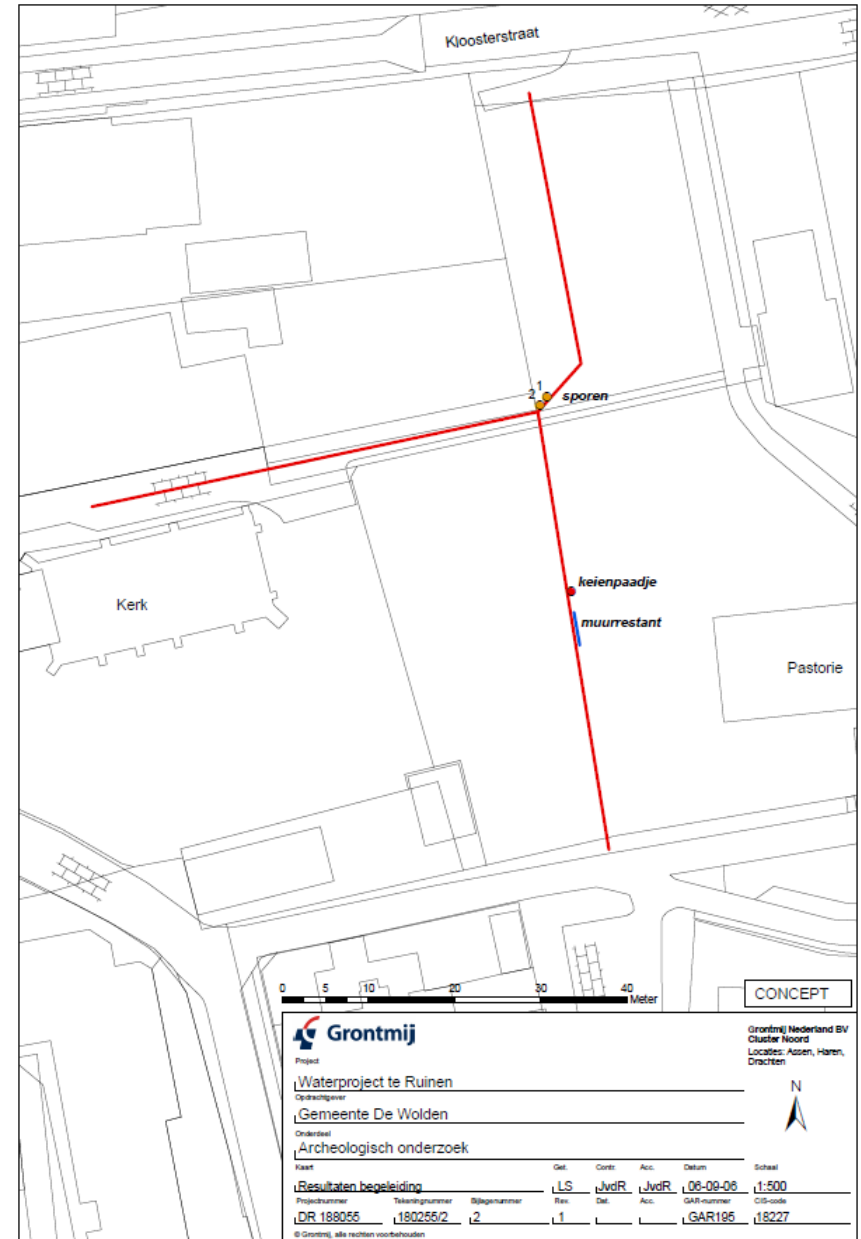
156. Proefsleuf 3. Kistwerk fundering koor zuid.

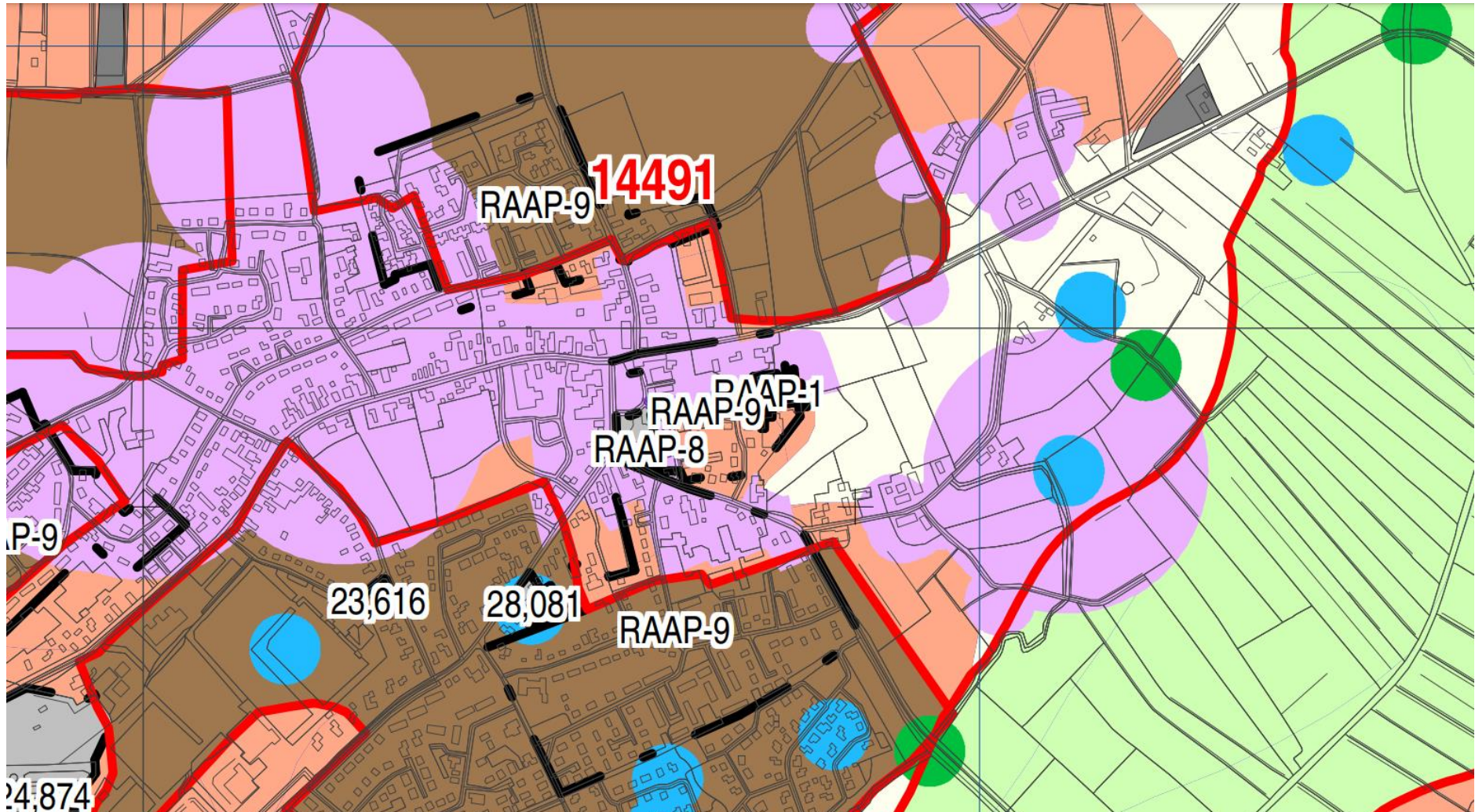
157. Proefsleuf 4. Bakstenen fundering O.L.V.

158. Het muurtje op de erfgrens van de pastorietaan.

159. Locatie van de vondsten bij de rioleringssleuf in 2005.

160. Detail archeologische beleidskaart gemeente De Wolden. De verwijzingen naar archeologische onderzoeken (RAAP 1, 8 en 9) maken de kaart lastig leesbaar. Kerk, kerkhof, pastorie en pastorietauin liggen binnen het paarse gebied. Deze kleur staat voor: 'historische kernen (1832), buitenplaatsen, middeleeuwse begraafplaatsen (in gebruik) en zones rond historische nederzittingslocaties'. Het terrein tussen de Zuivelstraat en Klinge (roze) is een gebied met een hoge of middelhoge archeologische verwachting. Westelijk van de Zuivelstraat (grijs) is met de bouw van het voormalige gemeentehuis in 1964 het terrein 'verstoord tot onder archeologisch niveau'. Ten noorden van de Kloosterstraat staan de landerijen aangegeven als essen met een hoge verwachting (bruin). Het gebied tussen Kloosterstraat en Hoekstraat (wit) is om onverklaarbare redenen geclassificeerd als gebied met een lage archeologische verwachting, terwijl hier het Munnikenhof lag dat tot het kloosterterrein heeft behoord, alsook een landwever en zeer oude akkers die bij de abdij kunnen hebben behoord.

Pastorie/gebouw de Bron

De pastorie valt buiten het bestek van het bouwhistorische onderzoek, maar omdat deze aan de kerk is gelieerd, op het vroegere kloosterterrein staat en een bijzondere middeleeuwse kelder bezit, gaan we er hier toch even op in.

De kelder onder het gebouw bestaat uit twee naast elkaar gelegen en onderling verbonden ruimtes met tongewelven van ca. 2,40 x 4,25 meter. Ze zijn te bereiken via een stenen keldertrap. Opvallend zijn de vele gotische nissen: negen enkele nisjes met een driehoekige bovenkant, twee gekoppelde nisjes met een pilaartje ertussen en twee grotere, rechthoekige exemplaren met een getoogde bovenkant. In de westelijke muur is een dichtgezette doorgang te zien (162) die toegang tot een naastgelegen ruimte of opgang moet hebben geboden.

Het huidige bovengrondse bouwwerk is in hoofdzaak 19de-eeuws. Het is niet zeker wat de oorspronkelijke functie was van het voorafgaande gebouw, dat volgens de kadastrale minuut bijna twee keer zo lang was. Volgens de overlevering zou het gaan om de brouwerij van de abdij, wat gezien de omvang van het gebouw niet ondenkbaar is. Voor de opslag van bier zijn zoveel nisjes in de kelder echter overbodig. Deze nisjes lijken te wijzen op een of andere liturgische functie, aangezien we soortgelijke exemplaren regelmatig in kerken tegenkomen. J.E.A. Kroesen komt zodoende met een spannende verklaring: de ruimte zou in gebruik zijn geweest als 'beenkelder' van een 'karnerkapel'. In dergelijke kapellen, die vooral bij de cisterciënzers en benedictijnen in zwang waren, werden de beenderen van overleden monniken en nonnen na het ruimen van de begraafplaats bijgezet – zeg maar opeengestapeld. Onder meer in Duitsland zijn nog diverse van dergelijke karners bewaard gebleven (166, 167).

Op zich een theorie die zeker het overwegen waard is. Probleem is wel dat de vrij kleine bakstenen waaruit deze kelder voor zover zichtbaar is opgetrokken (ca. 23 x 11 x 5 en hier en daar 25 x 12 x 5) wijzen op een realisatie in de 15de eeuw of hooguit de latere 14de eeuw – dus in de uithofperiode. Maar het is natuurlijk mogelijk dat men de beenderen van de overleden bewoners hier juist pas heeft bijgezet na het vertrek naar Dikninge, zodat de begraafplaats voor het dorp in gebruik kon worden genomen.

161. De pastorie met in het linker gedeelte De Bron (met de kelders) en rechts een woning.

162. Dichtgezette doorgang.

163- 165. De kelders van de pastorie.

166 - 167. De Michaelskapelle (inzet) met karner in Greding, Beieren.

Nieuwe kijk op de bouwgeschiedenis

1. Aanwijzingen voor een hogere ouderdom?

Aan het begin van dit rapport is gewezen op de mogelijkheid dat er al ver voor 1141 een abdij of een aan de kerk verbonden lekgemeenschap zoals een kapittel in Ruinen heeft bestaan. Als dit klopt, zou de leeftijd van de Mariakerk aanmerkelijk ouder kunnen zijn dan tot nu toe werd aangenomen. Zijn daarvoor ook bouwhistorische of archeologische aanwijzingen?

Voor een indruk van de leeftijd kunnen we om te beginnen kijken naar leeftijdsspecifieke kenmerken van de toegepaste Römer tufsteen, zoals de vorm en omvang. Vooraf een disclaimer: tufsteen is een natuursteen, die anders dan baksteen niet in een mal werd gevormd, maar slechts globaal op het benodigde formaat werd uitgehakt. De ruw bewerkte blokken werden pas op de bouwplaats pasklaar en glad gemaakt.³⁶ Aldus laat een muur met tuf uit één bouwperiode vaak flinke maatverschillen zien. Daar komt bij dat de tufsteen die is toegepast in de oudste Nederlandse kerken (deels) afkomstig kan zijn van Romeinse ruïnes, wat het determineren bemoeilijkt. Stukken tufsteen konden sterk in hardheid en weervastheid verschillen, waardoor muren aan de buitenzijde onregelmatig verweerden. Inboetwerk met andere tufsteen of baksteen kan dan het beeld van het oorspronkelijke metselwerk behoorlijk vertroebelen.

Toch valt er over de leeftijd wel iets te zeggen. Heel globaal is er, net als bij baksteen, een trend dat het formaat afnam van groot naar klein en van dik naar dun. Ook werden de afmetingen steeds regelmatig. Zeer grote blokformaten van ca. 70-80 x 50 cm zouden veelal afkomstig zijn van gesloopte Romeinse bouwwerken. Deze vinden we dan ook vooral bij kerken die in de nabijheid van Romeinse ruïnes hebben gestaan, zoals de 10de-eeuwse kerk van Oosterbeek en de vroeg 11de-eeuwse Valkhofkapel. Tufsteen van deze omvang ontbreekt in Ruinen. In de middeleeuwen gebruikte men aanvankelijk zowel grote als kleine formaten en vanaf de 12de eeuw voornamelijk nog kleine formaten. In *Natuursteen in monumenten* wordt hierover het volgende gezegd:

“Aan de Pieterskerk te Utrecht, die gewijd zou zijn in 1043, zien we zeer lange tufsteen: 50-92 cm bij een dikte van 9-15 cm. Aan de andere kerken van bisschop Bernold zien we tufsteen van gelijke dikte, maar wat minder lang (40-68 cm). Andere gebouwen die met meer of mindere zekerheid in de 11de eeuw gedateerd mogen worden, vertonen overeenkomstige formaten of kleinere, zoals de torens van Alphen a/d Maas (20-38 x 8-10 cm) en Wilsum (27-34 x 17 x 8-11 cm) en het schip van de kerk van Wassenaar (tot 1.40 m hoogte 42-58-70 x 14 à 17 cm, hogerop 18-33 x 8-9 cm). Aan 12de- en vroeg 13de-eeuwse romaanse gebouwen heeft de tufsteen in de regel geen grotere lengte dan 40 à 50 cm en geen grotere dikte dan 8 à 12 cm.”³⁷

Omdat het koor vaak (niet altijd) als eerste onderdeel van een kerk werd gebouwd, bevinden zich daar in het geval van de Mariakerk vermoedelijk de oudste stenen. Volgens het archeologische veldwerk van het koorfundament, heeft het gros van de opgemeten tufstenen lengtes van 21-43 cm en diktes van 7-10 cm. Formaten die dus al in de 11de eeuw voorkwamen, maar ook nog aan het begin van de 13de eeuw. Er is echter een tweede variant toegepast met lengtes van 39-42 cm en diktes van 16-18 cm. Dergelijke forse diktes zouden volgens de bovenstaande tekst bij 12de-eeuwse gebouwen al niet meer voorkomen. Ze overtreffen zelfs de exemplaren van de genoemde 11de-eeuwse kerkenbouwer bisschop Bernold – overigens dezelfde bisschop die in 1046 als eerste het wereldlijk bestuur over Drenthe verkreeg.

In de middeleeuwse muurgedeelten van het schip zijn met name bij de noordgevel relatief veel kopformaten toegepast en korte ‘driekwart’ stenen met lengtes tussen pakweg 20-24 cm. Maar er zijn ook aanzienlijk langere exemplaren, sommige met lengtes van 45-50 cm of meer. De diktes variëren globaal tussen 8 en 12 cm met nu een dan een uitschieter naar boven of beneden, maar diktes zoals in de koorfundering worden niet meer gehaald. Het metselwerk is op diverse plaatsen vermengd met bakstenen, wat op herstelwerk duidt (zie pag. 94).

De auteurs van *Natuursteen in monumenten* wijzen nog op een ander leeftijdsspecifiek kenmerk: bij veel oudere bouwwerken, zoals de Pieterskerk en

³⁶ De Olde, Tufstenen kerken in Groningen, pag., 12

³⁷ Berends e.a. *Natuursteen in monumenten*, pag. 32

168. Blok tufsteen steunbeer hoek noordgevel, 33 x 31 x 15 cm.

169. Blok tufsteen met een lengte van ruim 50 cm.

170. Veel blokken tufsteen zijn aan één kant dunner, zoals dit blok dat links 13 cm en rechts 12 cm meet. cm.

de Janskerk in Utrecht (midden 11de eeuw) werd de tufsteen enigszins taps gebijld, zodat de dikte van een steen aan de einden enkele centimeters kan verschillen. De jongere tufsteen heeft evenwijdige onder- en bovenvlakken.³⁸ Deze taps gebijlde variant vinden we ook in Ruinen, onder meer in de zuidgevel ter plekke van de Catharinakapel. De stenen zijn hier veelal aan een kant wat smaller, waardoor het metselwerk enigszins ‘golft’. Ook de meeste stenen in de noordgevel zijn taps gehouwen (170). Volgens H. de Olde is het golvende metselwerk echter juist een teken van hergebruik – de oorspronkelijke tufsteenmetselaars deden volgens hem hun uiterste best om lintvoegen dun en onberispelijk horizontaal te maken.³⁹ Iets wat met ongelijke stenen vrijwel ondoenlijk lijkt, dus vermoedelijk gold die regel niet altijd. De evenwijdige variant is eveneens present, namelijk boven de waterlijst in de toren, de westgevel en het aansluitende deel van de zuidgevel.

Al met al valt te concluderen dat een substantieel deel van de toegepaste tufstenen eigenschappen bezit die kunnen duiden op een aanzienlijk hogere leeftijd dan 1140. Helaas valt niet hard te maken dat deze stenen nieuw waren toen de kerk werd gebouwd. Tot het tegendeel bewezen is, moeten we de mogelijkheid openhouden dat ze afkomstig waren van een ouder bouwwerk.

Typologie

Voor een andere indicatie van de leeftijd kunnen we kijken naar de plattegrond, waarbij in dit geval vooral het gesloopte romaanse koor van belang is. Dit koor bezat niet alleen een vrij forse lengte (ongeveer de helft van het schip) maar had daarnaast een specifieke koorsluiting in de vorm van een inspringende, half rond gesloten absis. Een andere eigenschap is dat schip en koor in hoge mate één ruimte vormden, en niet waren ‘afgesnoerd’ (in welk geval het om een bijna afzonderlijke altaarruimte ging).

Deze vorm van het koor was in Noord-Nederland behoorlijk zeldzaam. De meeste éénbeukige romaanse kerken hadden hier (voor zover bekend) een halfronde of rechthoekige koorsluiting of een absis die nauwelijks inspringt. Uitgerekend bij

enkele van de vroegste en belangrijkste exemplaren kwam de vorm echter overeen. Frappant is vooral de gelijkenis met de eerste stenen kerk die ter plekke stond van de huidige Martinikerk te Groningen. Deze had vrijwel dezelfde vorm en afmetingen als de Mariakerk. De breedte was nagenoeg gelijk. Het schip was een meter of twee, drie langer. Daar stond tegenover dat in Ruinen het koor een metertje extra telde. Deze Sint-Maartenskerk, die een houten exemplaar uit ca. 800 verving, was zo goed als zeker van tufsteen opgetrokken, al werd bij opgravingen in de periode 1961-1975 alleen het beloop van de veldstenen fundering teruggevonden.⁴⁰ In de toonaangevende uitgave *Groningen 1040* dateert archeoloog J.N. Lanting de kerk, mede op basis van C14 dateringen, in de vroege 10de eeuw. Lanting zegt hierover het volgende:

“Traditioneel worden tufstenen kerken in Noord-Nederland na 1000 AD, of op z’n vroegst in de late tiende eeuw (zoals die in Leermens) gedateerd. Deze datering willen we graag ter discussie stellen. Waarom zou tufsteen niet eerder naar Noord-Nederland verhandeld kunnen zijn? Vooral via waterwegen moet dat niet zo’n probleem zijn geweest. In het Rijngebied, ook het Nederlandse, werd in de negende eeuw zeker al in tufsteen gebouwd (Oosterbeek, Elst, Tiel). En met name in het terpengebied zijn er vele aanwijzingen voor intensieve handelscontacten met het Rijnland in de negende en tiende eeuw. Aangezien Groningen geen onbelangrijke plaats was, achten wij het niet onwaarschijnlijk dat daar reeds in de vroege tiende eeuw een tufstenen kerk stond”⁴¹

Lanting slaat hiermee de spijker op zijn kop: er is geen enkele reden om aan te nemen dat een belangrijke handelsplaats en bisschoppelijk steunpunt als Groningen op het vlak van bouwkundige ontwikkelingen eeuwen zou achterlopen op de omringende landstreken. En als dat voor Groningen geldt, moet dat ook voor Drenthe gelden, waarmee de economische en culturele banden destijds zeer nauw waren. Sterker, de plaats Groningen maakte deel uit van het graafschap Drenthe. Beide vielen kerkelijk onder de bisschoppen van Utrecht, die vanaf het midden van de 11de eeuw tevens het landsheerlijk gezag uitoefenden. Dit maakt dat de overeenkomst tussen de kerken bijna geen toeval kan zijn. Opmerkelijk in

³⁸ Idem, pag. 30.

³⁹ De Olde, Tufstenen kerken in Groningen, pag., 13

⁴⁰ *Groningen 1040*, pag. 57.

⁴¹ *Groningen 1040*, pag. 164-173

dit licht is dat van zowel de Groningse Sint-Maartenkerk als de Mariakerk het vermoeden is uitgesproken dat ze in beginsel bisschoppelijke 'eigenkerken' zijn geweest.

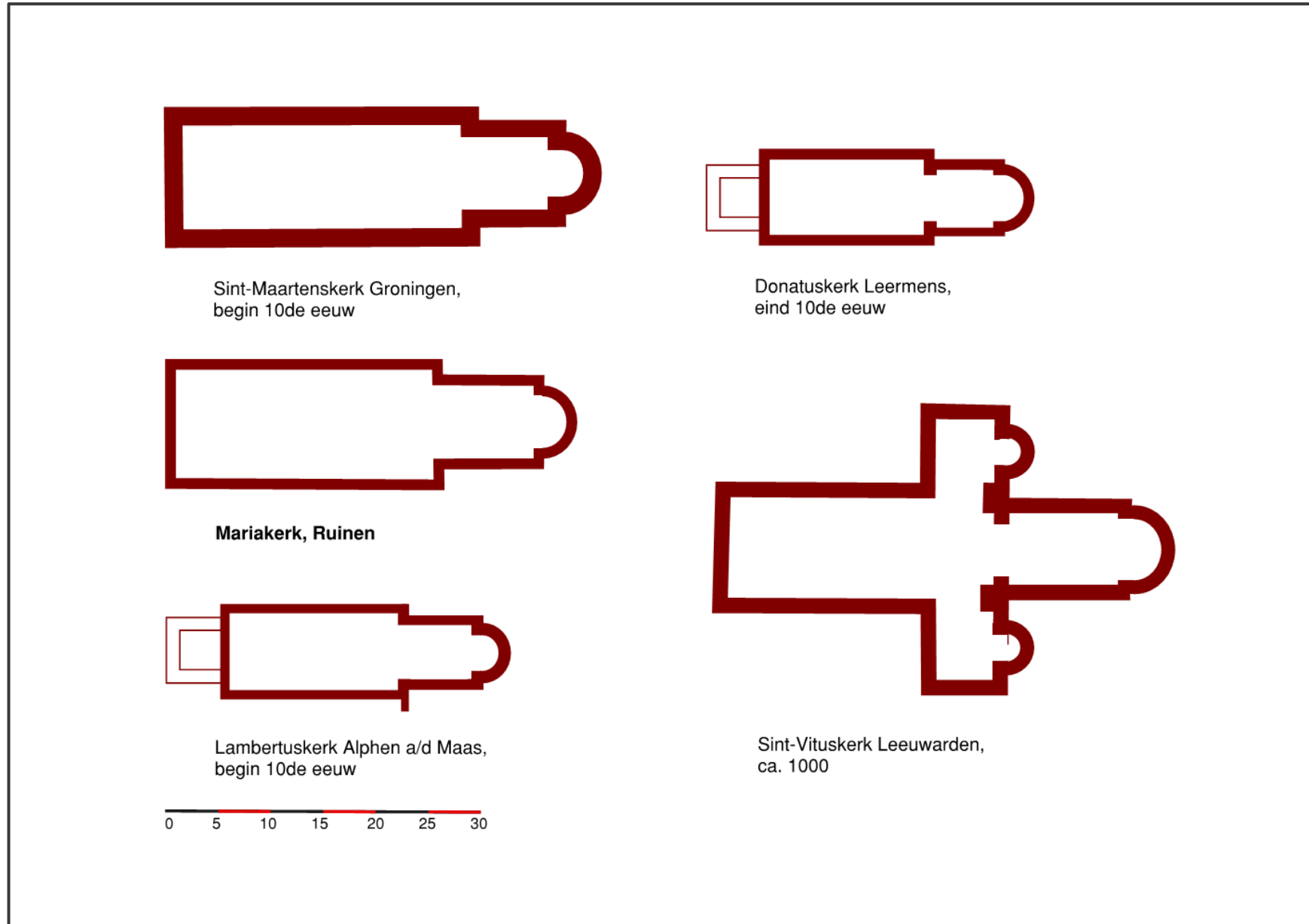
Lanting wijst verder nog op de vroeg 10de-eeuwse kerk van Alfen aan de Maas (Gld.): "(...) waarvan het koor een opvallende gelijkenis met dat van de tufstenen St.-Maarten bezit". Hoewel deze kerk aanmerkelijk kleiner is dan de exemplaren in Groningen en Ruinen, komt ook deze plattegrond inderdaad sterk overeen. Datzelfde geldt voor de kerk van Leermens, een van de oudste kerken van de Groninger Ommelanden, die in de late 10de eeuw wordt gedateerd. Deze kerk was gesticht op een koningsgoed, privébezit van de Duitse koning/keizer. Een versie 2.0 is de Sint-Vituskerk te Leeuwarden, waarvan tegenwoordig alleen de toren, de laatgotische Oldehove, resteert. Deze kerk, gebouwd rond het jaar 1000, was iets langer dan de kerken in Groningen en Ruinen en bezat bovendien een transept (dwarsbeuk). Beide dwarsarmen waren met een absis afgesloten – mogelijk een latere toevoeging. Ook dit was geen 'gewone' parochiekerk, maar een eigenkerk van de machtige benedictijner rijksabdij Corvey bij de Wezer. Er was een belangrijk kapittel aan de Sint-Vitus verbonden. Overigens is niet uitgesloten dat ook de Mariakerk zo'n transept heeft gehad (zie pag. 21).

De plattegrond van de Mariakerk sluit een 11de of zelfs 10de-eeuwse ouderdom dus niet uit. Maar opnieuw is het bewijs niet waterdicht. Immers, van lang niet alle romaanse kerken die Nederland ooit bezat, is de plattegrond bekend. Het type kan minder zeldzaam zijn geweest dan nu wordt gedacht en het is niet onmogelijk dat er kerken lang zo zijn gebouwd. Denemarken telt nog diverse kerken met een sterk gelijkend uiterlijk (o.a. in Grønbæk, Hillerslev, Staby, Tømmerby en Vilslev) en die dateren voor zover bekend allemaal uit de 12de eeuw. Daar staat dan weer tegenover dat de Denen, die laat gekerstend werden, bij de bouw van hun kerken zeer waarschijnlijk naar voorbeelden uit het Nederlandse en Noord-Duitse kustgebied hebben gekeken.

Hoe dan ook geven de hier beschreven vroege bouwkundige kenmerken, opgeteld bij de bijzonderheden rond de kerkelijke status die in het eerste hoofdstuk beschreven zijn, genoeg aanleiding om het veronderstelde ontstaan 'kort voor 1140' serieus te heroverwegen. Archeologisch onderzoek kan op een dag wellicht meer opheldering geven.

171. De kerk van Grønbæk in Denemarken, heeft een vergelijkbare opbouw als de romaanse Mariakerk.

172. Enkele vroege romaanse kerken met een sterk aan de Mariakerk verwante plattegrond (tekening auteur, datering naar J.N. Lanting).

2. Analyse van de nu nog zichtbare gegevens

Los van de vraag of de Mariakerk nu wel of niet ouder is, moet naar aanleiding van de bouwsporen op de oude foto's de gangbare bouwgeschiedenis op diverse punten worden herzien. Deze bouwgeschiedenis komt, zoals gezegd grotendeels uit de koker van Corneille F. Janssen en is te vinden in 'De monumenten van Drenthe'.

Om te beginnen lijkt het erop dat er veel meer van de romaanse kloosterkerk overgebleven is dan Janssen in 'De monumenten van Drenthe' veronderstelde. Janssen kende alleen een 12de-eeuwse ouderdom toe aan enkele stukken opgaand muurwerk rond de muurdammen in de oostgevel – in feite de laatste bovengrondse overblijfselen van de muren van het koor – en aan het tufstenen gedeelte van de zuidgevel ter plekke van de gesloopte Catharinakapel.

Bij zijn oordeel of een muur wel of niet 12de-eeuws was, liet Janssen zich klaarblijkelijk vooral door architectonische kenmerken leiden en niet zozeer door bouwhistorische. Het gaf bij hem niet de doorslag of een muur uit tufsteen en kistwerk bestond, maar of daar restanten van romaanse dan wel gotische vensters in gevonden werden. Tijdens de restauratie werden achter de aanzet van de westelijke muur van de Catharinakapel twee romaanse vensters ontdekt, (waarvan de onderste een hagoscoop was – een laag venstertje waardoor van buitenaf het altaar of een relik kon worden aanschouwd) en dus bestempelde hij dit muurgedeelte als 12de-eeuws.

Noordgevel ouder

De noordgevel, die grotendeels uit tufsteen bestaat, beschouwde Janssen als een muur die in de late 13de eeuw met hergebruikt materiaal was opgetrokken. Als motivatie voerde hij aan dat in deze gevel geen dichtzettingen van romaanse vensters waren aangetroffen, maar enkel gotische, namelijk een spitsbogig raamvenster en de voormalige vrouwenentree, waarboven een spitsboognis was aangebracht. Ook in de aanwezigheid van rode en gele bakstenen in het

overwegend tufstenen metselwerk van de noordmuur zag Janssen een aanwijzing voor herbouw.

Inderdaad worden tufstenen muren met een wat minder strak uiterlijk waarbij veel koppen en weinig strekken zijn gebruikt, doorgaans beschouwd als latere muren, opgetrokken van secundair materiaal.⁴² Origineel werk was doorgaans regelmatig en bevatte, zeker wanneer het kistwerk betrof, vaak meer strekken dan koppen. Muren met veel koppen worden doorgaans dan ook beschouwd als secundair werk, waarbij de grote hoeveelheid koppen wordt verklaard uit het feit dat de tufsteen, eenmaal verwijderd, gemakkelijk brak.⁴³

173. Kistwerk achter de tufstenen noordmuur (binnenzijde).

⁴² Harry de Olde, Tufstenen kerken in Groningen, pag. 13.

⁴³ Berends e.a. Natuursteen in monumenten, pag. 27

Foto's die tijdens de restauratie van de binnenzijde van de noordmuur zijn gemaakt, maken echter duidelijk dat die vlieger in dit geval niet opgaat. Om te beginnen is te zien dat de muur ook binnen tot dezelfde hoogte als buiten uit tufsteen bestaat en bovendien uit kistwerk (173). Deze bouwtechniek werd in de late 13de eeuw voor zover bekend niet meer toegepast. Verder valt op dat onderin de muur weliswaar de tufstenen koppenlagen overheersen – wat op secundair werk zou wijzen – maar bovenin zit metselwerk dat keurig volgens het boekje is uitgevoerd en vooral strekken bevat. Het is zo goed als onmogelijk de onderkant van een muur te herbouwen terwijl de bovenkant intact blijft. Tenslotte zijn aan de binnenzijde, voor zover zichtbaar op de zwart-witfoto's, geen bakstenen tussen de tufsteen aanwezig, in elk geval geen donker gekleurde.

Het lijkt er dan ook op dat het gebruik van grote aantallen koppen en driekwart stenen vooral is ingegeven door de blijkbaar niet al te hoge kwaliteit van het beschikbare materiaal. Mogelijk was het inderdaad afbraakmateriaal, maar dan afkomstig van een ander, nog ouder (Romeins?) gebouw. Ook is het voorstelbaar dat vanwege de grote uitdaging die het vervoer moet hebben opgeleverd, de

174. Rode en gele baksteen tussen de tufsteen in de noordgevel.

voorkeur werd gegeven aan handzame kleinere formaten. Opvallend is dat ook in het koorfundament relatief veel halve stenen zijn toegepast – we mogen ervan uitgaan dat dit fundament geen herbouw is.

De aanwezigheid van bakstenen tussen het tufstenen metselwerk (formaat 28-29 x 14 x 8-9 cm) wijst uiteraard wel op latere aanpassingen, want baksteen was rond 1141 nog geen gangbaar bouwproduct. De bakstenen komen echter niet overal in gelijke mate voor. We vinden ze vooral in het eerste travee vanaf het westen en slechts mondjesmaat in de originele stukken van het derde travee. Met name de rode bakstenen wekken de indruk steeds te zijn ingebracht ter vervanging van verweerde stukken tufsteen, die werden uitgehakt en door een baksteen vervangen. De stukken waar de gele steen veelvuldig is toegepast lijken inderdaad te zijn vernieuwd. Maar dan blijft er nog genoeg origineel werk over.

De gele kloostermoppen zijn in Drenthe overigens een grote zeldzaamheid. Zowel de bakstenen die ter plekke uit daarvoor geschikte leem werden vervaardigd als de stenen die werden ingevoerd vanuit de relatief nabijgelegen productiegebieden rond Zwolle en Kampen waren rood bakkend. De geelbakkende steen kwam vermoedelijk uit Friesland, waar zich kalkrijke kleigronden bevinden die voor de gele kleur zorgen. Ze lijken in Ruinen speciaal te zijn toegepast vanwege hun kleurovereenkomst met tufsteen. Het kan bijna geen toeval zijn dat vergelijkbare gele kloostermoppen in Drenthe alleen op grote schaal voorkomen in het deels nog romaanse muurwerk van de kerk van Blijdenstein (Ruinerwold). Over deze kerk, voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 1152, bezat de abdij van Ruinen vanaf de late 12de eeuw of vroege 13de eeuw het patronaatsrecht.

Wel is de noordgevel naderhand met baksteen opgehoogd. Op ongeveer twee derde van de hoogte gaat het metselwerk over in kloostermoppen, die gemiddeld iets groter zijn dan de exemplaren die gebruikt zijn voor de toren. Ook binnen is die grens te zien. Na dertien lagen volgt een rij strekken van tufsteen, waarna nog twee lagen kloostermoppen volgen. Hierboven volgen tot aan de muizentand nog 24 lagen metselwerk van kleinere, mogelijk 15de-eeuwse bakstenen. Of we hierin twee verschillende ophogingen mogen zien, of dat de kleinere steen later herstelwerk vertegenwoordigt, is onduidelijk.

175. Strekkenlaag van tufsteen in de bakstenen ophoging, noordgevel.

176. Bakstenen ophoging boven voormalige Catharinakapel. Zuidgevel.

Al met al luidt de conclusie dat de noordgevel weliswaar werd hersteld en opgehoogd, maar in aanleg wel degelijk een originele 12de-eeuwse – of oudere – kerkmuur is. Dat is ook veruit het meest logisch. Immers, de tufstenen kistwerkmuren waren zwaar en oerdegelijk. De noordmuur hoefde niet te worden verplaatst voor bijvoorbeeld een vergroting van het schip. Welk nut had het dan hem te slopen, om hem te herbouwen op precies dezelfde plek, met precies dezelfde materialen (tufsteen) en technieken (kistwerk) en vervolgens op te hogen met baksteen? Waarom werd hij niet meteen helemaal in baksteen vernieuwd? De abdij van Ruinen zal daar zeker de middelen voor hebben gehad.

Dit betekent dat de vensters in de noordgevel naderhand zijn vergroot en van spitsbogen werden voorzien ofwel dat ze pas later zijn ingebroken. Als we een datum aan deze ingreep mogen plakken, dan ligt 1325 voor de hand, toen de kerk dienst ging doen als parochiekerk. Het is niet ondenkbaar dat de noordgevel voordien geen vensteropeningen had, omdat er kloosterbebouwing tegenaan stond. Dat zou tevens kunnen verklaren waarom hier de mindere tufsteen werd toegepast.

Ook de ‘gotische’ steunberen tegen de noordgevel lijken, hoewel ze deels uit tufsteen zijn opgetrokken, later te zijn toegevoegd. Dit valt onder meer op te maken uit de lintvoegen, die niet op gelijke hoogte zitten met die van de muur. Overigens is er bij de restauratie veel meer tufsteen bij deze steunberen aangebracht dan voorheen het geval was.

Zuidgevel

Anders dan de noordgevel werd de zuidgevel wel grotendeels in baksteen herbouwd. De logica voor gedeeltelijke sloop is hier wel aanwezig: er moesten voor de grote gotische vensters flinke openingen worden gemaakt in de gevel, met schuine dagkanten. Waarschijnlijk viel dat in een muur van kistwerk lastig te realiseren en koos men ervoor het gedeelte waar de vensters kwamen geheel af te breken. Ook aan de binnenzijde is de muur grotendeels van baksteen. Hier werden bovendien boognissen onder de vensters aangebracht – die naar het schijnt bedoeld waren om in te zitten - wat een extra argument was om de tufsteen ter plekke te verwijderen.

De tufstenen gevel ter plekke van de voormalige Catharinakapel ligt iets verdiept ten opzichte van de rest van de zuidgevel. We zien dat de muur boven het tufstenen gedeelte eerst uitkraagt middels een rollaag van schuin afgekapte bakstenen. Vervolgens vindt vlak onder het dak een tweede uitkraging plaats, waarmee de muur pas gelijkloopt met de rest van de gevel. De uitkraging is links sterker dan rechts en bedraagt daar zeker de lengte van een steen (176).

Voor dit verschijnsel is geen eenduidige verklaring. In theorie zou het kunnen dat de rest van de gevel werd beklampt, maar de restauratiefoto's geven hier geen aanwijzingen voor en Janssen noemt het evenmin. Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat deze muur reeds een binnenmuur was vóórdat de Catharinakapel hier werd gerealiseerd. Dat kan bijvoorbeeld een dwarspand (transept) van de kloosterkerk zijn geweest of een kloostergebouw dat tegen de kerk heeft aangestaan. Mogelijk is bij de bouw van de kapel zelfs gebruik gemaakt van de muren van dat oude gebouw, wat het erg sobere uiterlijk zou kunnen verklaren. Jammer genoeg zijn bij de opgravingen in 1973 geen sporen van de fundering van de kapel tevoorschijn gekomen, alleen de funderingsleuf was nog aanwezig. Zodoende weten we niet of deze van tufstenen kistwerk was of van baksteen.

Een andere merkwaardigheid is de hoogte waarop dit muurgedeelte eindigt. De grens tussen tufsteen en baksteen zit hoger dan bij de noordgevel en komt ongeveer overeen met de rij tufstenen die daar in het bakstenen gedeelte is aangebracht. Dit zou kunnen betekenen dat het (hypothetische) gebouw dat tegen de kerk aanstond hoger was dan de kerk zelf, maar ook dat het kloostermopgedeelte van de noordmuur geen ophoging betreft maar herstelwerk.

Dat het daarboven wel degelijk om een ophoging van de romaanse kerk gaat, is te zien op de tekening van Tavenier. De Catharinakapel uit 1374 eindigt iets lager dan de muur van het schip, waaraan het ten tijde van de bouw ongetwijfeld gelijk liep. Deze ophoging is dus van na 1374. Waarschijnlijk heeft Janssen dus gelijk dat de ophoging en gotische verbouwing van de kerk inderdaad in dezelfde periode plaatsvond als de bouw van de toren, dus rond 1423.

Toren

In dat jaar vond overigens niet de bouw van de gehele toren plaats. De tufstenen onderbouw van de toren moet aanzienlijk ouder zijn dan 1423, gezien de bouwsporen die op de restauratiefoto's te zien zijn (zie pag. 53, 54). De toren lijkt geen kistwerk te bevatten. Volgens de overlevering zou de toren alleen aan de buitenzijde uit tufsteen bestaan en aan de binnenzijde uit bakstenen die groter zijn dan de blokken tufsteen. Als dit klopt, dan gaat het om flinke kloostermoppen, die een 13de- of vroeg 14de-eeuwse ouderdom zeer waarschijnlijk maken. En dat zou dan weer betekenen dat de toren nog in de kloostertijd tot stand is gekomen als 'westwerk' van de kerk. Dergelijke kloostertorens waren over het algemeen niet hoog. Vermoedelijk zal ook bij dit exemplaar het stenen gedeelte niet veel hoger zijn geweest dan de huidige tweede waterlijst – waarbij we voor ogen moeten houden dat de romaanse kerk vermoedelijk een stuk lager was.

Alles bij elkaar moeten we dus zeer grote vraagtekens plaatsen bij de veronderstelling van Janssen dat het gros van de tufstenen muren naderhand zou zijn opgetrokken met hergebruikte stenen. Was dit een sussende gedachte omdat onder zijn leiding zoveel origineel materiaal nodeloos was vervangen? Daar heeft het de schijn van.

Dat de rest van de toren, en ook het trappenhuis en het aangrenzende metselwerk van de westgevel en ze zuidwestelijke steunbeer in één keer tot stand is gekomen, staat overigens buiten kijf. Hierop wijst het formaat van de baksteen, die overal 27 x 12 x 5-6 cm bedraagt. Het jaartal 1423 past zeer goed bij dit steenformaat.

Gezien het jaartal in de toren, ligt het voor de hand dat omstreeks 1423 de kerk in gotische stijl werd verbouwd. Maar om hele grote ingrepen lijkt het niet te zijn gegaan. Bij de archeologische gegevens die in het vorige hoofdstuk werden behandeld, is ook gereede twijfel gerezen of het koor wel helemaal in baksteen werd herbouwd.

Een 'Drentse torenfamilie' ?

Corneille F. Janssen meende dat hij de architect had gevonden die in 1423 verantwoordelijk was voor de bouw van de toren en de grote verbouwing van de kerk in gotische stijl. Hij ontdekte dat er omstreeks 1380 een zekere Johan die Wercmeyster in Ruinen gevestigd was, die penningpacht en hoenderpacht verschuldigd was aan de heer van Ruinen. Een werkmeester, zo betoogde hij, was een architect, en inderdaad zou je dat predicaat aan die naam kunnen verbinden, hoewel je ook van een opzichter of ploegbaas zou kunnen spreken. Het moet gezegd dat de aanwezigheid van zo'n werkmeester in het dorp opvallend is en het is zeker niet uitgesloten dat Johan bij bouwactiviteiten betrokken is geweest. Wel moet gezegd dat de periode van 43 jaar die er tussen de bewuste vermelding en de bouw van de toren zit nogal lang is in een tijd dat mensen die de zestig passeerden al tot de sterken behoorden. Maar goed, het is niet onmogelijk: krasse knarren zijn van alle tijden.

Maar Janssen ging verder dan alleen deze veronderstelling. Het was hem opgevallen dat de Ruiner kerktoren grote overeenkomsten vertoonde met de torens van Beilen, Dwingeloo, Havelte, Kolderveen, Oosterhesselen, Rolde en Ruinerwold (Blijdenstein). Deze 'Drentse torenfamilie', zoals hij het noemde, bestond volgens zijn theorie uit laatgotische torens, gebouwd in de eerste helft van de 15de eeuw. Ze zijn slank, tellen drie of vier geledingen, met meestal aan de westzijde een rijke ingangspartij en in de andere geledingen aan alle zijden een hoge spitsbogige nis met een vorktracering, die in de hoogste geleding de galmgaten bevat.

"Het is aannemelijk dat wij hier het werk van één architect in moeten zien", schrijft Janssen, die daarmee uiteraard Johan die Wercmeyster bedoelt. *"Die dan voorts verantwoordelijk zou kunnen zijn voor het koor van de kerk van Beilen, de verbouwing van de kerk van Blijdenstein, het gehele kerkgebouw van Dwingeloo, de verbouwing van de kerk van Havelte, het gehele kerkgebouw van Rolde, de verbouwing van de kerk te Ruinen, de kerk te Vledder (behalve de toren), het koor van de kerk van Vries, het schip van de kerk van Westerbork en het koor van de kerk van Zuidlaren. Al deze bouwwerken menen wij op ongeveer het eerste kwart der 15de eeuw te mogen dateren: zij vertonen in hun detailleringen in de toepassing van ribgewelven in het koor nauwe verwantschap."*

En hier overspeelt Janssen zijn hand. Allicht is het mogelijk dat enkele van genoemde kerken en torens onder leiding van dezelfde bouwmeester tot stand zijn gekomen en mogelijk was dat inderdaad Johan die Wercmeyster. Maar voor diverse torens en kerken die Janssen hier noemt, gaat die vlieger niet op. Zo staat van de torens van Dwingeloo en Kolderveen vast dat ze oorspronkelijk geen gotisch maar een sober laat-romaans karakter hadden. Ze dateren waarschijnlijk uit het midden van de 14de eeuw en werden beide een keer verhoogd. De toren van Beilen werd zelfs in drie fases gebouwd, en ook hier had het onderste deel in beginsel vermoedelijk geen laatgotisch karakter. Ook de toren van Blijdenstein lijkt op een oudere torenvoet te staan, net als overigens de toren van Ruinen zelf. Verder telt het kerkgebouw van Dwingeloo vier of vijf bouwfases, die onmogelijk door dezelfde persoon gerealiseerd kunnen zijn. Het koor van de kerk in Beilen kreeg zijn huidige uiterlijk bij een vermoedelijk vroeg 16de-eeuwse verbouwing van een veel ouder koor. Van de overige kerken en torens, ontbreken gegevens op dit vlak, maar de kans dat de 'Drentse familie' nog meer stiefkinderen kent, is groot.

Interne waardestelling

De interne waardestelling kent waarden toe op de verschillende onderdelen van het pand. Daarbij worden de volgende waarden gehanteerd:

Hoge monumentwaarde (blauw)

Onderdelen die van cruciaal belang zijn voor het gebouw en de bouwhistorische ontwikkeling. Zij dienen te allen tijde gerespecteerd te worden. Bij schade moet uitgegaan worden van herstel en behoud van een maximum aan oorspronkelijk materiaal.

Positieve monumentwaarde (groen)

Onderdelen die voor de afleesbaarheid van de gebruiks- en/of ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw waarde bezitten. Behoud geniet de voorkeur, maar aanpassing of verandering is mogelijk. Voorwaarde is dat het onderdeel als dusdanig herkenbaar blijft.

Indifferente monumentwaarde (geel)

Onderdelen die niet of nauwelijks aan de waarde van het gebouw bijdragen en ook geen belangrijke rol spelen in de ontwikkelingsgeschiedenis. Behoud is mogelijk maar niet noodzakelijk. Ook: verstorende elementen.

Attentiewaarde (oranje)

Dit is geen officiële bouwhistorische waarde, maar een kwalificatie die kan worden gegeven aan elementen met (meestal) een hoge monumentwaarde die afkomstig zijn van een andere plek in het pand of uit een ander gebouw. Deze elementen mogen niet aangetast worden, maar kunnen wel verplaatst worden.

Waardestelling originele onderdelen

In het geval van de Mariakerk levert het beoordelen van de historische overblijfselen van de 12de eeuw tot en met het jaar 1901 (orgel en orgeltribune) geen problemen op: die hebben zonder uitzondering een hoge

monumentwaarde. De moeilijkheid zit hem vooral in de waardering van de 20ste - eeuwse restauraties, met name die van 1972-1976.

Waardestelling restauraties

Het overgrote deel van de middeleeuwse bouwwerken in Nederland is in meerdere of mindere mate gerestaureerd of gereconstrueerd. Onder bepaalde voorwaarden kunnen restauraties en reconstructies een zelfde hoge monumentwaarde bezitten als de originele onderdelen. Zo moeten vorm, uitvoering en materiaalgebruik overeenstemmen met en ondergeschikt zijn aan het oorspronkelijke werk. Reconstructies dienen te hebben plaatsgevonden op basis van nog duidelijk af te lezen sporen. De ingrepen moeten gericht zijn geweest op een maximaal behoud van historisch materiaal. Ze mogen niet ten koste zijn gegaan van andere onderdelen met een hoge monumentwaarde of van de afleesbaarheid van de bouwhistorische ontwikkeling van een gebouw.

Zoals uit dit onderzoek duidelijk naar voren is gekomen, voldoen de restauraties van de Mariakerk veelal niet aan deze criteria. Bij de torenspits werd in 1952 de originele koepel abusievelijk vervangen door een fantasie-replica. Bij de aanpak in 1972 -1976 ging onnodig veel historisch materiaal verloren en werden zowel belangwekkende originele materialen en bouwsporen als naderhand aangebrachte bouwkenmerken nodeloos vernietigd. Diverse onderdelen zijn verkeerd gereconstrueerd en/of uitgevoerd op een wijze die niet ondergeschikt is aan het originele werk.

Valt er desondanks iets voor te zeggen om deze restauratie toch een hoge monumentwaarde toe te kennen, als voorbeeld van een karakteristieke tijdsgebonden historiserende restauratie? Dit is bijvoorbeeld gebeurd bij de Sint-Nicolaaskerk van Dwingeloo, die in 1924-1925 onder architect Jans Boelens een vergelijkbare harde historiserende aanpak kreeg. Bij deze kerk is de restauratie/reconstructie zelf tot de bouwhistorie gaan behoren. De verschillen zijn echter evident: de restauratie in Dwingeloo vond plaats na een grote brand, waardoor reconstructie geen keuze maar noodzaak was. De architect nam de moeite om bij onderdelen waar de originele opzet niet meer te achterhalen viel, zoals het gewelf van het schip, een passende eigentijdse oplossing te zoeken. En uiteraard vond de restauratie een halve eeuw eerder plaats, toen er tegen deze wijze van restaureren nog nauwelijks weerstand bestond.

In de zeventiger jaren was de harde restauratieopvatting van Janssen echter al volop op z'n retour – zoals ook blijkt uit de kritiek die hij kreeg. Natuurlijk zijn er in Nederland tot in de jaren tachtig en zelfs nog later genoeg historische reconstructies tot stand gekomen – denk aan de fortificaties van Bourtange of het vissersdorpje op Schokland. In dergelijke gevallen gaat het echter meestal om algehele replica's en niet om vergaande ingrepen in een bestaand gebouw, zoals bij de Mariakerk. Daar komt bij dat het meest spraakmakende onderdeel van de reconstructie – de herbouw van het koor en de kapellen – niet werd uitgevoerd. De oostgevel en zuidgevel ter hoogte van de Catharinakapel geven in feite een onvoltooide, provisorische situatie weer.

Er zit dus weinig anders op dan de restauratieingrepen op hun merites te beoordelen en niet als één geheel. Daarbij zijn de volgende overwegingen van toepassing:

Een **hoge monumentwaarde** (blauw) krijgen:

- herstelwerkzaamheden en reconstructies waarbij de historische situatie op basis van bouwhistorische aanwijzingen is hersteld met historisch correcte materialen en op terughoudende wijze.

Tot deze categorie behoren onder meer diverse bescheiden herstellingen van muurwerk; enkele opnieuw zichtbaar gemaakte vensters, de gereconstrueerde herenbanken en de kerkvloer.

Een **positieve monumentwaarde** krijgen herstelwerkzaamheden en reconstructies waarvan:

- de bouwhistorische grondslag twijfelachtig is.
- de uitvoering of het materiaalgebruik te wensen overlaat.

Tot deze categorie behoren onder meer delen van diverse steunberen en van de noordelijke kerkentree en de torenentree; de bepleistering van de noordelijke torenvoet en voet van de traptoren; de ramen en traceringen in de gotische vensters in de zuidgevel, de lantaarn en koepel van de toren; de leienbekleding van het kerkdak, de trekbalken met muurstijlen.

Een **indifferente monumentwaarde** krijgen:

- aanpassingen die geen (bouw)historische basis hebben.
- herstelwerkzaamheden en reconstructies die onnodig ten koste zijn gegaan van origineel bouw materiaal of belangrijke bouwsporen.

Tot deze categorie behoren onder meer de dichtzettingen van de bogen in de zuidgevel en van de triomfboog in de oostgevel; de ingrijpende en deels foutieve vervanging van het metselwerk aan de buitenzijde van de torenvoet en de zuidgevel. Ook de kapconstructie hoort thuis in deze categorie. Deze is weliswaar gereconstrueerd op basis van bouwhistorische gegevens en ziet er bovendien indrukwekkend uit, maar de realisatie ging ten koste van de oudere kapconstructie, die nog veel middeleeuws materiaal bevatte. Zou destijds moeite zijn gedaan de middeleeuwse onderdelen in het nieuwe dak te integreren, dan zou het oordeel uiteraard anders uitvallen. Voor de vervanging ontbrak overigens elke bouwkundige noodzaak.

Belangrijk:

- De toekenning van positieve of indifferente waarden heeft bij de gevels in diverse gevallen alleen betrekking op de gerestaureerde buitenzijde. De muur kan daarachter wel een hoge monumentwaarde bezitten.
- Een positieve of indifferente waarde geeft enkel een oordeel over de bouw- en cultuurhistorische waarde niet over de esthetische waarde.
- Een lage(re) monumentwaarde is geen vrijbrief om onderdelen zonder meer aan te passen of te slopen. Altijd moet bekeken worden wat dit voor invloed heeft op het totaalbeeld van het monument.

Waardestelling van enkele interieurelementen

Kerkinterieurs bevatten vaak elementen, zoals banken, de preekstoel of het orgel, waarvan de cultuurhistorische waarde van het onderdeel zelf afwijkt van de waarde van de standplaats, bijvoorbeeld omdat ze zijn verplaatst.

Kerkvloer en grafstenen

De kerkvloer is bij de restauratie opnieuw gelegd. De plavuizen zijn echter grotendeels origineel. Kapotte plavuizen zijn vervangen door gelijkwaardige exemplaren. Daarom heeft de kerkvloer een hoge monumentwaarde (op het vloertje van de berging en het toilet na). Als de vloer voor de vloerverwarming opnieuw moet worden gelegd, is daar geen bezwaar tegen, zolang dezelfde tegels op de ambachtelijke manier worden teruggelegd. De grafstenen liggen al bijna een eeuw op de huidige plek, maar komen oorspronkelijk uit het koor – mogelijk met uitzondering van de steen van Luinck. Tegen verplaatsing is vanuit bouwhistorisch oogpunt geen bezwaar.

Kansel

Voor de kansel geldt de hoge monumentwaarde niet alleen voor het preekgestoelte zelf, maar ook voor de plek aan de zuidgevel waar het sinds de 17de eeuw onafgebroken heeft gestaan. Hieruit volgt dat de preekstoel niet verplaatst kan worden.

Doophek

Het bijbehorende 17de-eeuwse doophek maakte deel uit van een dooptuin. Rond 1960 is het eigenlijke hek echter dichterbij de kansel geschoven. Naderhand is de oostelijke zijwand van de dooptuin verwijderd en als bankafscheiding hergebruikt. De westelijke wand staat nog op zijn plek. Door liturgische vernieuwingen zijn sinds de Tweede Wereldoorlog zeer veel dooptuinen uit kerken verdwenen. Gave dooptuinen zijn daardoor zeldzaam geworden. Deze dooptuin is niet meer gaaf, maar alle elementen zijn nog aanwezig en hebben een hoge monumentwaarde. Daarom is het verwijderen van de dooptuinonderdelen uit de kerk vanuit bouwhistorisch oogpunt geen optie. Er is een keuze te maken in hun huidige opstelling te laten staan of ze geheel of gedeeltelijk

op hun oorspronkelijke plek terug te plaatsen (al dan niet als mobiele elementen).

Orgel en orgeltribune

Het orgel en de orgeltribune hebben een hoge monumentwaarde, de ruimtes die in 1972 onder de tribune zijn aangebracht, bezitten evenwel een indifferente monumentwaarde. Voor de plaats van het orgel en orgeltribune is een positieve monumentwaarde van toepassing. Ze staan hier 'pas' sinds 1901. De oorspronkelijk plek van de orgeltribune bevond zich aan de westzijde, tegen de toren. Op de huidige plek bevond zich voor de reformatie het doksaal. Er zou bouwhistorisch gezien dus geen onoverkomelijk bezwaar zijn als orgel en orgeltribune naar de westzijde van de kerk zouden verhuizen – uiteraard onder voorwaarde dat hun huidige aanzicht intact blijft.

Herenbanken

De herenbanken hebben een hoge monumentwaarde, hoewel het grotendeels replica's zijn. Ze zijn echter uit cultuurhistorisch oogpunt belangrijk, omdat ze de grote invloed van de 'hoge heren' in de Ruiner kerk en de Ruiner samenleving aanschouwelijk maken. De huidige standplaatsen zijn indifferent. Hun historisch correcte opstelling is aan de noordmuur en in één geval in de opening van de triomfboog. Ze horen niet ver van de preekstoel af te staan maar juist zo dichtbij mogelijk. Tegen verplaatsing van de banken is vanuit bouwhistorisch oogpunt dus geen bezwaar, zeker niet als ze naar hun oorspronkelijk plek terug zouden verhuizen. De bank van de Landschap zou verkleind kunnen worden aangezien het massieve achtergedeelte een recente toevoeging is.

Kerkbanken

De overige kerkbanken hebben, hoewel zij pas uit de jaren zeventig dateren, een positieve monumentwaarde. Dit vooral omdat ze slechts kleine verschillen vertonen met de voordien aanwezige banken. De plek van de in 2009 verplaatste banken is indifferent, die van de banken die op hun plaats zijn gebleven positief. Bij aanpassing van het bankenplan is het aan te bevelen omwille van het 'kerkarakter' een substantieel deel van de banken te handhaven, eventueel als mobiele elementen.

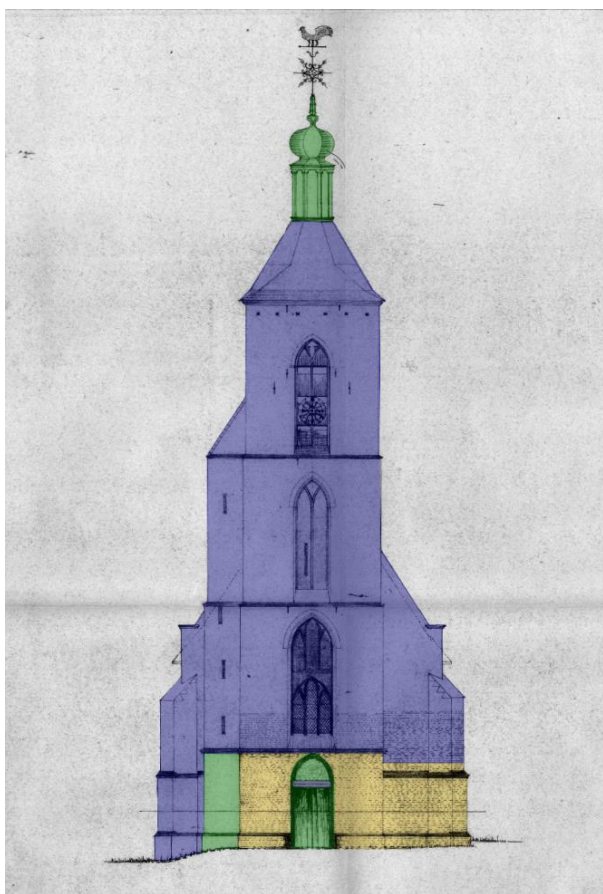
Waardestellingstekeningen

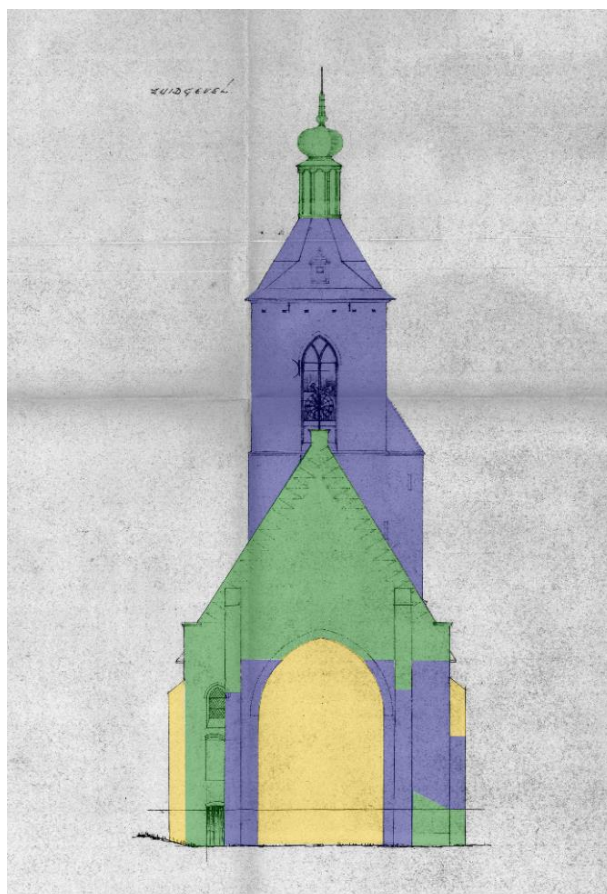
177. Zuidzijde.

178. Noordzijde.

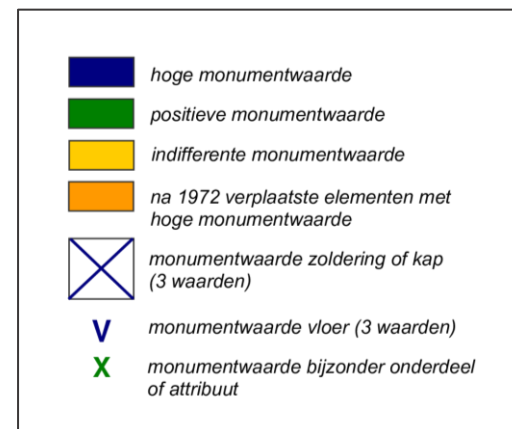
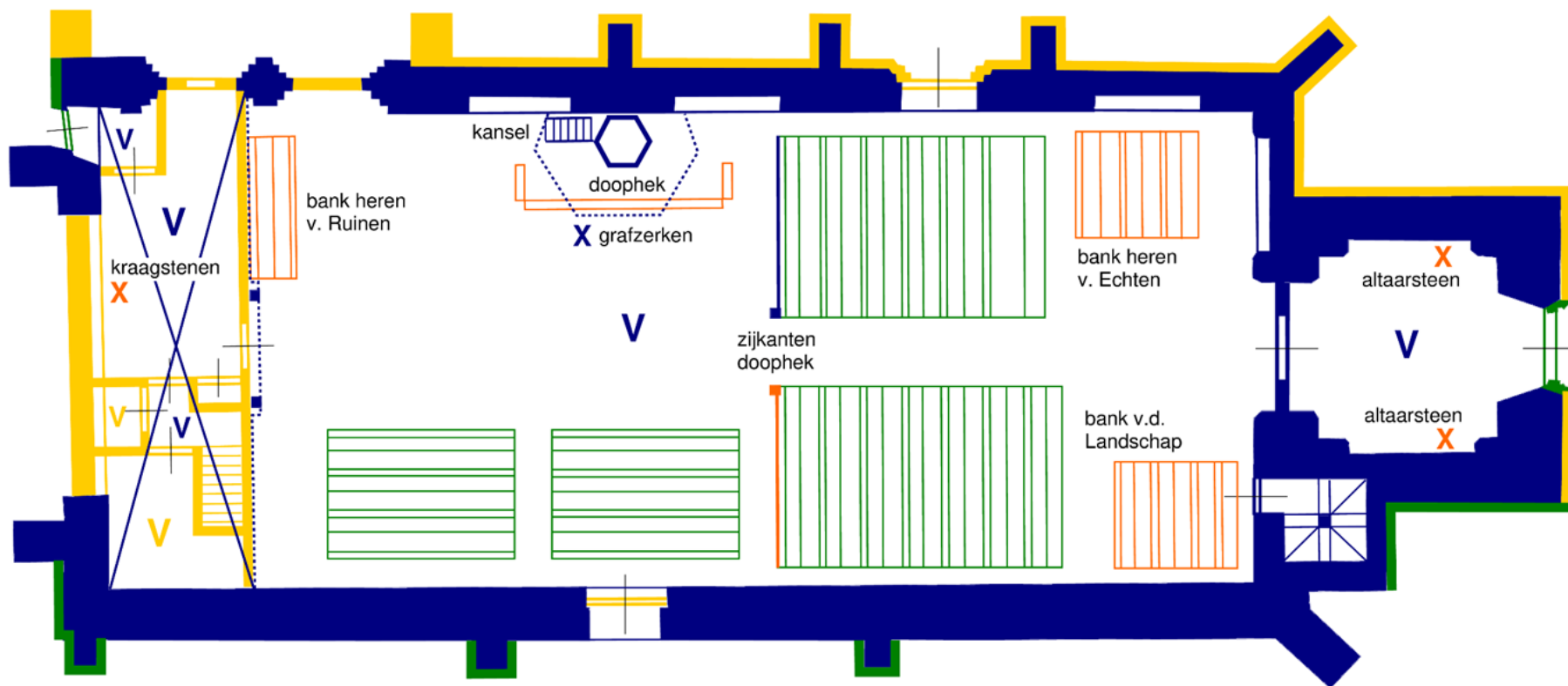
179. Westzijde.

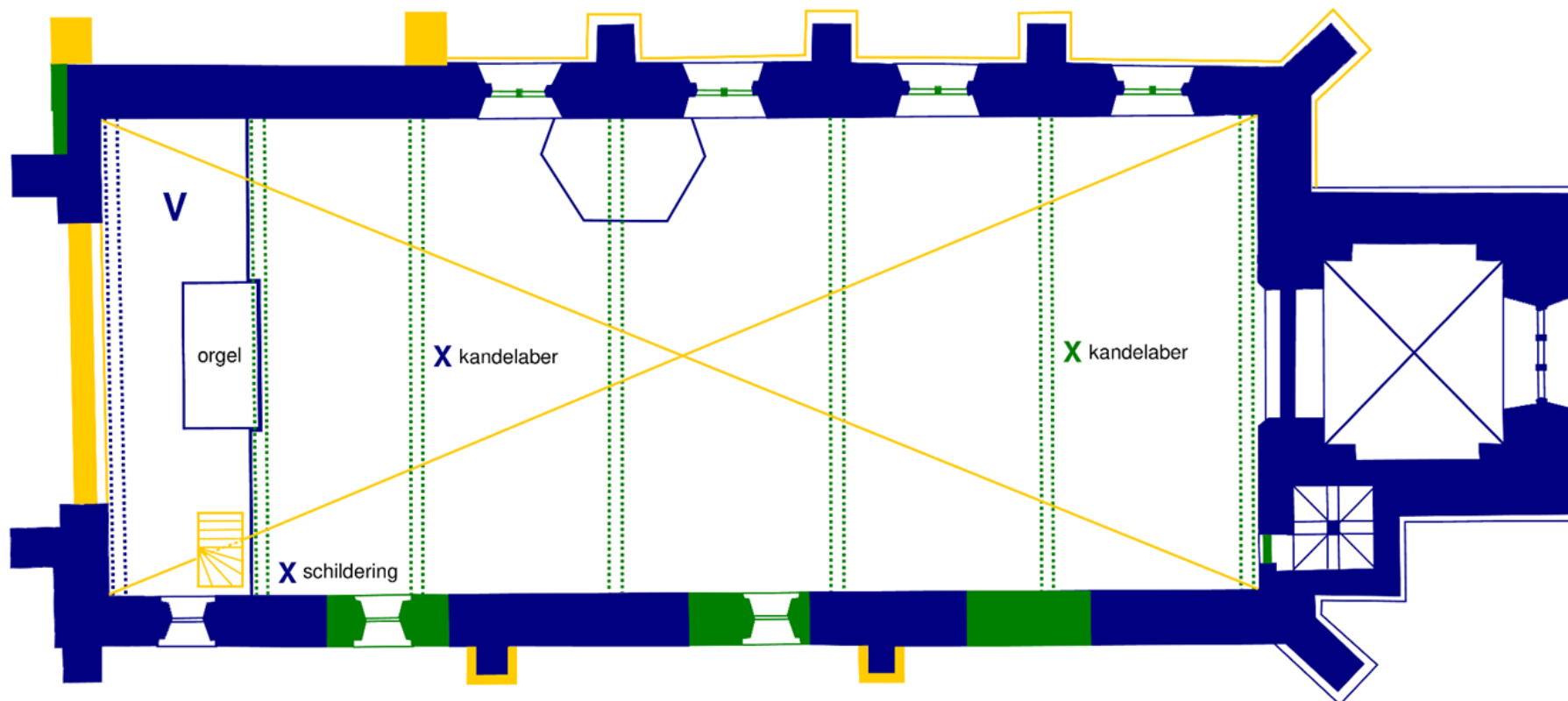
180. Oostzijde.

181. Doorsnede.

182. Waardestelling, begane grond; muren op ooghoogte.

183. Waardstelling, niveau orgelgalerij.

Let op: deze plattegronden zijn alleen bedoeld voor bouwhistorische doeleinden.

Omwille van de duidelijkheid geven ze niet overal de exacte afmetingen weer.

Externe Waardestelling

De externe of contextuele waardestelling geeft antwoord op de vraag hoe bijzonder een monumentaal gebouw is in de context van zijn omgeving en ten opzichte van soortgelijke bouwwerken. Als hulp bij het bepalen zijn de criteria gering, matig, gemiddeld, hoog, zeer hoog en uitzonderlijk gebruikt.

Cultuurhistorische waarde: zeer hoog

Als overblijfsel van een van de vroegste kloosters van ons land bezit de Mariakerk landelijke betekenis voor de kerkhistorie. In het bijzonder is de cultuurhistorische betekenis groot voor Drenthe. Het gebouw is een belangrijk relict van de geestelijke, bestuurlijke en culturele ontwikkelingen van Drenthe en van de historisch-geografische ontwikkelingen van Zuidwest-Drenthe en delen van Overijssel.

Bouw- en architectuurhistorische waarde: gemiddeld

Ondanks de talrijke verminkingen, heeft de kerk vanwege het behoud van een flinke hoeveelheid tufstenen kistwerk en ook vanwege de typologie een bijzonder belang voor de kerkarchitectuur en de vroege bouwtechnische ontwikkeling in Nederland. De esthetische kwaliteiten zijn echter mager. Qua architectuur is vooral de toren van belang, als uitdrukking van de 'vergotisering' van veel Drentse kerken in de 15de eeuw.

Interieurhistorische waarde: gemiddeld

Een gaaf interieur heeft de Mariakerk zeker niet, maar de herenbanken, de preekstoel met doophek, het neogotische orgel, de kaarsenkronen en bovenal de zeldzame 15de-eeuwse muurschildering zijn toch voldoende voor een heel behoorlijke score.

Situationele waarde: zeer hoog

De kerk is het pronkstuk aan de Brink van Ruinen en toont zich ook vanuit het park heel fraai. Belangrijk is de ruimtelijk relatie die de kerk in het sterk gemoderniseerde dorp nog steeds aangaat met het historische stratenplan, de eeuwenoude verkaveling van het voormalige kloosterterrein en het oostelijke

buitengebied. Minstens zo belangrijk is de bijzondere betekenis van het gebouw in relatie tot het bodemarchief. Naast en achter de kerk zullen zich hoogstwaarschijnlijk resten van de kloosteraanleg bevinden, terwijl elders in de omgeving archeologische restanten van allerlei bijgebouwen en andere relictten aanwezig kunnen zijn, zoals grachtrestanten. Bovengronds maakt het gebouw De Bron van deze 'onzichtbare' connectie deel uit.

Gaafheid: matig

Door de vele verminkingen en de sterke restauratie is de gaafheid van de kerk in algehele zin matig.

Zeldzaamheid: hoog

De huidige provincies Groningen, Friesland en Drenthe telden in de middeleeuwen ruim honderd abdijen en kloosters, waarvan er overigens slechts vijf in Drenthe hebben gestaan. Daarnaast waren er nog vele tientallen uithoven en andere aan kloosters gerelateerde gebouwen. Van dit ooit zo rijke kloosterleven is bovengronds bijzonder weinig overgebleven. In Drenthe vinden we alleen in Assen in de voormalige kloosterkerk, het Ontvangershuis (beide onderdeel van het Drents Museum) en het gebouw van het Drents Archief nog wat 13de-eeuwse muurrestanten van het klooster Maria in Campis. Groningen telt nog één min of meer gaaf bewaard plattelandsklooster: het 15de-eeuwse Kruisherenklooster in Ter Apel.

Verder zijn er in Groningen en Friesland nog restanten van kloostergebouwen te vinden in Aduard (vm. hospitium, nu kerk), Franeker (vm. kapel, later academiegebouw), Gerkesklooster (vm. brouwerij, nu kerk) en stad Groningen (Olde Convent, Prinsenhof, Pelstergasthuis, Pepergasthuis). Kerken die hun leven zijn begonnen als kloosterkerk of uithofkapel zijn in Friesland te vinden in Bergum, Bolsward, Finkum, Leeuwarden en Sijbrandahuis en in de provincie Groningen in Ten Boer en Thesinge. Van al deze bouwwerken is de Mariakerk te Ruinen het oudst. Parochiekerken uit de 10de-12de eeuw waarin tufsteen is toegepast zijn in de drie noordelijk provincies wel ruimschoots aanwezig. In Drenthe in Anloo, Vries, Diever en Eelde.

Situationele aspecten van de Mariakerk

Nieuwbouw aan of nabij een middeleeuwse kerk heeft uiteraard invloed op de historische context van het gebouw. In het geval van de Mariakerk gaat die invloed verder dan alleen het visuele aspect, aangezien de bodem rond de kerk veel waardevolle archeologische sporen zal bevatten. Voor een beter begrip van de plek die de kerk in de dorpsstructuur inneemt en van de aard en ligging van het abdijcomplex en de latere uithof, volgen hieronder een analyse van enkele situationele en historisch-geografische aspecten.

De afwijkende structuur van Ruinen

Zoals de kerk geen gewone Drentse dorpskerk is, zo wijken de dorpsstructuur en de esverkavelingen van Ruinen sterk af van die van andere Drentse esdorpen. De meeste esdorpen in de provincie, met name de grotere, zijn ontstaan tussen de 6de en de 9de eeuw, vaak als opvolger van een nederzetting uit de Romeinse tijd of IJzertijd. In de periodes werden nederzettingen nog verplaatst wanneer de grond ter plekke uitgeput raakte. Met de verbeterde bemestingsmethoden die in de vroege middeleeuwen ingang vonden, konden boeren op hun plek blijven en ontstonden dorpen met een gecontinueerde bewoning. Ook in Ruinen zijn uit de IJzertijd belangrijke nederzettingssporen gevonden, zoals een urnengrafveld (bij sportveldencomplex De Beate) raatakkers of *celtic fields* (bij Neuzendijk) en de plattegrond van een woonstalhuis (plangebied Bos-Oldenhave). Maar uit de daaropvolgende Romeinse tijd en vroege middeleeuwen zijn de vondsten minder talrijk. Mogelijk had de bewoning in deze perioden niet veel meer om het lijf.

Ook het gebrek aan vroegmiddeleeuwse verkavelingsvormen in zowel de dorpskern als op de omringende essen lijkt daar op te wijzen. Doordat middeleeuwse verkavelingsstructuren in Drenthe lang bewaard bleven, valt aan de hand van de oudste kadastrale kaarten uit de periode 1811-1832 nog goed te herleiden hoe dorpen en akkercomplexen in de loop der eeuwen zijn ontstaan. Bij de oudste essen van Drenthe treffen we stevast verkavelingen aan van meestal haaks op elkaar liggende groepjes kleine rechthoekige of strookvormige percelen. Ze zijn ontstaan uit de opdeling van kleine ontginningsblokken van ongeveer 0,75 tot 1,5 hectare groot.

Door historisch-geograaf Theo Spek is deze verkaveling *type A* gedoopt. Ze dateren op z'n laatst uit de 8ste eeuw en gaan soms nog terug op laat-Romeinse structuren. Op de essen rondom Ruinen lijkt *type A* zo goed als afwezig. We zien hier vooral verkavelingen die zijn ontstaan uit grotere ontginningsblokken. In de loop der tijd werden ze opgedeeld in stroken met lengtes van zo'n 150 tot wel 500 meter. Dergelijke verkavelingen zijn te plaatsen in de periode vanaf de 9de eeuw tot in de nieuw tijd. We vinden ze ook nabij plekken waar raatakkers uit de IJzertijd gevonden zijn, waarmee het erop lijkt dat deze esgronden in de latere eeuwen opnieuw in cultuur zijn gebracht.

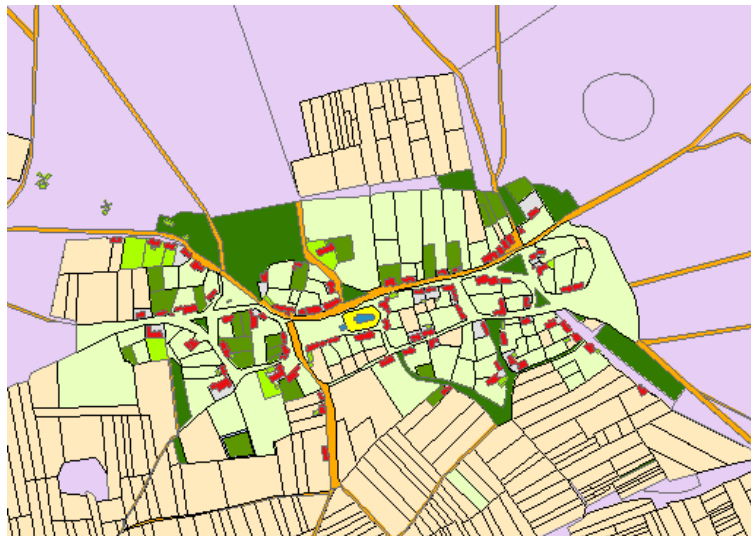
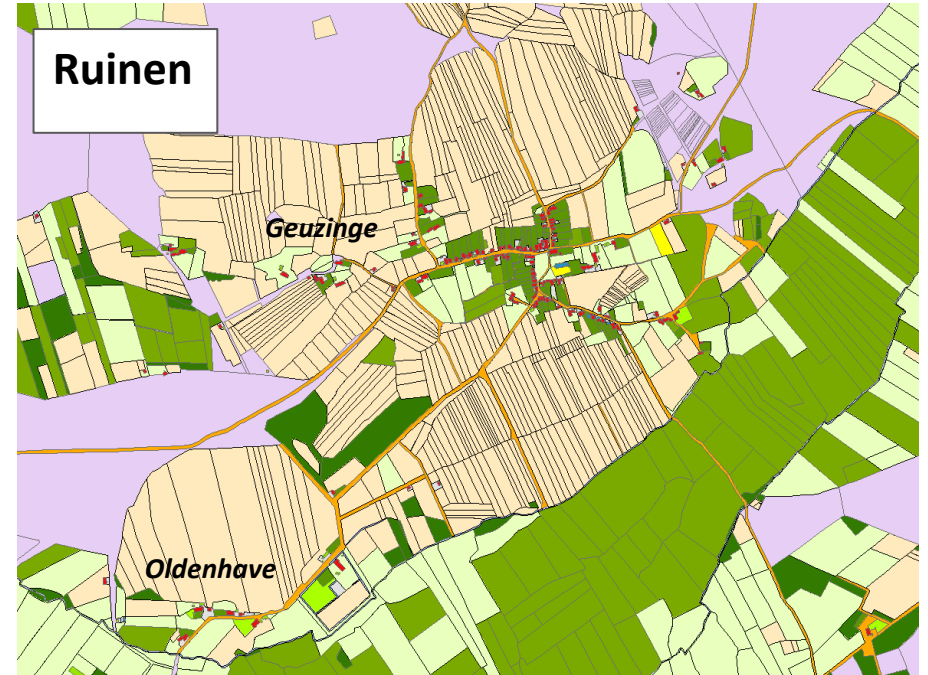
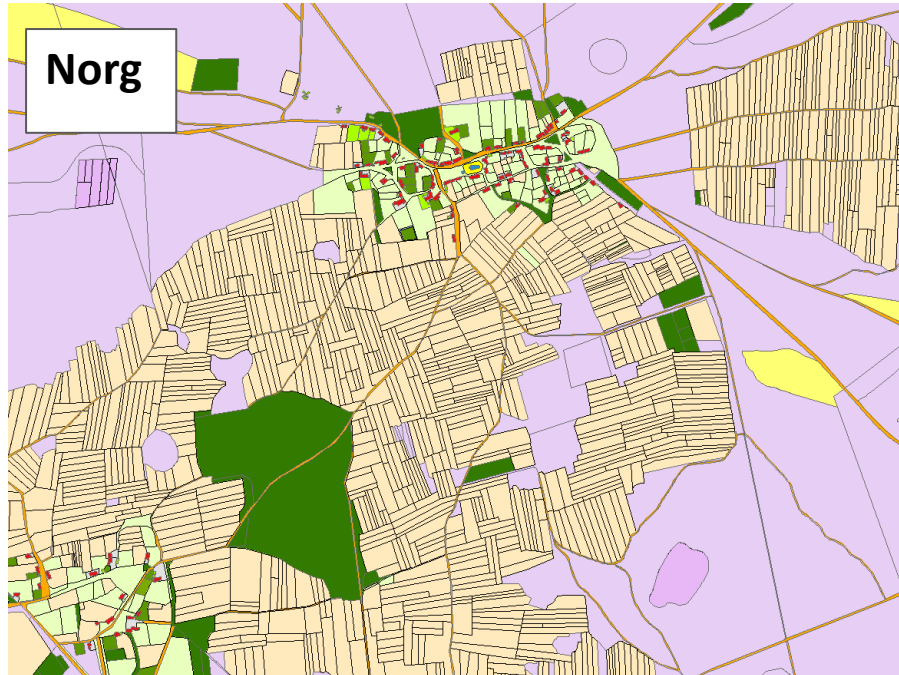
Opvallend is het ontbreken van zogenaamde *woerden* in de dorpskern van Ruinen. Dit zijn tamelijk grote, min of meer rechthoekige huisakkers met afgeronde hoeken. Deze verkavelingen van het *type B*, vinden we vaak in de kern van de oudere esdorpen en esgehuchten, vaak direct rond het erf van een of enkele boerderijen. Ze horen thuis in de 9de tot de 12de eeuw. Samen met de meestal trechtersvormige brinken geven ze aan de dorpen vaak een zeer dynamische plattegrond waarin de boerderijen lukraak door elkaar lijken te staan. Niets van dit alles vinden we in Ruinen. Hier lijkt de bebouwing haast planmatig te zijn geprojecteerd aan de rechthoekige Brink en langs de uitvalswegen, daarbij rekening houdend met de aanwezigheid van het kloostercomplex aan de oostzijde, waaromheen vrijwel geen bebouwing stond.

Alleen aan de westrand van het dorp, bij de Armstraat en de aangrenzende buurtschap Geuzinge, vinden we op de kadastrale kaarten onregelmatigere verkavelingsstructuren die ook enkele woerden lijken te bevatten. Geuzinge bezat bovendien een kleine brink. Vermoedelijk moeten we de oudste kern van het huidige Ruinen dan ook bij dit gehucht zoeken, dat al in de 13de eeuw apart van Ruinen wordt genoemd.

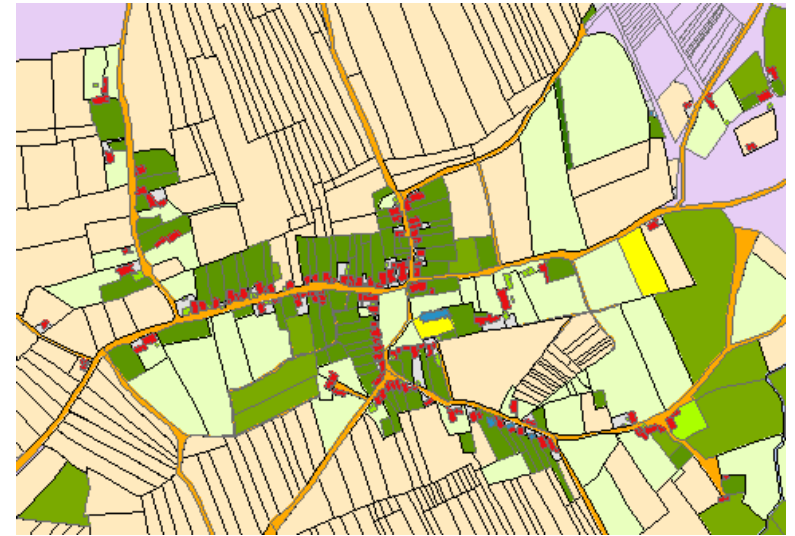
Ook bij Oldenhave zijn enkele zeer onregelmatige structuren waarneembaar. Bij deze nederzetting was vermoedelijk reeds in de vroege 11de eeuw een belangrijk (bisschoppelijk?) hof, dat gaandeweg is getransformeerd tot de burcht en later de havezate van de heren van Ruinen. Het zeer grootschalige verkavelingspatroon van de es en omliggende landerijen zou met dit hof kunnen samenhangen.

Het lijkt er sterk op dat kerk en abdij bewust op enige afstand van Geuzinge en Oldenhove werden gebouwd, mogelijk op een plek die al eerder een sacrale betekenis had. De benedictijnen zullen er ook helemaal geen behoefte aan hebben gehad zich pal naast de nederzetting te vestigen, aangezien de leden van deze bij uitstek contemplatieve kloosterorde juist de rust en stilte opzochten; 'weg van de wereld, terug naar de wildernis' was het credo van hun patroon de heilige Benedictus van Nursia (480 – 547), die wordt beschouwd als de vader van het kloosterleven. Een levenswijze die overigens op gespannen voet stond met een andere belangrijke regel van diezelfde Benedictus: 'Ora et labora', oftewel 'bid en werk'. Want hardwerkende monniken en nonnen trokken ruimhartige giften en economische activiteiten aan, iets wat in het geval van de Sancta Maria abdij zeer nadrukkelijk naar voren kwam. Toen met name in de 13de eeuw de economische betekenis van het klooster groeide, schoof de bebouwing richting de abdij op. Dat gebeurde duidelijk niet willekeurig. Zowel het dorp als de essen hebben onder het toezicht van de abt en de heer van Ruinen een systematische verkaveling gekregen, met een duidelijk afgebakend gebied voor de monastieke en de wereldlijke samenleving. Desalniettemin werd de toegenomen drukte in het dorp, door de abt letterlijk genoemd als reden om in 1325 naar het afgelegen Dikninge te verhuizen – al zal dit, zoals eerder beschreven niet de enig reden zijn geweest

Wel is het van belang erop te wijzen dat Ruinen vanwege het door de heren van Ruinen en het klooster gehanteerde hofstelsel een veel groter aantal horige boeren (later pachtboeren) telde dan de meeste andere Drentse dorpen. Mogelijk heeft dat ook zijn uitwerking gehad in de wijze waarop de verkavelingen zich door de eeuwen heen hebben ontwikkeld, bijvoorbeeld doordat (pacht)percelen minder versnipperd raakten door opsplitsing onder erfgenamen. Verder werd Ruinen in 1581 door de Staatse troepen vrijwel geheel platgebrand. Het is niet ondenkbaar dat bij de wederopbouw veranderingen in de dorpsstructuur werden aangebracht.

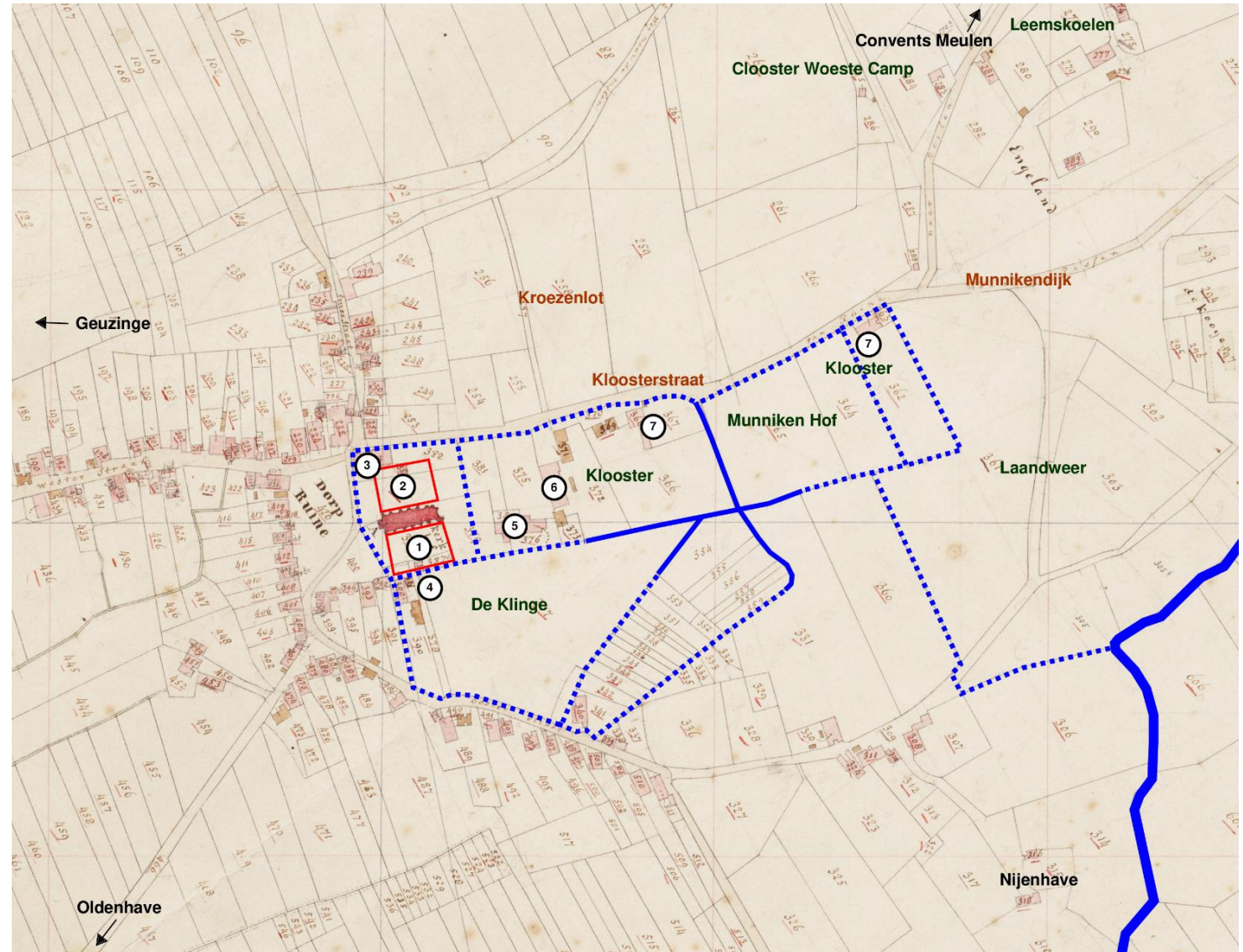
184 -187. De essen en dorpskern van Ruinen (rechts) vergeleken met die van Norg, een Drents esdorp met een vergelijkbare omvang. In de kern van Norg zijn diverse woerden zichtbaar, terwijl de es aan de zuidkant voor een flink deel bestaat uit zeer oude verkavelingen van het type A. Ruinen laat grootschaligere en vermoedelijk jongere structuren zien.

188. De omvang van het kloosterterrein valt op de kadastrale minuutplan uit 1828 nog goed te herleiden. De dichte blauwe lijnen markeren op de kaart aangegeven sloten en de Ruiner Aa. De gestippelde lijnen geven veronderstelde waterlopen aan.

1. Veronderstelde plaats hoofdbouw mannenklooster.
2. Idem, vrouwenklooster.
3. Vermoedelijke plaats hospitium.
4. Vermoedelijke entreepoort.
5. Pastorie.
6. Kloosterhoeve.
7. Overige bebouwing die op kloostergebouwen kan teruggaan.

Aangegeven zijn diverse veldnamen (naar Wieringa) en straatnamen die een relatie met de abdij en de latere uithof hebben. De Klinge of Pastoors Klinge ('hoge akker') behoorde zeer waarschijnlijk toe aan de abdij. Naast 'Munnikenhof' komt ook 'Klooster' tweemaal voor als veldnaam. De Laandweer (landweer) kan op een vroegere omwalling duiden die met het klooster verband hield. De leemkuilen bij Engeland zouden een rol kunnen hebben gespeeld bij middeleeuwse bouwactiviteiten.

Waar stond de abdij en hoe zag deze eruit?

Van het 12de en 13de-eeuwse abdijcomplex is behalve de kerk bovengronds niets overgebleven. Toch kunnen we ons er aan de hand van diverse gegevens een voorstelling van maken. Alle kloosters (en abdijen) hadden per definitie een claustrum, een aan de kerk grenzend afgesloten gebied met een kloostergang rondom een pandhof (kloostertuin) – de naam klooster is van dit woord afgeleid. Om het claustrum bevonden zich de hoofdvertrekken van het complex. Daarbij moeten we denken aan de sacristie (de eerste ruimte naast het koor), de kapittelzaal, kamers voor de abt en prior, een gastenkamer, de refter (eetzaal), de keuken, het calefactorium (de ruimte met een haard), het parlatorium (de ruimte waar gesproken mocht worden) en het lavatorium (wasruimte). Daarnaast waren er vaak nog werk- en studiezalen en natuurlijk slaapvertrekken en zolders. Het claustrum was vierkant, bevond zich aan de zuidzijde van de kerk en sloot hier in een rechte hoek op aan – althans idealiter, want er bestaan genoeg uitzonderingen op die regel. Met name de Benedictijnen schijnen zich er niet al te veel van te hebben aangetrokken.

Toch ligt het voor de hand dat zich in het geval van Ruinen inderdaad aan de zuidkant van de Mariakerk, dus ter plekke van het huidige kerkhof, zo'n kloostercarré heeft bevonden, met aaneengesloten bebouwing rondom de pandhof en de kloostergang. Gezien de verkaveling ter plekke sloot deze haaks aan op de kerk. Deze hypothese volgt onder meer uit de vorm en de afmetingen van het kerkhof. Daarnaast is er de opmerkelijke Zuivelstraat, die vroeger vanaf de Oosterstraat op het kerkhof doodliep. Dit lijkt het pad te zijn geweest dat via de hooggelegen kloosterakker (de Klinge) leidde naar de 'porta regularis' oftewel slotpoort van de abdij. Ook toen hier nog kloostergebouwen waren werden er aan de zuidkant waarschijnlijk al monniken begraven in de kloostergang en de pandhof.

Sancta Maria was vanaf ca. 1180 een dubbelabdij. Dat betekent dat aan de noordkant hoogstwaarschijnlijk een tweede kloostercarré met alles erop en eraan

⁴⁴ Het gebruik schijnt te zijn ontleend aan de opstelling in Romeinse basilieken. De reden ervoor is onbekend. Vaak wordt er een discriminerend aspect aan toegedicht: mannen zouden er aan de zuidkant warmer bijzitten en door de grotere hoeveelheid ramen beter teksten

heeft gestaan. Vooropgesteld dat men voor het mannenklooster eerst de 'ideale' zuidkant heeft bebouwd, moet dit het nonnenklooster zijn geweest. De noordkant werd sowieso traditiegetrouw als de vrouwenkant gezien. In vrijwel alle middeleeuwse kerken – ook in de Mariakerk – bevindt zich aan de noordkant een (vaak naderhand dichtgezette) vrouwenentree en aan de zuidkant de manningang. Vrouwelijke heiligen hadden meestal aan de noordkant van de kerk een altaar. Ook in veel protestantse kerken was het tot in de jaren vijftig van de 20ste eeuw gebruikelijk dat vrouwen in de kerkbanken plaatsnamen aan de noordzijde en mannen aan de zuidzijde.⁴⁴

De monniken en nonnen leefden vrijwel gescheiden. Gemeenschappelijk terrein waren alleen de stallen, de bij elk klooster aanwezige schoenmakerij en de abdijskerk.⁴⁵ Hoe het gebruik van de kerk onder de broeders en zusters was verdeeld is enigszins onduidelijk. Normaal gezien was het koor enkel het domein van de priestermonniken of kanunniken. Zij kwamen er samen voor het bidden van de getijden en de dagelijkse missen. Vrouwen mochten er niet komen, maar ook lekenbroeders (conversen) hadden er niets te zoeken; zij hadden de lekenkerk (het schip) tot hun beschikking. De delen waren van elkaar gescheiden door het doksaal, een min of meer 'open' afsluiting ter hoogte van de triomfboog met een balkon, waarop onder meer werd gezongen. Het was toegankelijk via het trappenhuis waarvan in 1973 de contouren zijn opgemetseld (219).

De zusters hebben in hun complex vermoedelijk een eigen ruimte (oratorium) gehad waar zij de getijden konden bidden. De dagelijkse conventsmis woonden zij waarschijnlijk gezamenlijk met de mannen bij in de abdijskerk. In sommige kerken gebeurde dit onzichtbaar vanaf een 'nonnengalerij' in het transept of aan de westzijde van de kerk. Of de bescheiden kerk in Ruinen ook zoiets heeft gekend is de vraag. Verder werden er in de kerk gezamenlijke besluiten genomen over belangrijke zaken, zoals de toelating van een nieuwe kandidaat of kandidate of de verkiezing van een nieuwe abt.⁴⁶

kunnen lezen. In werkelijkheid zorgen kerkraden juist voor tocht en is het bij een noordelijke lichtinval prettiger lezen, zodat deze veronderstellingen bij de broodjes aap kunnen...

⁴⁵ Arts, pag. 47.

⁴⁶ Ibidem.

Pal naast, of wellicht tegen het noordelijke kloostercarré aan bevond zich waarschijnlijk het hospitium, het gasthuis voor reizigers en pelgrims die hier gratis onderdak en voeding konden krijgen. Ook werden er vaak zieken verpleegd – waardoor ‘gasthuis’ en ‘hospitaal’ naderhand synoniemen voor ziekenhuizen zijn geworden. Lunings restaurant, een historische caféboerderij die in aanleg uit 1632 zou stammen, is qua locatie en deels qua functie hoogstwaarschijnlijk de opvolger van dit hospitium. Ook oostelijk van de hoofdgebouwen kunnen aan- of uitbouwsels zijn geweest. Tussen de kerk en de huidige pastorie bevindt zich een diepte, die ook op de AHN-hoogtekaart zeer duidelijk zichtbaar is (189, 190). Het kan gaan om een gedempte gracht die hoofdgebouw en bijgebouwen scheidde, maar ook om bijvoorbeeld een dichtgegroeide visvijver, een element dat regelmatig bij kloosters te vinden was.

Bijgebouwen

Behalve het hospitium waren er nog allerlei andere bijgebouwen: stallen, een bouwhuis, een spijker (voor oogstopslag), een brouwerij, een leerlooierij en schoenmakerij, mogelijk de hiervoor beschreven karnier, een schoolgebouw en een molen. Ze stonden, uitgezonderd de molen⁴⁷, op het langwerpige, kloosterterrein van ruwweg 80 x 450 meter dat zich grotendeels ten oosten van de kerk heeft uitgestrekt. Het was omgeven door grachten – of beter gezegd flinke sloten – die in verbinding stonden met de Ruiner Aa. Zo goed als zeker waren er één of meerdere poorten. Diverse van de grachten zijn als sloten of greppels tot op heden terug te vinden. Gezien de opmerkelijke veldnaam ‘Laandweer’ (landweer) die door veldnamenexpert Wieringa werd opgetekend, is het niet ondenkbaar dat zich bovendien op enige afstand een soort omheining of omwalling (bijvoorbeeld met een doornenhaag), rond het complex bevonden heeft, wellicht ter plaatste van de huidige Hoekstraat. Al deze elementen waren niet bedoeld als fortificatie, zoals bij een kasteel, maar ze hadden wel tot doel de kloostergemeenschap duidelijk van de buitenwereld af te scheiden. Bovendien vormden ze de grenzen van de kloosterimmunitet, waar het kerkelijk recht geldig was.

⁴⁷ Deze stond bij de huidige buurtschap Engeland. Ook was er een watermolen in de Ruiner Aa, vermoedelijk bij Oldenhave, die al in 1380 wordt genoemd. Onbekend is of die bij het klooster hoorde.

Nadat in 1325 het dubbelklooster naar Dikninge verhuisde, werd Ruinen een uithof, een kloosterdependance waar nog enkele lekenbroeders verbleven die de bezittingen in Ruinen en omgeving bestierden. De eigenlijke kloostergebouwen verloren hun functie en zijn gaandeweg gesloopt. De voornaamste activiteiten zullen zich daarna hebben verplaatst naar enkele grote bijgebouwen. Deze uithof bleef tot aan de reformatie bestaan, waarna het bijbehorende land deels aan de pastorie, deels in particuliere handen kwam. De naam leeft nog voort in de veldnaam ‘Munnikhof’, voor het terrein oostelijk van de kerk. Het is een andere benaming voor een uithof.

Het is heel goed mogelijk dat diverse bouwwerken die we nog op de kadastrale minuutplan van 1828 ingetekend zien, teruggaan op oude klooster- of uithofbebouwing. Dat geldt zeker voor de forse boerderij die pal achter het huidige uitvaartcentrum heeft gestaan. Dit stenen gebouw is te zien op de prent van Tavenier en heeft met zijn kloostervensters een uiterlijk dat sterk afwijkt van een gewone Drentse boerderij. Helaas werd het pand in 1921 of 1922 gesloopt.

Het enige nog overgebleven bouwwerk is de pastorie (De Bron). Dit grotendeels 19de-eeuwse gebouw – dat op de kadastrale kaart van 1828 overigens bijna twee keer zo lang is – bezit een forse kelder, waarvan de vroeg-gotische nissen een middeleeuwse herkomst verraden. De vrij kleine baksteenformaten waaruit deze kelder voor zover zichtbaar is opgetrokken (ca. 23 x 11 x 5 en hier en daar 25 x 11 x 5), doen echter vermoeden dat deze pas tot stand is gekomen in de 15de eeuw of hooguit de late 14de eeuw – dus na de kloosterperiode. Dat neemt niet weg dat de pastorie op een plek staat waar in de 12de of 13de eeuw zeker al bebouwing kan zijn geweest.

Rondom de immunitet bevonden zich op de kadastrale minuutplan van 1828 behalve de reeds genoemde ‘pastoors Klinge’ nog diverse naar de maatstaven van destijds zeer grootschalig verkavelde landbouwpercelen. Ze zijn zowel ten noorden als ten zuiden van de Kloosterstraat te vinden. Hoewel dit in het kader van dit onderzoek niet verder is uitgediept, bestaat er een sterk vermoeden dat een substantieel deel van deze percelen nog relatief recentelijk (tot ca. 1600) bij

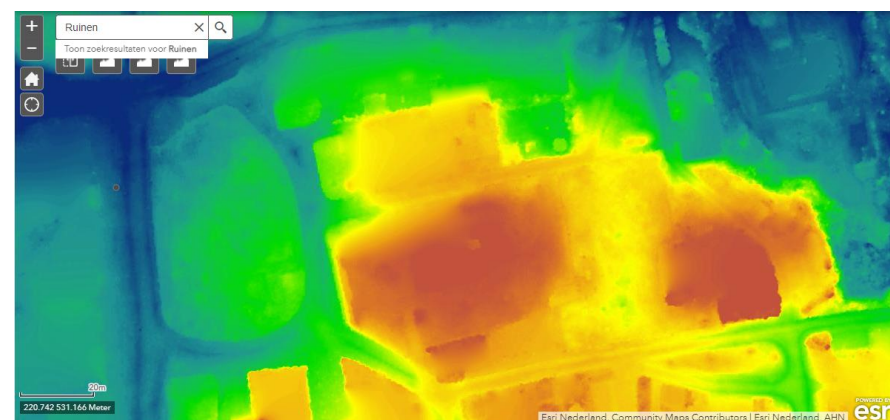
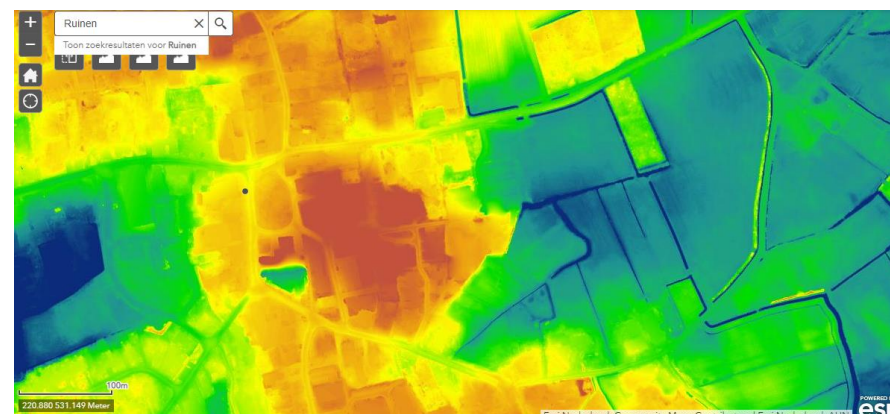
de abdij en de latere uithof heeft behoord. Dit valt af te leiden aan diverse veldnamen, maar ook diverse eigendomsgegevens uit 1828 lijken terug te gaan op vroegere abdijsbezittingen. Om te beginnen natuurlijk de gronden die in het bezit waren van de kerkvoogdij en pastorie, maar mogelijk ook de bezittingen van bijvoorbeeld de toenmalige burgemeester Wissel Hilberts Noordhuis, die de vroegere abdijsboerderij bewoonde; van Hendrik Haveman, schoolonderwijzer – een beroep dat een nauwe relatie met de kerk suggereert – die het latere café Luning en een boerderij op het voormalige kloosterterrein in eigendom had; en van Jan Berends Klooster, vanwege zijn achternaam en het feit dat ook hij in een boerderij op het voormalige kloosterterrein woonde.

De grote omvang van de percelen kan dan worden verklaard uit het feit dat deze tussen de reformatie en de totstandkoming van de kadastrale minuut nog weinig door splitsing waren opgedeeld. Een groot deel van deze percelen is vandaag de dag nog steeds grotendeels onbebouwd en heeft bovendien in belangrijke mate een agrarisch karakter. Hopelijk waakt de gemeente De Wolden ervoor dat dit beeld behouden blijft.

Een vraag die ook in verband met eventueel archeologisch onderzoek van belang is, is of alle kloostergebouwen van steen waren opgetrokken, zoals bijvoorbeeld in Groningen en Friesland doorgaans het geval was. Tufsteen en later ook baksteen waren kostbaar en de aanvoer en productie waren tijdrovend. Grote kans dus dat veel kloostergebouwen, zeker in eerste instantie, geheel of gedeeltelijk uit hout, of beter gezegd leemvakwerkbouw, hebben bestaan. Als men op het kerkhof dus niet direct op allerlei middeleeuwse funderingen stuit, hoeft dat nog niet te betekenen dat hier geen gebouwen hebben gestaan.

Aan eikenhout was in Drenthe destijds nog geen gebrek, en leem zit hier overal in de ondergrond. Oude veldnamen wijzen uit dat er niet ver van het klooster, bij de buurtschap Engeland, leemkuilen waren.⁴⁸ Ook bij de eerder genoemde opgraving bij Bos werden leemkuilen gevonden, die zijn gedateerd in de 11de of 12de-eeuw.⁴⁹ De hieruit gedolven leem kan, behalve voor boerderijwanden en -

vloeren, vanaf de late 12de eeuw ook voor de productie van bakstenen zijn gebruikt.⁵⁰

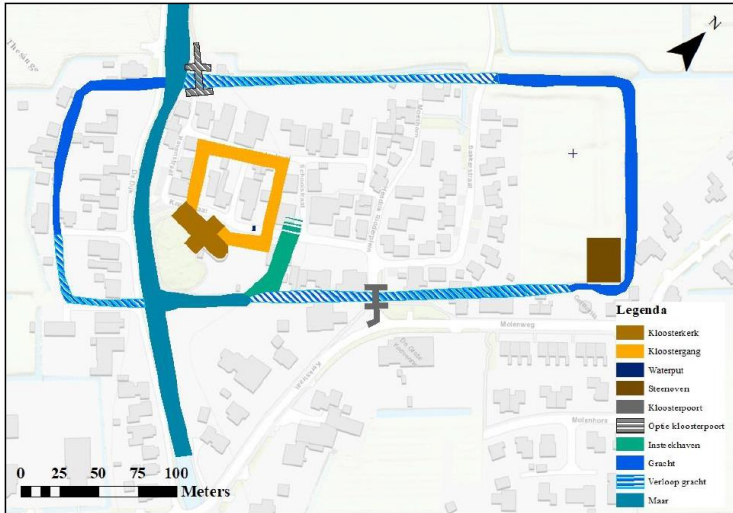

189 - 190. Op de AHN-hoogtekaart tekent zich duidelijk het hooggelegen bebouwde gebied van het voormalige kloosterterrein af, alsook de hooggelegen voormalige akker de Klinge. Bij inzoomen blijkt er tussen het hoge gedeelte rond de kerk en rond de pastorie een laagte aanwezig.

⁴⁸ Zie Hisgis.nl, veldnamen Wieringa

⁴⁹ Sheet Rapport Archodienst ARC.bv, verkregen van archeologieinruinen.nl

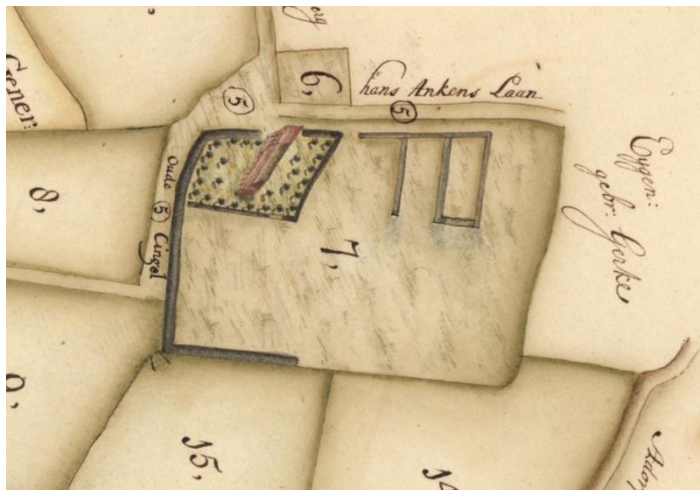
⁵⁰ Niet alle leem leende zich daar klaarblijkelijk goed voor. Over de lokale baksteenfabricage uit leem is echter erg weinig bekend.

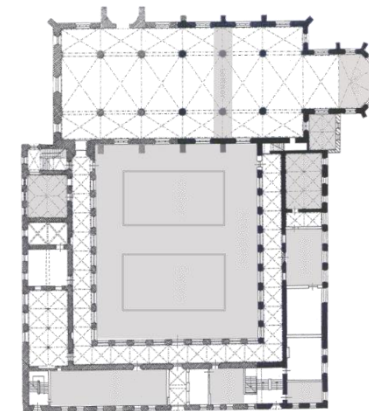
191. Het kloosterterrein van de Benedictijner abdij van Thesinge, gesticht omstreeks 1190, bezat een vergelijkbare rechthoekige vorm als de abdij in Ruinen.

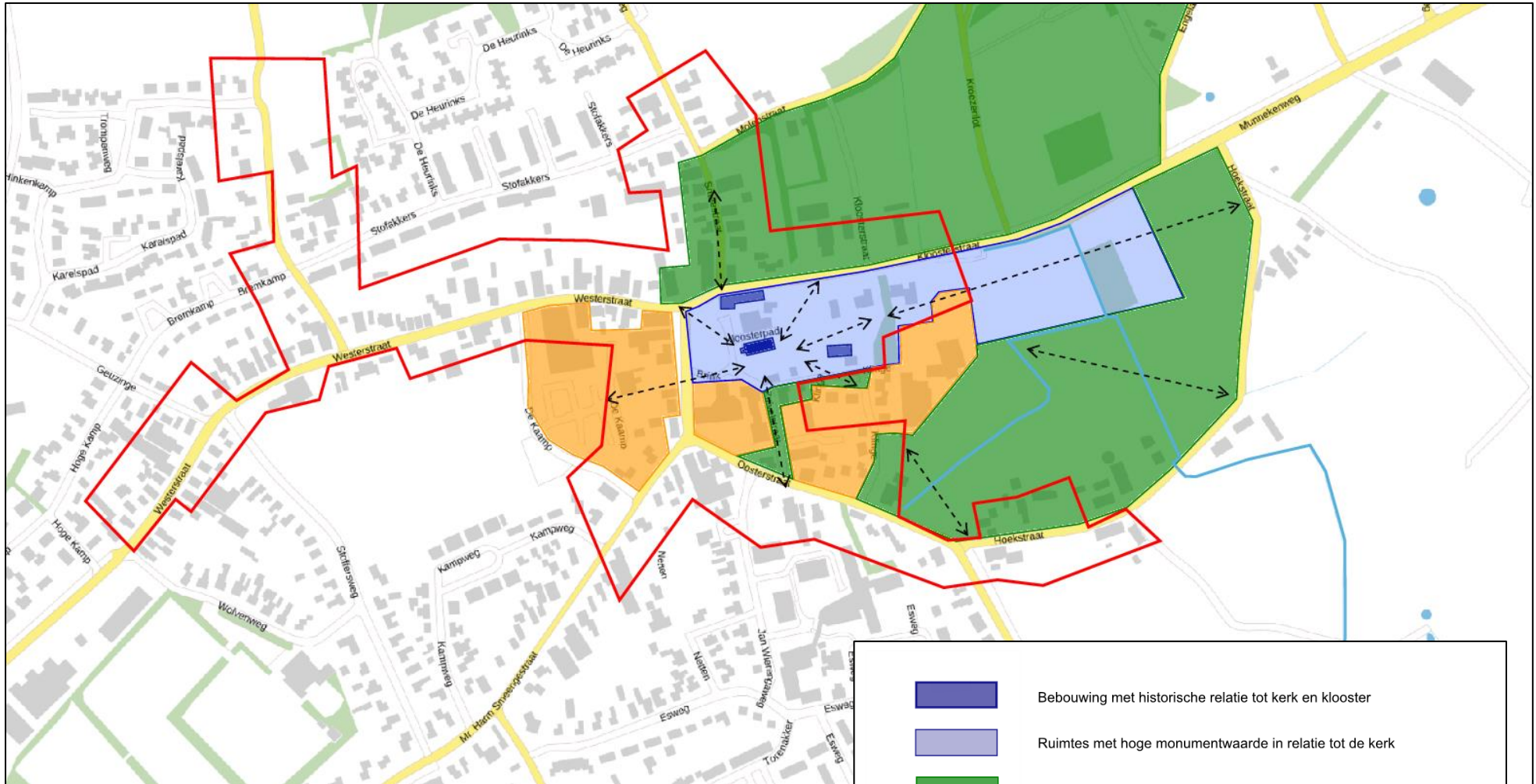
192. Ook het cisterciënzer klooster Yesse uit ca. 1215 had een rechthoekige plattegrond. Het klooster zelf, dat vermoedelijk op perceel 104 stond, was bij het maken van deze kaart al gesloopt. De groepering van de bijgebouwen doet denken aan de opstelling in Ruinen op de kaart van 1828. Uitsnede kaart Henricus Teijsinga, 1732.

193. Het Benedictijner klooster Selwerd uit ca. 1216, dat zijn leven begon als uithof van de Maria abdij, stond op een terrein dat wat de binnenste omgrachting betreft sterk leek op dat in Ruinen. Uitsnede kaart Henricus Teijsinga, 1732.

194. 'Ideale' plattegrond van een klooster met kloostergebouwen en pandhof aan de zuidkant van de kerk.

195. Waarderingstekening stedenbouwkundige waarden.

- Bebouwing met historische relatie tot kerk en klooster
- Ruimtes met hoge monumentwaarde in relatie tot de kerk
- Ruimtes met positieve monumentwaarde in relatie tot de kerk
- Ruimtes en bebouwing die sinds ca.1960 ingrijpend zijn gewijzigd
- Belangrijke historische zichtlijnen
- Bebouwde kom Ruinen ca. 1925
- Water met een relatie tot het klooster

Situationele (stedenbouwkundige) analyse

De Brink

De Brink is de centrale historische ruimte van Ruinen. Onduidelijk is of het plein ooit deel heeft uitgemaakt van het kloosterterrein, zoals dat bijvoorbeeld bij de Brink van Assen het geval was, of dat dit altijd al de 'wereldlijke' kant van Ruinen is geweest. Bij het ontstaan is in elk geval rekening gehouden met de rechthoekige percelering van het abdijcomplex.

De Mariakerk is vanaf bijna elke plek op de Brink goed te zien. Het kerkhof is vooral vanaf de zuidelijke helft van het plein volop in het zicht, met name 's winters.

De bebouwing aan de noord- en oostkant van de Brink is redelijk gaaf gebleven, al zijn diverse historische panden wel sterk gemoderniseerd. In positieve zin springen de twee karakteristieke horecapanden eruit: Brinkzicht op de hoek van de Smeestraat en Lunings café-restaurant op de hoek van de Kloosterstraat. Op de plek van de laatste heeft hoogstwaarschijnlijk het gasthuis of hospitiium van de abdij gestaan. De twee panden tussen het restaurant en de kerk staan vermoedelijk op de plek van het (hypothetische) noordelijke kloostercarré. Ze zijn gerealiseerd in de 19de eeuw.

Aan de zuidkant wordt de Brink gedomineerd door het in 1964 gebouwde voormalige gemeentehuis. Met zijn piramidedak is het een eigenwijs ontwerp uit de sixties, dat echter sterk contrasteert met de middeleeuwse kerk. Ook rond de driesprong Brink, Oosterstraat en mr. Harm Smeengestraat valt het complex, mede door de verdiepte ligging en onaantrekkelijke parkeerplaats, nogal uit de toon in het kleinschalige dorpsbeeld. Ooit waren hier fraaie doorkijkjes op kerk en toren mogelijk (208).

Aan de westkant van de Brink is de historische bebouwing in de tweede helft van de 20ste eeuw eveneens verdwenen – op het onopvallende oude raadhuis, gebouwd in 1900, na. De nieuwe bebouwing bleef hier redelijk kleinschalig. Achter de panden is op een voormalige dorpsweide een grote parkeerplaats gerealiseerd, waaraan supermarkt Coop en enkele andere winkelpanden staan.

Wie vanaf deze parkeerplaats naar de Brink wandelt heeft nog enkele doorkijkjes op de kerk en het kerkhof (200).

De Brink zelf ontleent zijn charme aan de mooie, oude bomen, maar verder oogt de ruimte nogal rommelig met kunstwerken, infoborden, zitbanken, afvalbakken, plantenbakken, fietsenrekken, een bushokje, drinkwaterpunt, lichtmast, elektriciteitskast, enzovoort. Het doet afbreuk aan de ruimte en soms ook aan het zicht op de kerk (196).

De Brink zelf en de bebouwing aan de oostkant bezitten een hoge monumentwaarde in relatie tot de kerk. De ruimte aan de noordkant heeft een positieve monumentwaarde en de voor zuidelijke en westelijke zijden geldt een indifferente waarde in relatie tot de Mariakerk.

196. De veelheid aan geplaatste objecten doet hier de Brink en het zicht op de kerk geen goed.

197 - 198. Oostzijde Brink omstreeks 1910.

199. De bebouwing aan de westzijde van de Brink is sterk veranderd, maar de kleinschaligheid en de variatie in het gevelbeeld zijn grotendeels gebleven.

200. Vanaf de achterliggende parkeerplaats zijn doorkijkjes mogelijk op kerk en kerkhof.

201.

202. Brink – hoek De Klinge. Links Hotel Kuik.

203 - 204. Het zicht op de kerk en het kerkhof is 's winters aanmerkelijk beter dan 's zomers .

205.

206.

207 - 208. Het voormalige gemeentehuis (nu horeca en winkels) op de driesprong Brink - Oosterstraat - Mr. Harm Smeengestraat valt aan alle zijden qua schaal en architectuur sterk uit de toon in het historische dorpscentrum. Rechtsonder een doorkijkje bij de Mr. Harm Smeengestraat zoals het vroeger was.

Café-restaurant Luning

Een abdij als Sancta Maria heeft zonder twijfel een hospitium (gasthuis) gehad. De beste plaats om zo'n voorziening te bouwen was uiteraard de plek waar de abdijgebouwen het dichtst aan de doorgaande wegen grensde. Zodoende komt de locatie van café-restaurant Luning als eerste in aanmerking, al is het natuurlijk niet zeker dat het gasthuis hier is geweest. Daarnaast is het een van de markantste gebouwen aan de Brink. Het pand heeft dan ook een hoge monumentwaarde in relatie tot de kerk.

Kloosterpad

Het Kloosterpad (210) is ontstaan toen in de late 19de eeuw twee huizen tussen de kerk en caférestaurant Luning werden gebouwd (211). Zowel de huizen als de straat bevinden zich op de plek waar de veronderstelde noordelijke kloostervleugels hebben gestaan. Bij de bouw van de huizen zal het bodemarchief ongetwijfeld verstoord zijn, al werden Drentse huizen over het algemeen ondiep gefundeerd.

209. Café-restaurant Luning.

210. Kloosterpad.

211. Huizen naast de kerk.

212. Zicht op kerkhof vanaf terras hotel Kuik.

213. Cortenstalen treden om hoogteverschil vanaf Brink te overbruggen.

214.

215.

Kerkhof

Het kerkhof is vanzelfsprekend de ruimte die het nauwst verbonden is met de kerk. Het is daarnaast een van de belangrijkste locaties waar zich nog sporen van de vroegere abdijgebouwen in de bodem kunnen bevinden, al zal ongetwijfeld het nodige verstoord zijn door de begrafenissen die hier eeuwenlang hebben plaatsgevonden.

In de afgelopen twee eeuwen is de ruimte meermaals van uiterlijk veranderd, waarbij uiteraard de sloop van gedeelten van de kerk een rol speelden, maar ook de beplanting en omheining. Terwijl de ruimte in de 18de eeuw nog onbeplant was, was deze halverwege de 20ste eeuw zo dicht begroeid met bomen dat de kerk bijna onzichtbaar was (216). Het leeuwendeel van de bomen werd voor de restauratie gekapt. Tegenwoordig staan er nog slechts enkele grotere exemplaren aan de randen.

Het kerkhof was eerst omheind met een hek, later met een muurtje van veldkeien. Tegenwoordig is er geen afgrenzing meer; het hoogteverschil tussen de Brink en het kerkhof wordt sinds 2015 overbrugd door enkele treden in het gras en de bestrating. In het grasveld zijn diverse betegelde paden aangebracht.

Op de informatiezuil bij de kerk lezen we: *“Welkom. In 2015 is het Mariakerkterrein opnieuw ingericht. Gelijktijdig met het herstelwerkzaamheden van het oorspronkelijke karakter van de Brink is het kerkerrein door gemeente De Wolden aangepast. Het belangrijkste doel was om de bijzondere geschiedenis en het karakter van de kerk en haar directe omgeving weer zichtbaar en beleefbaar te maken. Dit heeft geresulteerd in de huidige verschijning. Een semi-openbaar terrein is ontstaan waar de kerkgeschiedenis kan worden ‘gelezen’ en waar ruimte is voor ontspanning, recreatie en creativiteit.”*

Of dat is gelukt, mag ieder voor zichzelf bepalen. Net als op de Brink is er rond de kerk in elk geval erg veel te zien – té veel, zullen sommigen zeggen. Om te beginnen vinden we er allerlei monumentjes, kunstwerken en andere zaken: het beeldje van Lammechien; een veldkei met draaigat, die volgens het bijschrift dienst heeft gedaan voor de deur van het klooster; een monument ter nagedachtenis van de gevallen in 1940-1945; een monument voor de in concentratiekampen omgekomen Joodse inwoners van Ruinen; een

herdenkingsboom voor de hongerkinderen; een drietal kunstwerkjes op hoge cortenstalen sokkels.

Het meest opvallend zijn de twee grote bakken van cortenstaal gevuld met grind, die zeer globaal de contouren van de verdwenen delen van de kerk aangeven (217, 218). Ze werden gerealiseerd in 2015. Vanuit bouwhistorisch oogpunt draagt deze bij uitstek moderne materiaaltoepassing er nu niet bepaald toe bij dat de kerkgeschiedenis geloofwaardig kan worden ‘gelezen’. Wat dat betreft is het simpele bakstenen muurtje dat de vroegere opgang naar het doksaal markeert bevredigender (219). De eveneens in cortenstaal uitgevoerde maquette van de kerk in zijn vroegere gedaante is educatiever, maar leidt wel erg de aandacht af van een van de interessantste hoekjes van de kerk, waarvan de voet bovendien door de bak aan het zicht wordt onttrokken.

216. Het kerkhof vol bomen en met keienmuurtje.

217. Contour koor.

218. Contour Catharinakapel.

219. Gemetseld contour opgang doksaal.

220. Beeldje Lammechien.

221. Oorlogsmonumentjes,

Oosterstraat

De Oosterstraat is de doorgaande weg richting Echten. Door de nieuwbouw van het gemeentehuis en nog enkele andere minder gelukkige ingrepen is het veel van zijn historische karakter verloren. De monumentwaarde in relatie tot de kerk is voor het eerste gedeelte indifferent. Pas ter hoogte van de splitsing met de Hoekstraat is de waarde positief.

Zuivelstraat

De Zuivelstraat, zo genoemd naar de boterfabriek die hier eertijds stond, is een tamelijk grauwe achterstraat die de Oosterstraat met de Klinge en de Brink verbindt. De bebouwing dateert in hoofdzaak uit de tweede helft van de 20ste-eeuw. Wat de straat toch bijzonder maakt, is het fraaie uitzicht op de kerk (zie cover). De oriëntatie van de straat doet, zoals eerder werd beschreven, vermoeden dat hier een belangrijke toegang tot het kloostercomplex was. De straat heeft om die reden een positieve monumentwaarde in relatie tot de kerk. Nieuwbouw aan de zuidzijde van de kerk zou van hieruit duidelijk zichtbaar zijn.

222. Oosterstraat.

223. Zuivelstraat ca. 1920. Rechts de boterfabriek.

224. Zuivelstraat nu.

De Klinge

De Klinge is een rustige binnenweg, die is vernoemd naar de hooggelegen taartpuntvormige akker die in 1828 bij de pastorie hoorde en oorspronkelijk ongetwijfeld bij de abdij. Deze akker is in de loop van de 20ste eeuw geheel bebouwd.

De straat loopt vanaf de Oosterstraat met een bocht langs het vroegere kloosterterrein naar de Brink. Voor de bocht is een fraaie doorkijk mogelijk over de landerijen (225), na de bocht is een goed zicht op de oost- en zuidkant van de kerk. De begrenzing van het vroegere kloosterterrein valt in de aanwezige heggen goed te volgen (226). De woningen aan het straatje zijn met uitzondering van de pastorie vrij recentelijk gebouwd of vernieuwd. De straat komt samen met de Zuivelstraat bij het terras van Hotel Kuik. Dit hotel had een fraaie caféboerderij als voorganger. Het huis ertegenover markeert mogelijk de plek waar zich ooit de abdijpoort bevonden heeft.

De Klinge heeft een positieve monumentwaarde in relatie tot de kerk.

225. Doorkijk vanaf de Klinge.

226. De Klinge. Rechts de achterzijde van de pastorie.

227. Hoek de Klinge – Zuivelstraat – Brink.

Hoekstraat

De Hoekstraat loopt inderdaad in een enigszins hoekige boog van de Oosterstraat naar de Kloosterstraat. De straat heeft nog in hoge mate een landelijke uitstraling. Hij omsluit samen met het eerste gedeelte van de Oosterstraat de ooit bij de abdij behorende gronden aan de zuidkant. Mogelijk liep er langs deze straat een begroeide landweer. Toevallig of niet vormen walletjes met bramen en prikstruikjes ook nu op diverse plaatsen de begrenzing (230).

Bij vrijwel elk doorkijkje richting het dorp is in de verte de kerk te zien. Het hele gebied tussen de weg en het voormalige kloosterterrein heeft een positieve monumentwaarde ten opzichte van de kerk.

228. Splitsing Oosterstraat – Hoekstraat.

229. Hoekstraat. Doorkijk naar het oosten.

230. Hoekstraat. Doorkijk naar de kerk in het westen.

Pastorietuin en -bosje

De zogenaamde Pastorietuin en het Pastoriebosje vormen het parkje tussen kerk, dorpsbebouwing, pastorie en mortuarium. Ze vertegenwoordigen een stuk van het voormalige abdij- en uithofterrein waar eeuwenlang allerlei praktische activiteiten hebben plaatsgevonden. Ongeveer achter het mortuarium stond de abdijsloot. De pastorie werd al besproken op pag. 87.

Mogelijk heeft de eigenlijke abdij ook ten oosten van de kloostercarrés nog uitbouwsels gehad. Tussen kerk en de bijgebouwen is een laagte, die kan duiden op de vroegere aanwezigheid van een gracht of een visvijver. Tijdens het graven van een sleuf werden hier restanten van een muurtje gevonden (zie pag. 79 en 85).

De ruimte heeft een hoge monumentwaarde in relatie tot de kerk, die van hieruit met name 's winters goed zichtbaar is. In de bodem zijn hier veel archeologische sporen te verwachten.

231.

232. Op de voorgrond de pastorie.

233. Het parkje vanaf de Kloosterstraat met links het mortuarium.

Kloosterstraat

De Kloosterstraat is de vanouds belangrijke doorgaande weg naar Pesse. In de middeleeuwen vormde de straat de noordgrens van het abdijterrein. Rond de parkeerplaats van restaurant Luning is de oostgevel van de kerk goed te zien. Eventuele hoge nieuwbouw ter plekke van het koor zou vanaf hier dus flink opvallen.

Achterste gedeelte voormalige kloosterterrein

Vorbij het parkje loopt het voormalige kloosterterrein nog een heel eind oostwaarts door. Het oude kerkhof aan de zuidkant van de Kloosterstraat hoort er nog bij en zelfs het perceel oostelijk daarvan. De sloot langs de Kloosterstraat is wellicht nog de opvolger van de vroegere gracht. Het landelijke beeld en de aansluiting van het achterste terrein met het voorste gedeelte wordt helaas verstoord door het parkeerterrein van buitencentrum De Poort (240). Ook het gebouw zelf staat deels op het kloosterterrein. Het buurpand waarin o.a. Bouwmensen gevestigd is, valt daar net buiten.

235. Zicht vanaf parkeerplaats café-restaurant Luning.

234. Zicht op de kerk vanaf de Kloosterstraat.

236.

237. Begraafplaats zuidkant Kloosterstraat.

238. Sloten naast de begraafplaats markeren mogelijk vroegere grachten.

239. Het gedeelte van de landerijen dat Munnikenhof genoemd werd.

240. Parkeerplaats en nieuwbouw van De Poort.

Smeestraat en het gebied ten noorden van de Kloosterstraat

De Smeestraat, de doorgaande weg richting Ansen, heeft van alle straten in Ruinen het best zijn historische karakter bewaard. Vanuit de straat is een belangrijke zichtlijn op de kerk. Wie rechtsaf de Molenstraat inslaat, betreedt een grotendeels nog landelijk gebied, dat uit landerijen bestaat die vermoedelijk grotendeels bij de abdij en het latere uithof hebben behoord. Ook in de verderop gelegen buurtschap Engeland heeft de abdij grond en een molen gehad.

Het hele gebied heeft een positief monumentwaarde in relatie tot de kerk, al bevindt het zich op vrij grote afstand van het gebouw. Eventuele nieuwbouw aan de kerk zal alleen te zien zijn als deze hoog wordt opgetrokken ter plekke van het koor.

241. De Smeestraat.

242. Het Kroezenlot met rechts de begraafplaats aan de noordkant van de Kloosterstraat.

243. Het Kroezenlot met de landerijen richting de Smeestraat.

Eindconclusies en advies situationele analyse

Door DAAD-architecten zijn enkele studies verricht naar mogelijke locaties voor nieuwbouw: een aanbouw aan de oostzijde binnen de contouren van het voormalige koor; een vrijstaand bijgebouw met sluis aan de oostzijde en een vrijstaand bijgebouw met sluis aan de zuidzijde. Vlak voor de voltooiing van dit rapport zijn nieuwe plannen ter tafel gekomen die de schrijver dezes nog niet onder ogen heeft gehad en waarvan een eventuele afwijkende uitwerking op de omgeving niet in de situationele analyse is meegenomen.

Vanuit bouwhistorisch en situationeel oogpunt valt er tegen bebouwing aan de oostkant het minste in te brengen. Hier stond vanouds tenslotte het koor. De kerk vertoont zich aan deze kant niet op zijn fraaist en de blinde muur binnen de muurdammen die door nieuwbouw geheel of gedeeltelijk aan het zicht zou worden onttrokken, heeft grotendeels een indifferente dan wel positieve monumentwaarde. Een uitdaging vormen hier wel de uit archeologisch oogpunt belangrijke koorfundamenten in de ondergrond, die uiteraard niet aangetast mogen worden. Dit vraagt om een bouwwerk dat ofwel de restanten geheel ontziet ofwel deze op een bevredigende wijze integreert.

Een ander voordeel van een bouwvolume aan de oostkant is dat deze vanaf de Brink niet of nauwelijks zichtbaar zal zijn. Afhankelijk van de omvang en hoogte, is de zichtbaarheid in mindere of meerdere mate wel aanwezig vanaf de Kloosterstraat, de Klinge en het parkje bij de pastorie. Dit zijn plekken rond de kerk waar de historische structuur relatief gaaf bewaard is gebleven. Dit vraagt om een ontwerp dat binnen deze structuur goed harmonieert.

Een uitbouw of vrijstaand gebouw aan de zuidkant lijkt vanuit bouwhistorisch en situationeel oogpunt problematischer, zeker als deze wordt voorzien van een sluis. Het tufstenen gedeelte van de gevel onder de waterlijst heeft bouwhistorisch gezien weliswaar een indifferente monumentwaarde, maar boven die lijst en ter plekke van de vroegere kapel is de waarde merendeels hoog. Door de oogharen heen biedt deze kant van de kerk samen met de westgevel en de toren bovendien het meest complete historische panorama. De gavere noordgevel is immers veel minder goed zichtbaar.

Hoewel de visuele aanwezigheid uiteraard mede wordt bepaald door de vorm, omvang en materialisatie van het ontwerp, zal een uitbreiding aan de zuidzijde hoe dan ook het open karakter van het kerkhof sterk beïnvloeden. De bebouwing zal vanaf de Brink en diverse andere locaties prominent zichtbaar zijn.

Het is uiteraard aan de betrokken beoordelaars om te bepalen in hoeverre ze hieraan concessies willen doen. Daarnaast valt het sterk aan te raden bewoners te betrekken bij de vraag of een wijziging van het bestaande beeld als acceptabel wordt gezien.

Complicerende factor bij een uitbreiding aan de zuidkant vormt ook hier de archeologie. Dat de ondergrond ten oosten en zuiden van de kerk waardevolle sporen herbergt, staat buiten kijf, maar waar die zich precies bevinden, zal pas duidelijk worden na onderzoek. Het verdient daarom aanbeveling minimaal grondradaronderzoek uit te laten voeren en eventueel opgravingen in de vorm van proefsleuven alvorens tot een definitief ontwerp over te gaan. Kennis van wat zich in de bodem bevindt, helpt bij het bepalen van de juiste plek en kan de architect inspireren bij de vorm en oriëntatie van het ontwerp. Ook voor de herinrichting van het buitenterrein kan deze van belang zijn.

Uit de situationele analyse blijkt verder dat er in de omgeving onverwacht veel structuren herinneren aan het vroegere abdijterrein en de bijbehorende landbouwgronden. Aangezien deze structuren tot nu toe grotendeels onbekend waren, zullen zij naar alle waarschijnlijkheid ontbreken in bestemmingsplannen, dorps- en landschapsvisies, etc. Zeker is dat het geval bij de archeologische verwachtingskaart van De Wolden, waar zoals beschreven op pag. 86 een flink deel van het voormalige kloosterterrein en diverse middeleeuwse percelen aan de zuidkant zijn geclassificeerd als een gebied met een lage archeologische verwachting.

Het advies aan de gemeente De Wolden is dit aan te passen en de bevindingen van dit onderzoek mee te nemen in toekomstige beleidsplannen voor het gebied.

Geraadpleegde bronnen

Alma, R. en S. Broekhoven, S. van Ginkel-Meester, C. Kolman, R. Stenvert. *Monumenten in Nederland. Drenthe*. Waanders Uitgevers, Zwolle 2001.

Arts, P.M. *Het Dubbelkooster Dikninge*. Assen: Van Gorcum N.V., 1945.

Berends, G. en H. Janse, A. Slinger. *Natuursteen in monumenten*. Tweede druk. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Bosch, Zeist 1982.

Blok, P.J. en J.A. Feith, S. Gratama. J. Reitsma, C.P.L. Rutgers (red.). *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*. Groningen 1896 – 1899.

Boersma, drs. J.W. en drs. J.F.J. van den Broek, drs. ing. G.J.D. Offerman (red.) *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Uitgeverij Profiel, Bedum, 1990.

Boivin, B. en J. Stevens, *De Mariakerk te Ruinen*. Drukkerij Ruinen, 1991.

Bos, J. en F. J. Hulst en P. Brood. *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*. Rijksarchief in Drenthe, Assen 1989. Uitgeverij Boom, Meppel.

Bot, P. *Vademecum. Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*. Nederlands Openluchtmuseum. Alphen aan de Maas 2009.

Coert, G.A. *Stromen en schutten, vaarten en voordren. Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe (1400-1985)*. Boom Meppel/Amsterdam, 1991.

Haslinghuis, E.J. en H. Janse. *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Leiden 2001.

Heringa, dr. J. en prof. dr. D.P. Blok, prof. dr. M.G. Buist, prof. Dr. H.T. Waterbolk (red.) *Geschiedenis van Drenthe*. Provinciaal bestuur van Drenthe, Assen 1985. Uitgeverij Boom, Meppel.

Hielkema, drs. J.B. *Plangebied Mariakerk in Ruinen. Gemeente de Wolden Archeologisch vooronderzoek: een proefsleuvenonderzoek*. RAAP-rapport 2932. RAAP Archeologisch Adviesbureau BV, Weesp 2014.

Hillenga, M. en H. Kroeze en P. de Nijs (red.). *De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden*. Drie delen. deel 1: De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden; deel 2: Dagelijks leven; deel 3: Kloosters in Groningen. WBOOKS, Zwolle, 2008, 2011.

Hogeman, J. *De kerk te Runen. De eerste kerk in het Zuidwesten van Drenthe, het Noorden van Overijssel en de Oostzijde der Stellingwerven*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1889, pag. 2 – 74.

Hollestelle, J. *De steenbakkerij in de Nederlanden tot ongeveer 1560*. Arnhem 1976.

Houting, E. en H. Vrijer. *Kloostermoppen. Middeleeuws bouwmateriaal in stad en provincie Groningen*. Uitgeverij Noordboek, 2018.

Janse, H. *Houten kappen in Nederland 1000 – 1940*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Delft 1989.

Janse, H. *Vensters*. Interbook International, Schiedam 1977.

Janssen, C.F. *De Drentse torenfamilie*, in: P. Brood e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe*. Meppel 1983.

Janssen, C.F. *De bouwgeschiedenis van de kerk te Ruinen*, in: *De monumenten van Drenthe*, deel I. Assen 1985.

Karstkarel, P. *Alle middeleeuwse kerken in Groningen en Drenthe*. Uitgeverij Noordboek, 2010.

Karstkarel, P. *Alle middeleeuwse kerken in Friesland*. Uitgeverij Noordboek, 2010.

Kiesow, G. *Architekturführer Ostfriesland*. Deutsche Stiftung Denkmalschutz. Monumente Publikationen, 2009.

Klingers, J. *Onder de rokken van de ui*. Bouwhistorische opname Sint-Nicolaaskerk Dwingeloo. Wijster 2018.

Koopstra, C. en M. Daleman. *Mysteries van de Magnuskerk, en andere geheimen van Anloo ontrafeld*. Een archeologisch en historisch onderzoek naar de ontwikkeling van Anloo. Archeovisie 2017.

- Kroesen, J.E.A. *Een karnier in Ruinen? Over de mogelijke functie van de Ruiner 'kloostergewelven' als knekelhuis van het voormalige benedictijnenklooster*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2001, pag. 13 – 24.
- Kroesen, J.E.A. *Verdwenen zijaltaren. Spoorzoeken in Drenthes middeleeuwse kerken*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2007, pag. 21 – 53.
- Leijdenroth van Boekhoven, W. *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel II. De provincie Drente*, Utrecht 1909.
- Loer, J. en H.J. Kooi, *Kloosterland/Land der Klöster*, Assen (In Boekvorm) 2008.
- Lonsain, B. *De toren te Ruinen*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1923, pag. 11 – 25.
- Magnin, J.S. *De voormalige kloosters in Drenthe, geschiedkundig beschouwd*. Tweede verbeterde en vermeerderde druk, Groningen 1846.
- Magnin, J.S. *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*. Groningen 1855.
- Naarding, dr. J. *Uit Ruinen's verleden*. Uitgeverij Boom, Meppel, 1962.
- Nijland, T.G. *Tufsteen uit de Eiffel*. In: *Bouwen met natuursteen* 2015, pag. 97 – 107. Stichting Geologische Activiteiten.
- N.N. *De geschiedenis van onze kerk te Ruinen*. Eigen uitgave kerk, bewaard in Drents Archief onder 069 B 28, z.j.
- N.N. *Drenthe's historie anders in kaart gebracht, deel 5*. pdf, update 06-12-2020.
- N.N. *In het spoor van de eerste Ruuner*. Sheet Rapport Archodienst ARC.bv, z.j.
- Noomen, P.N. *Middeleeuwse ontwikkelingen in het Rolder dingspel*, In: *Geschiedenis van Rolde*, P. Brood e.a. (red.), pag. 83 – 112. Uitgeverij Boom Meppel, 1993.
- Olde, de H. *Tufstenen kerken in Groningen*. Stichting Oude Groninger Kerken, z.j.
- Ozinga, M.D. *De historische kerkgebouwen van Drenthe*. In: *Drenthe. Een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen*, J. Poortman (red.) Meppel: J.A. Boom & zoon, 1943.
- Romein, J.A. *Hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot in 1861*. Groningen 1861.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, brochure *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik*. Amersfoort 2012.
- Schoengen, M. *Monasticon Batavum*, deel III, Amsterdam 1941-1942.
- Soetens, L. *Archeologisch onderzoek waterproject Ruinen*. Archeologische begeleiding. Grontmij archeologische rapporten 195, Assen 2008.
- Spek, T. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Twee delen. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2004.
- Spek, T. *Domeinhoven en domeingoederen van de bisschop van Utrecht en de Utrechtse kapittels in middeleeuws Drenthe*. In: *AWN-magazine Westerheem* 2014, pag. 243-259.
- Steensma, R. *Sporen van de katholieke eredienst in middeleeuwse kerken*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2007, pag. 1 – 20.
- Tissingh, K. *De kerk te Ruinen*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1926, pag. 99 – 101
- Verhoog, J. en J. Floor. *Ruinen, een historisch portret*. Stichting Historie van Ruinen. Z.j.
- Vermeer, G. *Kloosters van baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300*. Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1999.
- Vliet, van K. *In kringen van kanunniken, munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695 – 1227*. Universiteit van Amsterdam, Walburg Pers, 2002.
- Westerman, H. *De geschiedenis van de Mariakerk te Ruinen. Het klooster St Marie. Het klooster te Dikningen*. Protestantse Gemeente Ruinen, 2007.
- Wieske, M. *Benedictijnen in Groningen: Een geofysische verkenning naar de ruimtelijke indeling van het voormalige klooster in Thesinge*. Science Shops RUG, 2019.

Websites

archis.cultureelerfgoed.nl

cultureelerfgoed.nl

dbnl.org

delpher.nl

dorpshistorie.nl

drentsarchief.nl

geheugenvandrenthe.nl

hisgis.nl

joostdevree.nl

kerkeninbeeld.nl

orgelsindrenthe.nl

pinterest.com

rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio

Dossiers

Archeologische veldtekeningen BAI, opgravingen koor en kapellen 1973-1974.

RCE Dossiers 5422 (kerk en toren 1926-1973), 5433 (na 1973), 32958 (pastorie), 35508 (bouwtekeningen).

Verantwoording van de afbeeldingen

In volgorde verschijning, voor zover niet gemaakt door de auteur:

Kadaster: 1.

Drents Archief: 3, 9, 10, 13, 16, 18, 25, 26, 27, 32, 34, 38, 40, 41, 43, 45, 45, 48, 50, 51, 52, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 83, 84, 84a, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 87, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 114, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 137, 146, 147, 152, 173, 197, 198, 208, 216, 223.

Onbekend: 4, 194.

Wikipedia: 5, 6, 171.

VU-kloosterlijst: 7, 8.

Geheugen van Drenthe: 12.

Tsjerkepaad: 14.

Drents Museum: 15, 19, 27.

Alamy: 20, 169.

RCE: 21, 22, 23, 24, 35, 36, 37, 54, 128, 129, 130, 131.

BAI: 145 en veldtekeningen bijlage 1.

RAAP: 153, 154, 155, 156, 157.

Grontmij: 158, 159.

Gem. De Wolden: 160.

Stadt Greiding: 166.

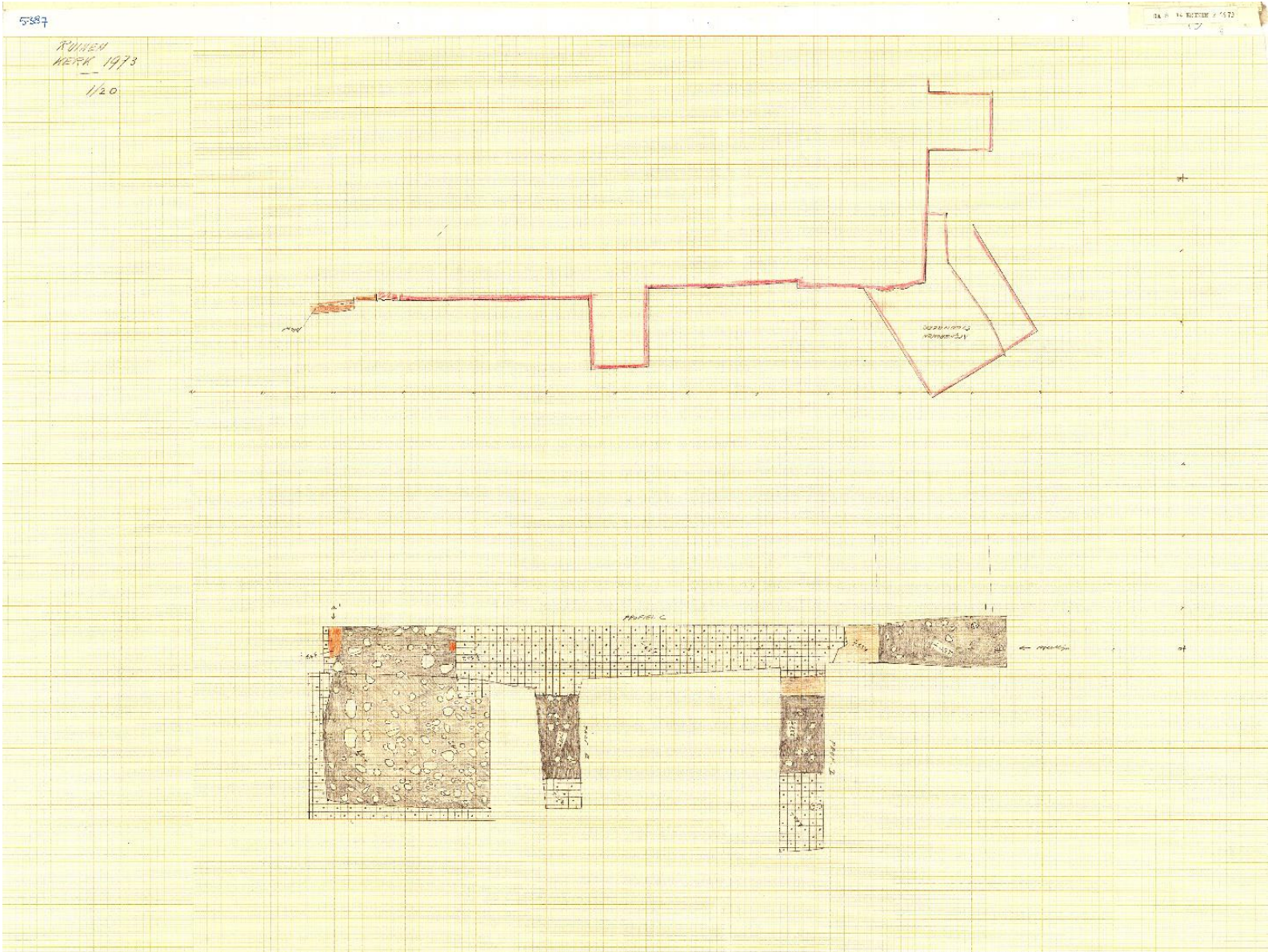
Hisgis: 184, 185, 186, 187.

AHN-viewer: 189, 190.

M.Wieske, RU Groningen: 191.

Beeldbank Groningen: 192, 193.

Bijlage: archeologische veldtekeningen BAI, 1973

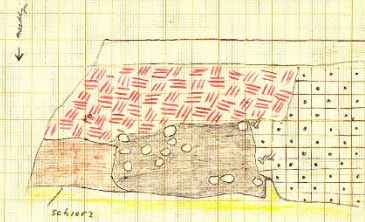

5391

DA. 8 14 JULIEN 6 1973

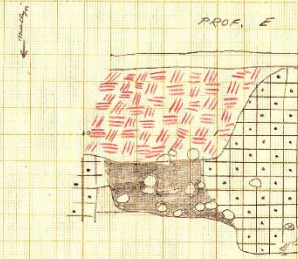
PROF. D

RUNEN
KERK
1973
1/20

2,30

PROF. E

2,30

